

ISSN 2220-7929

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «ІСТОРИЯ»
Випуск 54

Заснована 1964 року

Харків 2018

УДК 93(082)

У "Віснику" відображено актуальні проблеми історії України, стародавньої та середньовічної історії, археології, нової та новітньої історії, історіографії та джерелознавства.

Для наукових працівників, фахівців, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, студентів.

Вісник є фаховим виданням у галузі історичних наук (наказ МОН України №528 від 12.05.2015 (зі змінами 21.12.15 №1328).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 3 від 25.02. 2019 р.)

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор - д-р іст. наук, професор С. І. Посохов (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Відповідальний редактор випуску – канд. іст. наук, доцент В. В. Скирда (ХНУ імені В.Н.Каразіна)

Калініченко В. В., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Наумов С. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Посохова Л. Ю. д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Сергєєв І. П., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Сорочан С. Б., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Станчев М. Г., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Чувпило О. О., д-р іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Астахова К. В., д-р іст. наук, професор (Харківський гуманітарний університет
«Народна українська академія»)

Греченко В. А., д-р іст. наук, професор (Харківський національний університет внутрішніх справ)

Потрашков С. В., д-р іст. наук, професор (Харківська державна академія культури)

Сенін О. С., д-р іст. наук, професор (Російський державний гуманітарний університет)

Тодєв І., д-р іст. наук, професор (Болгарська академія наук)

Явор Г., д-р іст. наук, професор (університет Марії Кюрі-Склодовської, Польща)

Буйнов Ю. В., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Духопельников В. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Іващенко В. Ю., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куделко С. М., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Любавський Р. Г. канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Пугач Є. П., канд. іст. наук, професор (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Куліков В. О., канд. іст. наук, доцент (ХНУ імені В. Н. Каразіна)

Шатохін І. Т., канд. іст. наук, професор (Белгородський державний національний
дослідницький університет)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022 Харків, майдан Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет. Тел.: (057) 707-56-68; факс: (057) 702-03-79
E-mail: istvestnik@gmail.com; сайт: <http://history.karazin.ua>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21577-11477Р від 18.08.2015.

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, оформлення, 2018

Зміст

Міжнародна наукова конференція «Історія археології: механізми управління та форми організації науки (до 115-річчя проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові)»	5
<i>Скирда І. М., Скирда В. В.</i> XII Археологічний з'їзд як форма організації науки	12
<i>Скирда В. В., Скирда І. М.</i> Виставка XII археологічного з'їзду як форма репрезентації наукових результатів та взаємодії з громадськістю	27
<i>Каковкіна О. М.</i> Географія Всеросійських археологічних з'їздів (1869–1914): на перетині особистих, наукових, політичних інтересів	41
<i>Кротова О. О.</i> Історія дослідження верхнього палеоліту басейну Сіверського Дінця	53
<i>Сніжко І. А.</i> Пам'ятки давнього кам'яного віку середньої течії Сіверського Дінця – від XII археологічного з'їзду до сучасних досліджень	63
<i>Каряка О. В.</i> Офіційно „забута” сторінка в дослідженнях ольвійської хори.	73
<i>Булик Н. М.</i> З'їзди студентів-археологів польських університетів у 1930-х рр.: львівський вимір	82
<i>Принь О. В.</i> Створення та діяльність секції історії матеріальної культури Всеукраїнської академії наук (1933–1934 рр.)	96
<i>Szczerba A.</i> Badania nad początkami państwa polskiego 1948–1966: nauka i polityka	105
<i>Палиєнко С. В.</i> Методологический семинар ЛОИА АН СССР как форма передачи археологических знаний (проблема тематического содержания докладов)	114
<i>Стеблій Н. Я.</i> Інститут археології ЛНУ імені Івана Франка: академічна інституція у вищій школі	127

Ясновська Л. Дослідник давньоруських старожитностей Чернігівщини – Семен Андронович Гатцук	134
Петегирич В. Михайло Грушевський і формування археологічної науки в науковому товаристві ім. Шевченка	143
Принь М. О. Одінцова Софія Миколаївна (1876–1960): штрихи до біографії музейника, археолога та пам'яткоохоронця (київський період життя)	157
Юрченко Г. Археологія-музей-груда: пошуки точок дотику в маленьких музеях	168
Колода В. В. Роль наукових, навчальних та музейних установ у археологічному вивченні с. Мохнач та його округи	178
Яполов В. М., Кацанов М. Т., Хесін В. О., Боровий С. О. Історія досліджень археологічних пам'яток на території м. Балаклія та використання їх результатів у процесі розробки історико-архітектурного опорного плану міста для Балаклійської міської ради	189
Хоружа М. В. З історії створення «історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» (1984 – 1999 рр.)	200
Аксьонов В. С. Методи та особливості досліджень Верхне-салтівського катакомбного могильника (1900 – 2017 рр.)	210
Окатенко В. М. Фортеця скіфської доби в урочищі Городище на Харківщині: інтерпретація та перспективи дослідження	220
Список авторів	232

**Міжнародна наукова конференція «ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ:
МЕХАНІЗМИ УПРАВЛІННЯ ТА ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ НАУКИ
(до 115-річчя проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові)»**

5-6 жовтня 2017 року на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбулася V Міжнародна наукова конференція «Історія археології: механізми управління та форми організації науки». Співорганізаторами заходу виступили кафедра історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Інститут археології Національної академії наук України, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАНУ, Слобідська археологічна служба, історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів», Український національний комітет Міжнародної ради музеїв (ICOM України). Відкрив конференцію доктор фізико-математичних наук, академік НАНУ, проректор Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна з науково-педагогічної роботи професор М. О. Азаренков.

Головував на пленарному засіданні доктор історичних наук, професор, завідувач Відділу археології ранньої залізної доби Інституту археології НАН України С.А. Скорий.

Конференція була присвячена 115-річчю проведення XII Археологічного з'їзду, який відбувся у Харкові у 1902 році. Харківський археологічний форум став визначною подією у науковому світі початку ХХ ст. і суттєво вплинув на розвиток гуманітарних наук на українських землях, адже до кола наукових інтересів учасників з'їзду потрапили проблеми, що формували предметні поля різних дисциплін історичного профілю: археології, нумізматики, історії України, краєзнавства, етнографії, архівознавства, мистецтвознавства тощо.

Під час підготовки та проведення харківського археологічного форуму була виявлена, обстежена та досліджена велика кількість археологічних пам'яток, які хронологічно належали до різних історичних епох: від доби палеометалу до середньовіччя. Здобуті під час розкопок матеріали значно розширили джерельну базу дослідження давньої історії України, що дозволило переглянути усталені уяв-

лення про її найдавніше минуле й окреслити напрями подальших наукових пошуків. Матеріали цих досліджень дали можливість В. О. Городцову виділити три нові археологічні культури доби енеоліту-бронзи: ямну, катакомбну, зрубну. Було відкрито салтівську археологічну культуру. Вивчення багатьох археологічних пам'яток, яке було започатковане в процесі підготовки XII АЗ, продовжується й до сьогодні. Це всесвітньо відомий археологічний комплекс із кількох селищ, ґрунтового та катакомбного могильників із городищем-фортецею неподалік від с. Верхній Салтів, пов'язаний з історією Хозарського каганату; славнозвісне Донецьке городище поблизу м. Харків, яке згадується в «Слові о полку Ігоревім» тощо. Своєрідною візитівкою харківського археологічного з'їзду була організація археологічних екскурсій під час його роботи на Донецьке городище та Ніцахський археологічний комплекс.

Виставка, організована до XII АЗ, стала найяскравішою культурною подією в історії Харківщини початку ХХ ст. Її експозиції поклали початок якісно новому підходу до вивчення пам'яток матеріальної культури. Виставка стала важливим підґрунтям для формування музейного осередку в Харкові, а її експонати склали основу майбутніх археологічного, етнографічного та церковно-історичного музеїв. Кобзарський концерт, який відбувся під час з'їзду став його неординарною візитівкою, надав яскравого національного колориту його роботі.

Якісні підготовчі роботи сприяли подальшій професіоналізації та інституалізації історичної науки: розширенню напрямів і тематики наукових досліджень, виробленню нових методологічних норм, удосконаленню методів дослідження, акумулюванню наукового досвіду тощо. Харківський археологічний форум став чинником активізації процесу формування фахового інтелектуального співтовариства на початку ХХ ст. XII Археологічний з'їзд мав гучний громадський резонанс, про що свідчить значна кількість позитивних відгуків про цю подію у фахових наукових виданнях та у засобах масової інформації. Ця подія активізувала роботу зі збирання та вивчення пам'яток духовної та матеріальної культури населення Слобожанщини, Лівобережної та Південної України; викликала інтерес в інтелігенції, студентства до історичного краєзнавства; дозволила ввести до наукового обігу нові архівні, фольклорно-етнографічні, мистецтвознавчі матеріали.

Харківський університет імені В.Н. Каразіна гідно продовжує діяльність своїх попередників, шануючи закладені ними традиції.

Тому проведення в стінах університету V Міжнародної конференції «Історія археології: механізми управління та форми організації науки» не є випадковим. У роботі цього наукового форуму взяли участь понад 30 дослідників, які представляли наукові установи та навчальні заклади з різних регіонів України: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба; Інститут археології НАН України; Інститут архівознавства Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського; Інститут держави і права НАН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка; КЗ "Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна" (Чугуїв); Музей історії Десятинної церкви; Науково-дослідний і проєктний інститут цивільного будівництва «СХІДБУДПРОЕКТ» (Харків); Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»; Національний музей історії України; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Харківський державний університет залізничного транспорту; Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова; Харківський національний медичний університет; Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка. Окремо слід відзначити участь у роботі наукового заходу іноземних гостей, зокрема, польської дослідниці Адріанни Щерби, яка представляла Інститут археології університету міста Лодзь.

На пленарному засіданні, перш за все, було заслухано низку доповідей, присвячених XII Археологічному з'їзду та визначенню його місця в історії археології та суміжних із нею дисциплін: «XII Археологічний з'їзд як форма організації науки», «Виставка XII Археологічного з'їзду як форма репрезентації наукових результатів та взаємодії з громадою» (доповідачі к. і. н., доц. ХНУ імені В. Н. Каразіна В. В. Скирда, к. і. н., викладач-методист ХВКМ І. М. Скирда) «Географія Всеросійських археологічних з'їздів (1869–1914): на перетині особистісних, наукових, політичних інтересів» (доповідач к. і. н., доц. ДНУ імені Олеся Гончара О. М. Каковкіна), «Кобзарський концерт на XII Археологічному з'їзді: відтворення, збереження, популяризація» (доповідач Л. Г. Дейнека, ХНМУ) та ін.

Справжньою окрасою конференції став виступ студентів Харківського вищого коледжу мистецтв. Наслідуючи традицію XII

Археологічного з'їзду, на якому відбувся один із перших офіційних виступів кобзарів і лірників, ансамбль бандуристів під керівництвом викладача-методиста С. М. Ніколенко виконав твір Гната Хоткевича «Харківський козачок». Незабутнє враження на учасників конференції справило виконання студентом коледжу І. Татаріновим знаменитого твору Григорія Сковороди «Всякому городу нрав і права». Виступ студентів коледжу отримав високу оцінку учасників конференції.

Після завершення пленарного засідання відбулася екскурсія до Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна. Учасники конференції отримали приємне враження від нової сучасної експозиції. Представлені в ній експонати дозволяють не лише з'ясувати особливості певних археологічних культур, але й побачити досягнення археологів університету, ознайомитися з результатами їхнього багаторічного наукового пошуку. Крім постійно діючої експозиції, увазі відвідувачів була запропонована тематична виставка «XII Археологічний з'їзд (1902-2017)». Ефектне оформлення вітрин та зали, сучасне технічне забезпечення музею, гостині господарі справили незабутнє враження на учасників конференції.

По обіді робота конференції була продовжена в с. Верхній Салтів Вовчанського району на базі Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів». Учасники конференції взяли участь у роботі круглого столу з питань охорони й збереження археологічної спадщини. Зокрема, було заслухано та обговорено доповіді канд. юр. наук О. О. Малишева (Інститут держави і права НАН України) та канд. іст. наук Є. В. Синиці (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) «Охорона археологічної спадщини: проблеми і шляхи вирішення». У перерві було оглянуто експозицію місцевого музею. Однак, найбільшу зацікавленість гостей конференції викликав огляд катакомби, яка була розкопана на IV Верхньосалтівському могильнику спільною археологічною експедицією Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова та Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

На другий день конференція продовжила свою роботу на базі історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна. Відбулися ранкова та вечірня сесії (головили к.і.н. В. В. Скірда та М. О. Принь). Доповіді учасників конференції увійшли до цього спеціального випуску «Вісника ХНУ» (історична серія).

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки роботи наукового форуму. Після закриття конференції для гостей Харкова була проведена екскурсія по місту.

Таким чином, V Міжнародна наукова конференція «Історія археології: механізми управління та форми організації науки» стала помітним явищем у науковому та культурному житті Харкова, привернула увагу фахівців з інших регіонів України. Цікаві доповіді, плідні дискусії, свіжі ідеї та оригінальні висновки стануть підґрунтям для подальших наукових досліджень у царині історії археології, історичного краєзнавства, історії освіти, науки та культури.

С. І. Посохов, В. В. Скирда, І. М. Скирда

XII Археологічний з'їзд як форма організації науки

І. М. Скирда, В. В. Скирда

У статті проаналізовано підготовку та роботу XII Археологічного з'їзду, який відбувся у Харкові в 1902 році, в контексті організації науки на початку ХХ ст. В статті доведено вагоме історичне значення та гучний науковий і громадський резонанс харківського археологічного форуму, надано короткий історіографічний огляд праць науковців, які в залежності від своїх фахових інтересів зверталися до наукового доробку XII Археологічного з'їзду.

Ключові слова: археологічний з'їзд, організація науки, наукова комунікація.

Наприкінці ХІХ ст. в Європі однією з нових форм організації науки в галузі археології стають міжнародні з'їзди та конгреси, що відображають зростаючий розмах досліджень і збільшення чисельності археологів-професіоналів. Перший Міжнародний конгрес доісторичної антропології та археології відбувся в Невшателі (Швейцарія) у 1866 р. з ініціативи Габрієля де Мортільє. На фоні цих подій починається організація та проведення археологічних з'їздів в Російській імперії.

Із 15 археологічних з'їздів, організованих Московським археологічним товариством, 6 відбулися в українських містах – Києві (двічі), Одесі, Харкові, Катеринославі, Чернігові. На цих наукових форумах обговорювалися актуальні загальнотеоретичні та практичні проблеми, ставилися завдання щодо реформування наукових інституцій, ішов процес творення фахових «інтелектуальних співтовариств» [70, 61, 42-43, 33], налагоджувалися канали наукової комунікації [34-35, 62, 44], що врешті-решт сприяло дисциплінації та інституалізації археологічної/історичної науки [52, 77]. Завдяки археологічним з'їздам, які були проведені в Україні, розпочалося комплексне вивчення археологічних пам'яток на її території; тут виникли школи дослідників найдавнішого минулого. Відповідно,

археологія формувалася як окрема наука зі своїми методами, теоріями і кадрами.

До числа базових механізмів функціонування і розвитку науки та її зв'язків із суспільством слід віднести наукову комунікацію. На думку В. П. Корзун її стан (широта, протяжність, інтенсивність) визначає життєздатність наукової спільноти, відбивається на рівні ефективності досліджень [35, с. 292].

Яскравим прикладом формування мережі наукової комунікації стала ретельна підготовка XII АЗ [71]. Роль організаторів і координаторів підготовчих робіт взяли на себе МПК та ХПК. Професійна координація науково-дослідної і пошуково-експедиційної роботи стала запорукою успішної діяльності харківського з'їзду. За розмахом і масштабністю підготовчих робіт XII АЗ посів провідне місце в загальній історії археологічних з'їздів.

Для координації зусиль та розгортання досліджень за ініціативи ХПК були створені його регіональні комісії та відділення в Ніжині, Полтаві, Воронежі, Курську, Катеринославі, Новочеркаську, Катеринодарі [8-9, 72 та ін.].

Важливу роль у підготовці та проведенні харківського археологічного форуму відіграли наукові товариства (ХІФТ, НІФТ, ІГНЛ).

На окрему увагу заслуговує і науково-пошукова та дослідницька діяльність статистичних комітетів та архівних комісій. Їхня діяльність активізувалася особливо в тих регіонах, які потрапляли до сфери наукового інтересу археологічного з'їзду. Представники статистичних комітетів і архівних комісій брали активну участь у діяльності регіональних попередніх комітетів і комісій із підготовки XII АЗ, а в майбутньому й у роботі з'їзду.

Важливим наслідком роботи XII АЗ, було те, що його організатори зберегли вагомий науковий доробок для нащадків. Це перш за все видання «Трудов ХПК...» [84-85], «Каталогов...» різних відділів виставки [25-32], «Известий...» [21], «Альбома виставки...» [1] XII Археологічного з'їзду. У фондах Відділу писемних джерел Державного історичного музею у Москві зберігається низка листів, пов'язаних із роботою над редагуванням та виданням «Трудов...» XII АЗ [81-83].

Перш за все, необхідно відзначити результати археологічних робіт. Під час підготовки та проведення харківського археологічного

форуму була виявлена, обстежена та досліджена велика кількість археологічних пам'яток, які хронологічно належали до різних історичних епох: від доби палеометалу до середньовіччя. Здобути під час розкопок матеріали значно розширили джерельну базу дослідження давньої історії України, що дозволило переглянути усталені уявлення про її найдавніше минуле й окреслити напрями подальших наукових пошуків.

Археологічні дослідження на Харківщині дали можливість В. О. Городцову [10-13] виділити три нові археологічні культури доби енеоліту-бронзи: ямну, катакомбну, зрубну. Було відкрито та покладено початок дослідженню пам'яток салтівської археологічної культури. Вивчення багатьох археологічних пам'яток, яке було започатковане в процесі підготовки XII АЗ, продовжується й до сьогодні. Це всесвітньо відомий археологічний комплекс із кількох селищ, ґрунтового та катакомбного могильників із городищем-фортецею неподалік від с. Верхній Салтів, пов'язаний з історією Хозарського каганату; славнозвісне Донецьке городище поблизу м. Харків, яке згадується в «Слові о полку Ігоревім» тощо.

Важливе наукове значення мав укладений Д. І. Багалієм [2, 4] звід археологічних пам'яток Харківської губернії, репрезентований у вигляді археологічної карти та пояснювального тексту до неї. Не менш цінним здобутком стала й карта грошових скарбів і окремих монет Харківської губернії, презентована на XII АЗ В. Ю. Данилевичем [15]. Також необхідно відзначити результативні розкопки О. М. Покровського [48-50], К. М. Мельник [41], Є. П. Трифільєва [79-80], В. Ю. Данилевичем [14, 17, 19] та ін.

Аналіз роботи секцій етнографічного, краєзнавчого, мистецтвознавчого спрямування дозволяє зробити висновок про українознавчий характер XII АЗ (вивчення автентичного фольклору, кобзарський концерт, дослідження побуту, національного костюму, житла, ремесел тощо). Свій внесок у розробку зазначених проблем зробили М. Ф. Сумцов [78], А. М. Краснов [36], О. П. Радакова [53-54], Є. К. Редін [55-60], А. П. Покровський [51], Д. І. Багалій [3] та ін.

Організатори та учасники XII АЗ продовжили пошук оптимальної моделі організації архівної справи (доповіді Д. Я. Самоквасова) [68-69]. На з'їзді постало питання про створення належних умов зберігання документальної спадщини.

XII АЗ відіграв значну роль у виявленні й дослідженні писемних пам'яток, що відображають історію та культуру України. До наукового обігу було введено чимало історичних джерел з історії Гетьманщини та Слобідської України тощо. Дані матері, переважно були розміщені в другому тому «Трудов» ХПК [85].

Виставка, організована до XII АЗ, стала найяскравішою культурною подією в історії Харківщини початку ХХ ст. [74] Її експозиції поклали початок якісно новому підходу до вивчення пам'яток матеріальної культури. Виставка стала важливим підґрунтям для формування музейного осередку в Харкові, а її експонати склали основу майбутніх археологічного, етнографічного та церковно-історичного музеїв. Вона стала яскравою формою репрезентації наукових результатів та взаємодії з громадськістю.

Харківський археологічний форум став важливим чинником активізації процесу формування фахового інтелектуального співтовариства на початку ХХ ст. Це зайвий раз підтверджує думку дослідниці І. І. Колесник, яка відзначає, що важливою функцією інтелектуальних співтовариств на українському ґрунті є легітимізація культурного дискурсу – утворення й поширення різноманітних культурно-освітніх практик, продовження традицій, збереження цінностей. На думку дослідниці саме існування інтелектуальних співтовариств в Україні в умовах тривалої бездержавності та інституціональної нелегітимності українських культурно-освітніх установ, створювали умови для використання інтелектуальних об'єднань для легітимізації українських форм розумово-освітніх практик в імперському дискурсі [33, с. 170, 171, 177].

Проведення XII АЗ сприяло подальшій професіоналізації та інституалізації історичної науки: розширенню напрямів і тематики наукових досліджень, виробленню нових методологічних норм, удосконаленню методів дослідження, акумулюванню наукового досвіду тощо. Соціальна інституалізація приводила до консолідації наукової спільноти фахівців, появи спеціалізованих структур в академічних і навчальних центрах; утвердження археології як навчальної дисципліни в системі професійної підготовки істориків; до формування системи нормативів, які визначали дослідницьку практику археологів, характер і форми їх комунікації тощо.

Організація окремих секцій під час роботи XII АЗ відобразила схему «когнітивної організації науки». Перш за все це стосується

наукової спеціалізації і дисциплінізації історичної науки (етнографія, археологія, нумізматики, архівознавство тощо), що позначилося на характері наукових публікацій, дисциплінізації наукового дискурсу. Таким чином, XII АЗ став важливою віхою на шляху розвитку як археології, так і інших історичних дисциплін, формування наукових співтовариств гуманітаріїв.

Заслухані під час роботи XII АЗ доповіді та наукові дискусії навколо них стали важливим кроком на шляху кристалізації багатьох проблем археології, історії, етнографії, мистецтвознавства тощо, сприяли процесам дисциплінізації та професіоналізації історичної науки, формуванню нових наукових шкіл, заснуванню науково-просвітницьких установ. Підготовка та проведення XII АЗ дає можливість визначити основні тенденції розвитку вітчизняної археологічної/історичної науки початку ХХ ст.

XII АЗ мав вагоме історичне значення та гучний науковий і громадський резонанс. Уже його організатори та учасники осягли непересічне значення цієї події. Перші підсумки роботи були підбиті на заключному засіданні харківського археологічного форуму. Аналізуючи результати його роботи, П. С. Уварова відзначила, що з'їзд поклав початок дослідженню т. зв. «половецького степу» [21, с. 233].

Нечисленні публікації початку ХХ ст. мали переважно оглядово-описовий характер, хоча й містили певні намагання визначити роль і місце XII АЗ в історії історичної науки. Вони, як правило, містили позитивну оцінку діяльності харківського археологічного форуму (П. С. Уварова, Д. І. Багалій, Л. Львовський та ін.) [21, с. 233, 235; 37-38] і лише деякі статті мали критичний характер (О. І. Маркевич, К. Трильовський (М. Залізняк) [40, 20].

Аналізуючи науковий доробок з'їзду, голова ХПК Д. І. Багалій відзначив що більшість питань, винесених на засідання секцій, мали вагоме наукове значення. Він констатував, що більшість доповідей була присвячена первісним старожитностям. І це було зрозуміло, адже саме XII АЗ відкрив науковому співтовариству малодосліджену, але надзвичайно цікаву та перспективну в археологічному відношенні Харківську та сусідні з нею губернії. Крім наукового резонансу, Д. І. Багалій неодноразово підкреслював освітнє та громадське значення XII АЗ, відзначаючи, що участь у його роботі брали учителі, священики, краєзнавці [21, с. 235].

Нове переосмислення результатів роботи XII АЗ Д. І. Багалієм відбулося в 20-рр. ХХ ст. на хвилі політики українізації. У своїй «Автобіографії» він відзначив, що успіх XII АЗ був «виключний». Д. І. Багалій зробив наголос на українознавчому характері з'їзду, адже більшість доповідей, проголошених на ньому, «здебільшого торкалися України» [5, с. 104-110]. Важко не погодитися з головою ХПК, який відзначив, що під час підготовки та роботи XII АЗ було започатковане комплексне археологічне дослідження значної території Лівобережної України, відбувалося вивчення української традиційної побутової культури, визначалися особливості церковного мистецтва Слобожанщини, вводився до наукового обігу величезний пласт архівного нарративу, який давав цінний матеріал для вивчення та дослідження української історії.

Надалі XII АЗ надовго випадає з поля зору науковців, хоча археологи, які досліджували ті чи інші археологічні культури, репрезентовані на харківському археологічному форумі, неодноразово зверталися до його напрацювань та матеріалів.

Зростання інтересу до історії археології в середині 1980-х рр. ХХ ст. виводить із тіні забуття й XII АЗ. Однією з перших серед українських дослідників історією археологічних з'їздів зацікавилася Г. К. Швидько [89-90].

Єдина спроба системно підійти до діяльності археологічних з'їздів, які проводилися в Україні, була зроблена в статтях і дисертації О. М. Каковкіної у 1998 році [22].

У 2004 р. вийшли друком праця С. П. Юренко про археологічні з'їзди, що відбулися в Україні [91].

Серед українських дослідників, враховуючи фахові інтереси, до археологічної проблематики XII АЗ зверталися В. В. Скирда [72], І. А. Сніжко [75], Г. Г. Руденко [67], С. М. Ляшко [39] та ін.

Дослідження з етнографічної тематики стали об'єктом вивчення В. З. Фрадкіна [87-88], І. С. Романенко [65-66] та інші.

С. І. Побожій [46-47], О. Г. Павлова [45], С. А. Бахтіна [6-7], І. А. Карсим [23-24] та ін. у своїх розробках торкалися окремих питань церковної археології та історії мистецтва.

Питання візантиністики потрапили до сфери наукового дослідження С. Б. Авруніної та М. Є. Домановської [19].

Вплив XII АЗ на розвиток вітчизняного музейництва розглядався у невеличких розвідках Л. Л. Рибальченко [63-64].

Наукові здобутки окремих учасників XII АЗ та їхній внесок у підготовку й роботу харківського археологічного форуму розглядали, М. М. Красіков, Р. І. Філіппенко [86], Т.О. Сосновська [76] та ін.

Логічним завершенням вивчення історії підготовки та проведення XII АЗ став захист наприкінці 2016 року дисертації І. М. Скирди «XII Археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення».

Таким чином, підготовка до XII АЗ сприяла розвитку вітчизняної археології, етнографії, краєзнавства, нумізматики, мистецтвознавства тощо. Ця подія активізувала роботу зі збирання та вивчення пам'яток духовної та матеріальної культури населення Слобожанщини, Лівобережної та Південної України; сприяла формуванню харківського центру гуманітаристики; викликала інтерес в інтелігенції, студентства до історичного краєзнавства; дозволила ввести до наукового обігу нові архівні, фольклорно-етнографічні та мистецтвознавчі матеріали.

Примечания:

1. Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове / под ред. Е. К. Редина. – Москва, 1903. – 25 с., 56 л. фот.
2. *Багалей Д. И.* Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. / Д. И. Багалей // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 1–92.
3. *Багалей Д. И.* Основание города Харькова : [крат. излож. докл.] / Д. И. Багалей // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 3. – С. 379–380.
4. *Багалей Д. И.* Предисловие к археологической карте Харьковской губ. / Д. И. Багалей // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. I–IV.
5. *Багалій Д.* Автобіографія : П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури / Д. Багалій. – Київ : [б. в.], 1927. – 163 с.
6. *Бахтіна С. А.* До проблеми вивчення історії церковних старожитностей з виставки XII археологічного з'їзду у м. Харкові / С. А. Бахтіна // Треті Сумцовські читання : матеріали наук. конф., присвяч. 95-річчю XII археол. з'їзду, 18 квіт. 1997 р. / Упр. культури і мистецтв Харків. облдержадмін., Харк. іст. музей. – Харків, 1998. – С. 6–10.

7. *Бахтіна С. А.* Матеріали до вивчення історії пам'яток церковної старовини з виставки XII археологічного з'їзду міста Харкова / С. А. Бахтіна // Четверті Сумцовські читання : матеріали наук. конф., присвяч. 135-річчю Є. К. Редіна / Харків. іст. музей. – Харків, 1999. – С. 25–27.
8. *Бойко А. Л.* Участие Донского отделения предварительного комитета в подготовке и работе XII Археологического съезда 1902 г. в Харькове / А. Л. Бойко, И. Н. Скирда // Известия высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. – 2016. – № 1 (189). – С. 28-35.
9. *Бойко А. Л.* Донское отделение предварительного комитета XII археологического съезда / А. Л. Бойко // Проблеми історії та археології України : матеріали VIII Міжнар. конф., 9–10 листоп. 2012 р., м. Харків. – Харків, 2012. – С. 93.
10. *Городцев В. А.* Результаты исследований, произведенных научными экскурсиями XII археологического съезда / В. А. Городцев // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 110–121.
11. *Городцев В. А.* Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда Харьковской губернии / В. А. Городцев // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 226–340.
12. *Городцов В. А.* Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года / В. А. Городцов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 174–225.
13. *Городцов В. А.* Раскопки Донецкого городища : [крат. излож. докл.] / В. А. Городцов // Известия XII археологического съезда в Харькове, 15–27 августа 1902 г. – Харьков, 1902. – С. 119–120.
14. *Данилевич В. Е.* Донецкое и Хорошевское городища / В. Е. Данилевич // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. – Харьков, 1902. – Т. 2. – С. 227–229, 2-я паг.
15. *Данилевич В. Е.* Карта монетных кладов и единичных монет Харьковской губернии / В. Е. Данилевич // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 374–410.
16. *Данилевич В. Е.* Несколько стоянок и случайных находок каменного века в Ахтырском и Богодуховском уездах Харьковской губ. / В. Е. Данилевич // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 365–372.

17. *Данилевич В. Е.* По поводу одного погребения, вырезанного с землей [на границе Богодуховского и Ахтырского уездов] / В. Е. Данилевич // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 361–364.
18. *Данилевич В. Е.* Раскопка курганов около с. Буд и х. Березовки Ахтырского уезда Харьковской губернии / В. Е. Данилевич // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 411–433.
19. *Домановская М. Е.* XII археологический съезд и харьковская византистика / М. Е. Домановская // Научные ведомости. – 2013. – № 15 (158) : Сер. : История. Политология. Экономика. Информатика. – Вып. 27. – С. 55–61.
20. *Залізняк М.* Праці археологічних з'їздів у Харкові й Катеринославі / М. Залізняк // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1909. – Т. 90, кн. 4. – С. 179–212.
21. Известия XII археологического съезда в Харькове, 15–27 августа 1902 г. – Харьков : Электр. типо-литогр. С. А. Шмерковича, 1902. – VI, 238 с.
22. *Каковкіна О. М.* Археологічні з'їзди другої половини XIX – початку XX ст. в Україні: наук. та суспільно-політ. аспекти : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Каковкіна Ольга Миколаївна. – Дніпропетровськ, 1998. – 216 с.
23. *Карсим І. А.* Основні тенденції розвитку церковної археології у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. А. Карсим // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Історія. – 1999. – Вип. 44. – С. 24–27.
24. *Карсим І. А.* Розробка проблем церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX – початку XX ст. / І. А. Карсим // *Vita Antiqua*. – 1999. – № 2. – С. 240–246.
25. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. – Харьков : Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг и с-вья, 1902. – 897 с., разд. паг.
26. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел древностей, добытых из раскопок и случайных находок. – Харьков : Тип. губ. правл., 1902. – III, 233, 30 с.
27. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел старопечатных книг. – Харьков : Типо-литогр. И. М. Варшавчика, 1902. – 162 с.
28. Каталог выставки XII археологического съезда в Харькове. Картографический отдел. – Харьков : Электр. типо-литогр. С. А. Шмерковича, 1902. – 23 с.

29. Каталог выставки XII археологического съезда в Харькове. Нумизматический отдел / сост. В. Е. Данилевич. – Харьков : Тип. губ. правл., 1902. – 8 с.
30. Каталог выставки XII археологического съезда в Харькове. Отдел исторических древностей / сост. Е. К. Редин. – Харьков : Печ. дело, 1902. – 79 с.
31. Каталог выставки XII-го археологического съезда (в Харькове). Этнографический отдел. – Харьков : Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг и с-вья. – III, 139, 8 с.
32. Каталог XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел церковных древностей / сост. Е. К. Редин. – Харьков : Тип. губ. правл., 1902. – III, 162, 28 с.
33. *Колесник І. І.* Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимізації культурної історії України. ХІХ століття / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 169–193.
34. *Корзун В. П.* Коммуникативное поле современной исторической науки: от размышлений историографов к опытам описания / В. П. Корзун, В. Г. Рыженко // Диалог со временем : альм. интеллектуальной истории. – 2011. – Вып. 37. – С. 24–44.
35. *Корзун В. П.* Коммуникативное поле исторической науки: новые ракурсы историографического исследования / В. П. Корзун // История и историки в пространстве национальной и мировой культуры ХVIII–ХХІ веков. – Челябинск, 2011. – С. 290–302.
36. *Краснов А. Н.* Эволюция жилища и одежды крестьян ближайших окрестностей г. Харькова : [крат. излож. докл.] / А. Н. Краснов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 3. – С. 292–293.
37. *Львовский Л.* Итоги Харьковского археологического съезда / Л. Львовский // Живописная Россия. – 1902. – № 93. – С. 492–495.
38. *Львовский Л.* Итоги Харьковского археологического съезда / Л. Львовский // Живописная Россия. – 1902. – № 94. – С. 504–507.
39. *Ляшко С. М.* Про участь В. Ю. Данилевича у підготовці та роботі XII археологічного з'їзду у Харкові / С. М. Ляшко // Археологія. – 2003. – № 2. – С. 132–135.
40. *Маркевич О.* Харківський археологічний з'їзд / О. Маркевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1903. – Т. 53, вип. 3. – С. 1–18.
41. *Мельник Е. Н.* Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 г. / Е. Мельник // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 673–743.

42. *Мягков Г. П.* Научное сообщество в исторической науке: опыт «русской исторической школы» / Г. П. Мягков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2000. – 298 с.
43. *Мягков Г. П.* Научное сообщество историков дореволюционной России в свете «старой» и «новой» модели историографического исследования / Г. П. Мягков // Диалог со временем : альм. интеллектуал. истории. – 2011. – Вып. 34. – С. 206–214.
44. *Огурцов А. П.* Научный дискурс: власть и коммуникация (дополнительность двух традиций) / А. П. Огурцов // Философские исследования. – 1993. – № 3. – С. 12–59.
45. *Павлова О. Г.* XII археологічний з'їзд та проблема вивчення церковного мистецтва та старожитностей Харківщини / О. Г. Павлова // Віра і Розум. – 2000. – № 1. – С. 162–168.
46. *Побожий С. И.* XII археологический съезд в Харькове (1902 г.) в его отношении к изучению вопроса археологии и искусств Слобожанщины / С. И. Побожий // Проблемы археологии Сумщины : тез. докл. обл. науч.-практ. конф., апр. 1989 г. – Сумы, 1989. – С. 24–25.
47. *Побожий С. І.* З історії українського мистецтвознавства / С. І. Побожій. – Суми : Унів. кн., 2005. – 184 с.
48. *Покровский А. М.* Верхне-Салтовский могильник / А. М. Покровский // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 465–491.
49. *Покровский А. М.* О раскопках в селе Прелестном Изюмского уезда / А. М. Покровский // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 78–80.
50. *Покровский А. М.* О раскопках в Змиевском и Изюмском уезда / А. М. Покровский // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 3. – С. 365.
51. *Покровский А. П.* О золотарстве в Харьковской губернии : [крат. излож. докл.] / А. П. Покровский // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 3. – С. 353.
52. *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса : АстроПринт, 2007. – 533 с.
53. *Радакова Е. П.* Отчет о поездке по Старобельскому уезду / Е. П. Радакова // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 103–108.

54. Радакова Е. П. Этнографическая экскурсия по Екатеринославской губернии : [крат. излож. докл.] / Е. П. Радакова // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 3. – С. 294.
55. Редин Е. К. Икона «Недреманное Око» : [ст. 1] / Е. К. Редин // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 153–159;
56. Редин Е. К. Икона «Недреманное Око» : [ст. 2] / Е. К. Редин // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 344–347.
57. Редин Е. К. Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова / Е. К. Редин. – Харьков : Печ. дело, 1905. – 64 с.
58. Редин Е. К. Религиозные памятники искусств Харьковской губернии : [крат. излож. докл.] / Е. К. Редин // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 3. – С. 339–340.
59. Редин Е. К. О лицевых синодиках, поступивших в распоряжение Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда / Е. К. Редин // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 452–465, [6] вкл. л. ил.
60. Редин Е. К. Памятники церковных древностей Харьковской губернии / Е. К. Редин // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 44–48.
61. Репина Л. П. Интеллектуальные сообщества как объект и предмет сравнительно-исторического исследования: проблемы методологии / Л. П. Репина // Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе : материалы науч. конф., г. Пермь, 20–22 сент. 2007 г. – Пермь, 2007. – С. 89–92.
62. Решетникова Е. В. Научные коммуникации: эволюция форм, принципов организации / Е. В. Решетникова // Современное коммуникационное пространство: анализ состояния и тенденции развития. – Новосибирск, 2014. – Ч. 1. – С. 154–159.
63. Рибальченко Л. Л. XII археологічний з'їзд і розвиток музеїв Харківського університету / Л. Л. Рибальченко // Восьмі Сумцовські читання : матеріали наук. конф., присвяч. 100-річчю XII археологічного з'їзду. – Харків, 2003. – С. 5–7.
64. Рибальченко Л. Л. XII археологічний з'їзд і проблема створення музею місцевої історії та культури у Харкові / Л. Л. Рибальченко // Проблеми

- історії та археології України : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. до 100-річчя XII археологічного з'їзду в м. Харкові, 25–26 жовт. 2002 р. – Харків, 2003. – С. 174–177.
65. Романенко І. С. Кобзарське мистецтво на загальноросійських археологічних з'їздах / І. С. Романенко // Наукові праці : наук.-метод. журн. / Миколаїв. держ. гуманіт. ун-т ім. П. Могили. – Миколаїв, 2008. – Т. 76 : Історичні науки. – Вип. 63. – С. 139–143.
66. Романенко І. С. Проблеми української церковної археології на археологічних з'їздах другої половини XIX – початку XX ст. / І. С. Романенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія. – 2009. – Вип. 2. – С. 33–38.
67. Руденко Г. Г. Життєвий та творчий шлях К. М. Мельник-Антонович / Г. Г. Руденко // Історія і культура Придніпров'я : Невідомі та маловідомі сторінки : наук. щорічник. – 2009. – Вип. 6. – С. 121–129.
68. Самоквасов Д. Я. О будущей архивной реформе в России : [крат. излож. докл.] / Д. Я. Самоквасов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 3. – С. 374–375.
69. Самоквасов Д. Я. Русское архивное законодательство : [крат. излож. докл.] / Д. Я. Самоквасов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 3. – С. 345–348.
70. Семенко І. С. Интеллектуальные сообщества: диалектика консолидации / І. С. Семенко // Политические и интеллектуальные сообщества в сравнительной перспективе : материалы Всерос. науч. конф., Пермь, 20–22 сент. 2007 г. – Пермь, 2007. – С. 16–18.
71. Скирда В. В. XII Археологічний з'їзд як форма наукової комунікації / В. В. Скирда, І. М. Скирда // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Історія археології: міжособистісні та інституціональні комунікації. – 2015. – Вип. 19. – С. 432-436.
72. Скирда В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.) / В. В. Скирда. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. – 164 с.
73. Скирда І. Н. Участие Курской историко-археологической комиссии в подготовке XII Археологического съезда в Харькове / І. Н. Скирда // Мир культуры: культуроведение, культурография, культурология [Текст]: сб. науч. тр. / под ред. Т. Н. Арцыбашевой, Г. А. Салтык; Курск. гос. ун-т. – Вып. 4. – Курск, 2015. – С. 105-110.
74. Скирда І. М. Виставка XII Археологічного з'їзду у Харкові: організація та проведення / І. М. Скирда // Південний архів. Історичні науки. – 2004. – Вип. 14. – С. 46-56.

75. *Сніжко І. А.* Проблематика кам'яного віку в матеріалах XII археологічного з'їзду / І. А. Сніжко // Треті Сумцовські читання : матеріали наук. конф., присвяч. 95-річчю XII археол. з'їзду, 18 квіт. 1997 р. / Упр. культури і мистецтв Харк. облдержадмін. ; Харк. іст. музей. – Харків, 1998. – С. 4–6.
76. *Сосновська Т. О.* Церковні старожитності в науковій діяльності Є. К. Редіна / Т. О. Сосновська // Четверті Сумцовські читання : матеріали наук. конф., присвяч. 135-річчю з дня народж. Є. К. Редіна / Харк. іст. музей. – Харків, 1999. – С. 16–18.
77. *Стельмах С. П.* Історична думка в Україні XIX – початку XX століття / С. П. Стельмах. – Київ : [б. в.], 1997. – 175 с.
78. *Сумцов Н. Ф.* Очерки народного быта : (Из этногр. экскурсии 1901 г. по Ахтыр. уезду Харьк. губ.) / Н. Ф. Сумцов // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. – Т. 2. – С. 1–57, 2-я паг.
79. *Трифильев Е. П.* Курганы с каменными бабами Купянского уезда Харьк. губ. / Е. П. Трифильев // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 141–144.
80. *Трифильев Е. П.* Археологическая экскурсия в Купянский уезд Харьковской губернии летом 1901 года / Е. П. Трифильев // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 131–140.
81. Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. Т. 1 / под ред. Уваровой. – Москва : Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1905. – IV, 751 с., 25 л. ил.
82. Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. Т. 2 / под ред. Уваровой. – Москва : Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1905. – 590, 22 с.
83. Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. Т. 3 / под ред. Уваровой. – Москва : Тип. О-ва распространения полез. кн., 1905. – 427, 49 с.
84. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. Т. 1 / под ред. Е. К. Редина. – Харьков : Паровая типо-литогр. М. Зильберберг и с-вья, 1902. – 549, 54, 18 с. : ил., табл.
85. Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. Т. 2 / под ред. Е. К. Редина. – Харьков : Печ. дело, 1902. – 450, 241 с.
86. *Филиппенко Р. И.* Харьковская школа истории искусства: Е. К. Редин / Р. И. Филиппенко // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2010. – № 1. – С. 120–124.

87. Фрадкин В. З. XII археологический съезд и его значение в развитии отечественной этнографии / В. З. Фрадкин // Хазарский альманах. – 2002. – Т. 1. – С. 202–213.
88. Фрадкин В. З. XII археологический съезд и его значение в развитии этнографии на Украине / В. З. Фрадкин // История и археология Слободской Украины : тез. докл. и сообщ. Всеукр. конф., посвящ. 90-летию XII археол. съезда (Харьков – Старый Салтов, 19–21 окт. 1992 г.). – Харьков, 1992. – С. 75–77.
89. Швидько Г. К. Археологічні з'їзди і археографічні відкриття / Г. К. Швидько // Проблеми археології Подніпров'я : зб. наук. пр. / Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 157–162.
90. Швидько Г. К. Роль археологічних з'їздів у вивченні історії місцевого краю / Г. К. Швидько // Тези доповідей і повідомлень 4-ї республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Київ, 1989. – С. 19–21.
91. Юренко С. П. Археологічні з'їзди в Україні / С. П. Юренко. – Київ : Шлях, 2004. – 44 с.

Скирда И. Н., Скирда В. В. XII Археологический съезд как форма организации науки. В статье проанализированы подготовка и работа XII Археологического съезда, который состоялся в Харькове в 1902 году, в контексте организации науки в начале XX в. В статье доказано важное историческое значение и громкий научный и общественный резонанс харьковского археологического форума, дан краткий историографический обзор трудов ученых, которые в зависимости от своих профессиональных интересов обращались к научному наследию XII Археологического съезда. **Ключевые слова:** Археологический съезд, организация науки, научная коммуникация.

Skyrda I. M., Skyrda V. V. XII Archaeological Conference as a form of science organization. The article analyzes the preparation and work of the XII Archaeological Conference, which took place in Kharkiv in 1902, in the context of the science organization in the early twentieth century. The article shows the historical significance and major scientific and public resonance of the Kharkiv Archaeological Forum, provides a brief historiographical review of the works of scientists, who, depending on their professional interests, turned to the scientific results of the XII Archaeological Conference.

Key words: archaeological conference, organization of science, scientific communication.

**Виставка XII Археологічного з'їзду як форма репрезентації
наукових результатів та взаємодії з громадськістю**

В. В. Скирда, І. М. Скирда

У статті розглянуто виставку XII Археологічного з'їзду як ефективну форму репрезентації наукових результатів, отриманих дослідниками до харківського археологічного форуму. В статті проаналізовано взаємодію наукового співтовариства з громадськістю, що призвело до популяризації історичного минулого Слобожанщини, Лівобережної та Південної України серед населення. Громадськість отримала упорядковані, науково оброблені унікальні колекції старожитностей, які в майбутньому стали основою формування музейного осередку в Харкові.

Ключові слова: виставка, Археологічний з'їзд, колекції старожитностей, експонати, громадськість.

Важливим результатом роботи XII Археологічного з'їзду (АЗ), який відбувся у 1902 р., стала виставка старожитностей, яка поклала початок створенню музейного осередку у Харкові. На сьогоднішній день проблема наукового осмислення виставкової роботи як форми репрезентації наукових результатів та взаємодії з громадськістю належить до числа малодосліджених. Саме тому, на нашу думку, постає актуальне питання аналізу досвіду улаштування виставок старожитностей на початку ХХ ст. Серед них на особливу увагу заслуговують колекції старожитностей, представлені на XII АЗ. Особливість формування даних колекцій полягала у тому, що вони були зібрані шляхом організації потужної експедиційної роботи науковців (переважно харківських), встановлення зв'язків із різноманітними науковими товариствами, краєзнавцями, приватними колекціонерами. Активну допомогу надавали місцеві учителя, духовенство, пересічні громадяни. У результаті організаторами виставки вдалося відтворити зримий образ різних епох на підставі речових, образотворчих і документальних пам'яток. Виставка, яка діяла в Харкові під час роботи XII АЗ викликала зацікавленість не лише у науковому співтоваристві, а й у широкого кола її відвідува-

чів. Тому ми зробимо спробу розглянути цю подію не лише з точки зору репрезентації наукових результатів, отриманих до XII АЗ, а й у контексті взаємодії з громадськістю.

Уперше питання про необхідність створення виставки з'їзду було розглянуто на другому засіданні Московського попереднього комітету (МПК) у січні 1900 р. [30, с. 27]. Перед її організаторами було поставлене завдання: зібрати якнайбільше предметів, які б характеризували історичне минуле Наддніпрянської України, Слобідської України, Запоріжжя, Війська Донського і Кубанського, а також Новоросії. Пропонувалося звернутись до різних установ із проханням надати на виставку старі мапи, плани, портрети видатних діячів тощо [30, с. 28].

Основна робота з організації виставки покладалася на Харківський попередній комітет (ХПК). Слід зауважити, що його діяльність у цьому напрямі вражає своїми масштабами. Вже в лютому 1900 р. в *«Харьковских губернских ведомостях»* була розміщена стаття А. М. Краснова, у якій він відзначив роль виставки не тільки в роботі майбутнього археологічного з'їзду, але й в житті Харківщини в цілому [23]. Основна увага була прикута до організації етнографічного відділу виставки, який мав започаткувати перший етнографічний музей у м. Харкові. Відразу стало зрозумілим, що здійснення цієї справи було неможливим без допомоги громадськості. Тому А. М. Краснов звертався з проханням до священників, ісправників, учителів, земських начальників та інших небайдужих людей надсилати до Харківського університету зразки національного одягу, головних уборів, знарядь праці, предметів побуту. Звернення було адресоване й до фотографів-любителів, яких просили надати знімки сільських хат, селян в національному одязі, картин польових робіт, весільних обрядів тощо [29, с. 4]. Аналогічне звернення було опубліковане в газеті *«Южный край»* [13]. Невдовзі представники громадськості відреагували на ці звернення і до ХПК почали надходити різноманітні старожитності від населення [27], а місцеві установи погодилися надати на виставку XII АЗ рідкісні матеріали з архівів волосних правлень [26].

На другому засіданні ХПК А. М. Краснов презентував проект улаштування невеличких волосних етнографічних виставок з метою ознайомлення й відбору зібраного матеріалу для виставки XII АЗ, а М. Г. Халанський запропонував підготувати виставку стародруків [29, с. 4].

На четвертому засіданні ХПК Є. К. Редін порушив питання про необхідність підготовки окремого церковного відділу виставки. У своїй доповіді він відзначив, що Харківська губернія має багато церковних пам'яток, але вони фактично не вивчені та не досліджені, тому до XII АЗ їх необхідно зібрати, описати, приготувати альбом фотографій і малюнків. У цій справі надати допомогу обіцяв єпископ Іннокентій [29, с. 40-41].

Організаторам було прийняте рішення про залучення на виставку артефактів із приватних колекцій. Із цією метою ХПК звернувся з проханням до Харківського губернатора зібрати за допомогою повітових ісправників інформацію про власників старожитностей [7, арк. 26]. Невдовзі були отримані рапорти повітових урядників. Найбільш відповідально до цієї справи поставилися урядники Валківського, Вовчанського, Ізюмського, Лебединського, Сумського та Зміївського повітів, які надали змістовну інформацію щодо цього питання [7, арк. 32, 33, 35, 37,50].

Організація виставки була неможливою без належного фінансування. 30 квітня 1900 р. Харківські губернські земські збори отримали лист від П. С. Уварової, у якому підкреслювалося наукове і практичне значення підготовки етнографічного відділу виставки. Голова МПК акцентувала увагу на тому, що в окремих регіонах Російської імперії вже давно існують етнографічні музеї, а Харківська губернія в етнографічному відношенні залишалася майже недослідженою. Тому МПК звертався до Харківського губернського земства з проханням про виділення 2000 крб. на придбання етнографічних предметів у межах Харківської губернії. Це звернення було мотивоване тим, що XII АЗ відбудеться в Харкові, предметом етнографічного дослідження стане сільське населення Харківської губернії, а після закінчення роботи з'їзду етнографічна виставка залишиться у місті [8, арк. 1].

Питанню створення майбутнього етнографічного музею в м. Харкові на базі етнографічного відділу виставки XII АЗ була присвячена і окрема стаття на шпальтах «Киевской старины» [31], у якій відзначалося, що хоча окремими особами та установами (переважно зусиллями Статистичного комітету, народних учителів і сільських священників) у Харківській губернії зібрано багато етнографічного матеріалу, але в цілому вона залишалася мало дослідженою. Тому перед дослідниками було поставлене завдання проаналізувати, сис-

тематизувати та поповнити зібраний матеріал предметними колекціями, моделями, фотографіями, малюнками, що фактично неможливо було зробити без матеріальної підтримки. У статті підкреслювалося, що окремі етнографічні музеї в Російській імперії (наприклад, Чернігівській або Полтавській губерніях) з'явилися завдяки зусиллям окремих осіб і земських закладів, тому попередній комітет звертався до Губернських земських зборів із клопотанням виділити необхідну суму на організацію етнографічного відділу виставки. На початку 1901 р. Харківська губернська земська управа задовольнила дане прохання [8, арк. 8]. Протягом 1900-1902 рр. тривали широко-масштабні роботи зі збирання предметів і матеріалів для виставки.

На тринадцятому засіданні ХПК Д. І. Багалій і Є. К. Редін запропонували проект організації виставки XII АЗ. Передбачалося організувати роботу 6 відділів виставки: первісних старожитностей, історичних старожитностей, церковних старожитностей, картографічний, стародрукованих книг, рукописів. На виставці мали бути презентовані речі, здобуті під час різноманітних експедицій, організованих ХПК та іншими регіональними комітетами та відділеннями, матеріали з архівів, а також предмети, надані приватними особами [29, с. 235]. ХПК надіслав клопотання про надання предметів на виставку до Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії, до музею Б. І. Ханенка, до Музею старожитностей при університеті Св. Володимира, Новочеркаського музею старожитностей, Кубанського статистичного комітету, музею К. М. Скаржинської, до Одеського товариства історії та старожитностей, музею В. В. Тарновського, музею Полтавського земства, Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, Московського архіву Міністерства юстиції, Московського відділу архіву Головного штабу, Імператорської публічної бібліотеки, Імператорської академії мистецтв, архівів Святійшого Синоду тощо [29, с. 251-252].

Під час підготовки виставки до XII АЗ виникли і певні труднощі. Перш за все, це стосувалося каталогізації її експонатів. Харківські науковці з цим не дуже поспішали, а, можливо, дехто з них сповна не розумів необхідності подібної роботи. Коли цей процес став «пробуксовувати», у справу змушена була втрутитися голова МПК П. С. Уварова. У зв'язку з цим вона залишила наступний запис у щоденнику: *«проф. Н. Ф. Сумцов и А. Н. Краснов хлопочут об Этно-*

графической выставке при Съезде с расчетом, что выставка эта послужит основанием будущего Этнографического Музея ..., но вместе с тем... когда дело дошло до составления каталога... – то никто за него не хочет приняться... В том же положении находится и устройство Выставки Первобытных древностей. Занимались раскопками Городцов, Багалей, Трефильев, Мельник, Покровский и Данилевич, но никто из них не может или не хочет заняться Выставкой... Егор Кузьмич Редин, единственный человек, всецело преданный делу» [3, арк. 11]. Ймовірно, що саме тверда позиція П. С. Уварової щодо питання каталогізації експонатів і наполеглива робота Є. К. Редіна призвели до того, що в результаті до харківської виставки був складений один з найкращих та найякісніших каталогів, який був «обширен и обстоятелен во многих своих частях» [10, с. 366]. Варто відзначити, що загальний обсяг каталогу виставки склав близько 900 стор. [15] Лише до харківської виставки був виданий «Альбом...» [1], матеріали якого дають наочне уявлення про окремі артефакти та колекції. Сама виставка була організована на найвищому рівні та мала шалений успіх не лише в науковому співтоваристві, а й у широких колах громадськості.

Виставка була відкрита 15 серпня 1902 р.

Перший відділ – **первісних старожитностей** – складала речі, добуті в результаті розкопок, які були здійснені членами ХПК у 1900–1901 рр., а також випадкові знахідки, пожертвовані або надані окремими особами та музеями. Серед них особливо виділялися артефакти, надані В. Спесівцевим, зібрані біля с. Райгородка Ізюмського повіту. Експонати, представлені у відділі первісних старожитностей, відтворювали давню історію, починаючи з кам'яної доби і закінчуючи середньовіччям. Перше місце за кількістю посідали кременеві знаряддя – вістря стріл, списів, ножі, скребки, кам'яні сокири. Були виставлені численні фрагменти кераміки, цілі глиняні посудини різних археологічних культур та епох, різноманітні за формою та орнаментом, експонувалися прикраси: намисто, бронзові та золоті каблучки, підвіски, пряжки. Привертала увагу колекція намиста Г. Р. Гугеля, яку він збирав протягом 10 років у Пантикапеї, Ольвії, Херсонесі та Фанагорії [9, с. 8]. У відділі демонструвалися залишки одягу, взуття, зброя, різноманітна зброя. Солідну колекцію складали людські черепи. Серед найбільш цікавих експонатів було розкопане В. О. Городцовим поховання біля с. Миколаївки Ізюмського пові-

ту – дубова труна, витесана у вигляді човна, у якій знаходився кістяк людини, ліворуч від нього була покладена дерев'яна чаша, залізна шабля, праворуч – кольчуга, у ногах – кілька наконечників залізних стріл [18, с. 74]. Участь у підготовці експозицій відділу взяли всі учасники розкопок.

Другий відділ виставки – **старожитності церковні**. Його основу складали пам'ятки з храмів і монастирів Харківської єпархії. У відділі були репрезентовані предмети з Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, Воронежського губернського музею, Донського музею [1, с. 6-7]. Більшість експонатів складали старожитності, які вийшли з церковного вжитку. Найбільший внесок у підготовку колекцій відділу зробив Є. К. Редін, який влітку 1900 та 1901 рр. здійснив експедиції по Харківській губернії. У відділі були виставлені символічні ікони – «Плоди страждань Христових» [21, с. 5-7], «Недремне око» [21, с. 11] та ін. Ще один цікавий експонат – фото іконостасу церкви святих Бориса та Гліба с. Водяне Зміївського повіту [21, с. 112-113], який надійшов до цієї церкви в 1817-1822 рр. із козачого Миколаївського монастиря. У відділі експонувалися царські врата чудового різьблення, колекція хрестів, потири, дарохранильниці, плащаниці, шлюбні вінці, церковний одяг тощо. Містив відділ й запорізьку церковну старовину, надіслану з собору м. Нікополя, куди вона потрапила після знищення останньої запорізької церкви [12, с. 123]. У відділі можна було ознайомитися з великою кількістю фото із видами храмів і церковних старожитностей, значна кількість яких сьогодні зберігається у фондах ЦНБ ХНУ [2]. Довершували картину малюнки храмів Облaсті війська Донського художника Є. А. Ознобишина, які були доставлені на виставку Імператорською академією мистецтв [21, с. III].

Третій відділ виставки – **історичні старожитності**. У ньому експонувалися колекції, зібрані Музеєм витончених мистецтв та старожитностей Харківського університету, Ніжинським історико-філологічним товариством, Воронежським, Полтавським і Донським музеями [12, с. 121]. Відділ був поповнений експонатами приватних колекцій П. Оленич-Гнененко, М. М. Ковалевського, І. Суліна, П. В. Гладкого, Г. І. та М. А. Ходжопуло та ін. [1, с. 18]. Значна частина була присвячена історичному минулому Харкова: колекція картин із виглядом міста у XVIII – XIXст., фото з добірки Д. І. Багалія. Привертала увагу колекція портретів університетських діячів,

Харківського історико-філологічного товариства (ХІФТ), Музею витончених мистецтв, видатних діячів Харківщини: легендарного засновника м. Харкова – Харка, філософа Г. С. Сковороди, харківського полковника Г. Є. Донець-Захаржевського та ін. Тут же були виставлені портрети харківських і белгородських архієпископів, діячів Харківського колегіуму [19, с. 4-5]. Серед цікавих експонатів, що характеризували історичне минуле України, треба відзначити колекцію портретів українських гетьманів. Значна кількість картин була присвячена побутовим сценам з життя українців, серед них запорожець, що грає на бандурі; картина старого малороса, авторство якої приписувалося Т.Г. Шевченку, слобожанські пейзажі. У відділі була презентована солідна колекція зброї: запорозькі шаблі, мечі, карабіни, пістолі, кинджали, порохівниці, мушкети. Тут же знайшли місце і різноманітні побутові речі. Незначна кількість картин і фотографій відділу з їх описом була розміщена в «Альбоме...» виставки XII АЗ [1, с. 18-24].

У четвертому відділі виставки – **нумізматичному** – експонувалися переважно монетні скарби та окремі монети. Тут було розміщено не весь нумізматичний матеріал, який надійшов до ХПК, а найцікавіші його зразки. Це пояснювалося тим, що матеріал був різнохарактерним і не давав цілісної картини, цікавої для науки [17, с. 2]. У відділі кожен скарб був позначений особистим номером. Розташування скарбів і монет розпочиналося з експонатів, знайдених у м. Харкові та в повітах Харківської губернії. Далі в алфавітному порядку були виставлені експонати, що надійшли з інших губерній. Нумізматичні матеріали, зібрані на Харківщині, увійшли до пояснювальної записки до мапи скарбів та окремих знахідок Харківської губернії, складеної до XII АЗ В. Ю. Данилевичем [6].

Найбагатшим відділом виставки, її гордістю був **етнографічний**. Високу оцінку йому дав сучасник О. І. Маркевич: *«Мушу зазначити, що на виставці, урядженій харківським з'їздом ... найвизначнішою частиною була етнографічна. Харківські етнографи зібрали силу інтересних пам'яток української «живої старини» й зручно скомбінували їх у цілі образи. Через те й результат був чудовий.... етнографічна частина її була справді окрасою цілого з'їзду»* [24, с. 14]. Відділ містив предмети, зібрані найперше в Харківській, Полтавській, Катеринославській губерніях і частково доставлені із Воронежської, Курської та Чернігівської губерній. При відборі

матеріалу головна увага приділялася тим предметам, що виходили з народного вжитку і зустрічалися як залишок давнини або як пережиток минувшини [22, с. І]. Експонати відділу були розташовані в приміщенні нової університетської бібліотеки й займали дві зали; частина предметів у зв'язку з нестачею місця знаходилась у вестибюлі та на сходах [28]. У вестибюлі експонувалися селянські вози та сані, селянські землеробські знаряддя праці, вироби з дерева. У вітрині на сходах був розміщений дерев'яний столовий і кухонний посуд, предмети освітлення: свічники, каганці, кремені, кресала тощо.

У одній із зал знаходилася хата в натуральну величину з традиційним внутрішнім начинням. Саме ця експозиція викликала непідробний інтерес відвідувачів, про що свідчать спогади А. Є. Лейкіна, надруковані у газеті «Пермский край»: *«Больше всего привлекал публику к себе «отдел этнографии»... Что же влекло в этот отдел? Может быть многие из посетителей находили здесь связь с прошлым? На эту мысль нас навела одна сценка. На выставке была малороссийская хата в натуральную величину, снабженная полною внутреннею обстановкой, начиная с мебели, посуды и кончая мелкими предметами обихода. Так вот в этой хате, в стороне от других посетителей, мы заметили женщину, она не смотрела на окружающие предметы, не замечала, кажется, кто проходил мимо, а устремив взгляд куда-то вдаль – глубоко задумалась. Невольно как-то чувствовалось, что она переживает в эту минуту... глубокую драму разрыва с деревней и переселения в город»* [4, арк. 237-283]. У цій же залі були розміщені, з одного боку, рибальське приладдя та човен з Дінця, з іншого – пасіка зі знаряддям і манекеном сторожа тощо [28]. Тут знайшли собі місце плани дворових будівель, моделі та малюнки селянських хат. У головному залі були зібрані колекції кустарних промислів – ткацтва, коцарства, шерстобивства, чоботарства, бондарства. Особливу увагу привертала вироби гончарів. Вони отримали високу оцінку невідомого автора статті: *«Вряд ли и прежде когда-нибудь наше кустарное гончарство стояло на более художественной степени...»* [5]. Особливо колоритним був відділ одягу – взуття, головні убори, манекени в національному одязі. Важливо, що всі експонати увійшли до «Каталога...» виставки XII АЗ, у якому була зроблена спроба порівняти національний устрій українців і росіян («малоросов» і «великоросов») [22, с. 23-47]. На окремій вітрині експонувалися прикраси: намиста, дукачі, сережки, підвіски

тощо. Цікавою та оригінальною виявилася колекція писанок. Тут же були розміщені й приладдя для фарбування та розписування яєць. У ритуальному відділі знайшли місце атрибути стародавніх обрядів (переважно весільного) – весільний хліб, коровай, калачі, весільні квіти, скатертини тощо. У музичному відділі були розміщені ліра, сопілки, ріжки, скрипка, бубон та інші музичні інструменти. Народна медицина була репрезентована гербарієм цілющих трав, який надав ХПК секретар Харківського статистичного комітету В. Іванов [12, с. 125-126]. Цікавим був відділ дитячих іграшок, у якому експонувалися вироби, виготовлені самими дітьми й місцевими кустарями, переважно гончарями. Відділ вишивок знайомив відвідувачів із різними зразками українського та російського національних орнаментів. Яскравим додатком до етнографічних експонатів стали фото сільських вулиць, дворів, кустарних майстерень, ярмарок тощо. Містилася тут і добірка картин з етнографічними мотивами С. І. Васильківського, В. В. Вязмітінова, Б. А. Дроб'язка, В. О. Бабенка. Високу оцінку роботи етнографічного відділу виставки дали тогочасні ЗМІ, наприклад, стаття «*Малороссийская деревня в Харькове*» [5].

У шостому та сьомому відділах виставки експонувалися унікальні **стародруки та рукописи**. Вони були описані в окремому каталозі [20]. Цією справою займався переважно М. Г. Халанський, Є. К. Редін та А. А. Попов. Рукописи на виставку XII АЗ надійшли з храмів Харківської губернії, від приватних осіб. В основному вони були церковного змісту, але серед них зустрічалися унікальні документи і світського характеру. Серед останніх найбільш цінними для історії України був рукопис XVIII ст. на 135 сторінках – варіант літопису Г. Граб'янки. Цей документ надійшов на виставку з Інституту князя Безбородька. Не менш цікавим був рукопис, наданий ХІФТ – «*Краткое описание малороссийского казацкого народа с начала его происхождения и разнообразного по временам состояния до 1761 г.*». Інтерес викликали рукописи, надані бібліотекою Харківського університету. Їхній опис був зроблений Д. І. Багалієм. Значна кількість документів з історії України та Слобожанщини містилася в рукописах Військово-навчального архіву Головного штабу. Архівні документи були надані різними установами: Новочеркаським Донським музеєм, ХІФТ, Харківською публічною бібліотекою, Інститутом князя Безбородька, Архівом св. Синоду, Путивльською бібліотекою Маклакових, Воронежським губернським музеєм, Харківською

духовною семінарією, Військово-навчальним архівом Головного Штабутощо.

Останній відділ виставки – **картографічний**. Він давав можливість ознайомитися з маловідомими картами і планами, що зберігалися в різних архівах, музеях і бібліотеках. Лише незначна частина цього матеріалу знаходилася в науковому обігові, більшість його залишалася недослідженою науковцями. Організатори XII АЗ сподівалися, що ознайомлення з даними джерелами буде сприяти їх перевиданню, а значить – зробить доступними широкому загалу. Початок цій справі було покладено Харківським губернським статистичним комітетом, який надрукував до з'їзду *«Атлас Харьковского наместничества»* під редакцією В.В. Іванова [25], а з ініціативи ХПК на кошти колишнього харків'янина М.П. Піддубного було видано *«Атлас Слободско-Украинской губернии. 1802 г.»* [14]. Особливу зацікавленість фахівців викликали карти та плани Військово-навчального архіву Головного штабу в Санкт-Петербурзі. Картографічний матеріал для виставки XII АЗ надали Архів Міністерства юстиції в Москві, Імператорська публічна бібліотека, Імператорська Академія наук, бібліотека Харківського університету, ХІФТ, Воронезький музей, Курський статистичний комітет та ін. [16, с. 3-4]. Увесь матеріал для зручності було розділено на декілька груп за належністю до історії тієї чи іншої губернії. Окремо були виділені карти та плани колишньої Запорозької Січі та Облaсті Війська Донського. Дві таблиці з матеріалами картографічного відділу були надруковані в *«Альбоме...»* виставки XII АЗ [1, рис. 162, 163-164].

Виставка XII АЗ викликала гучний громадський резонанс. За нетривалий час роботи її відвідали понад 56 тис. осіб (див. табл.). Про інтерес до виставки свідчать відгуки її сучасників: *«...открытие ... выставки нельзя не приветствовать, как чрезвычайно важного факта в истории нашего Харькова и всего южного края...»* [11], або: *«...Выставка ... имела огромное общественно-воспитательное значение. В души многих из её 57 000 посетителей – интеллигентных, учащихся и простого люда – проникло, может быть, впервые серьёзное отношение к памятникам родной старины, мелькнула мысль о преемственности культурных явлений, ожил дух для бодрой деятельности на пользу науки и родины»* [9, с. 10-11].

Таким чином, формування колекцій старожитностей для виставки XII АЗ лежить в основі експозиційного дискурсу і дає можливість

стверджувати, що організація подібної роботи є наочною та ефективною формою репрезентації наукових результатів не лише науковому співтовариству, а й широкому загалу пересічних громадян. Аналізуючи взаємодію організаторів харківського археологічного форуму з громадськістю під час підготовки та проведення XII АЗ, слід відзначити, що з одного боку, її представники надавали суттєву допомогу у формуванні колекцій старожитностей до виставки (колекціонери, красназвці, учителі, духовенство та ін.), з іншого боку – громадськість отримала упорядковані, систематизовані, науково оброблені колекції старожитностей, які в майбутньому стали основою етнографічного, археологічного та церковного музеїв, створених у м. Харкові. Значна частина відвідувачів виставки отримала унікальну можливість побачити її експонати безкоштовно. Виставка сприяла популяризації історичного минуло Слобожанщини, Лівобережної та Південної України серед населення.

Необхідно звернути увагу на особливості виставки XII АЗ, що вирізняли її на тлі попередніх. По-перше, треба відзначити її масштабність. Організаторами були створені багаті, цікаві та інформативні колекції, які всебічно відтворювали історичне минуле не лише Слобожанщини, а й прилеглих до неї територій. Також слід зауважити, що основу виставок, які практикувалися на попередніх археологічних з'їздах, складали переважно предмети з уже відомих музейних і приватних колекцій, у той час як більшість експонатів харківської виставки була отримана завдяки експедиційним виїздам членів підготовчих комітетів і відділень. Чимало матеріалів надійшло від представників громадськості у відповідь на розіслані програми. Підготовка виставки здійснювалася на основі наукового підходу при формуванні колекцій. Усі артефакти, які надходили до підготовчого комітету, були ретельно розібрані, систематизовані та розподілені за відділами. Для кожного відділу був розроблений окремий каталог. Особливо виразно на виставці була репрезентована традиційно-побутова культура населення регіону, що надавало їй яскравого національного забарвлення. Організатори намагалися наочно показати багатогранність традиційно-побутової культури різноетнічного населення Слобожанщини.

1. Альбом выставки XII археологического съезда в г. Харькове / под ред. Е. К. Редина. – Москва, 1903. – 25 с., 56 л. фот.
2. Архівні матеріали ЦНБ ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Фотографії пам'яток церковних древностей Е. К. Редина. 289 фото.
3. Відділ писемних джерел Державного історичного музею. Ф.17. Оп.1. Д.435.
4. Відділ писемних джерел Державного історичного музею. Ф.17. Оп.1. Д.632.
5. Воскресенский. Малороссийская деревня в Харькове : [этногр. выст.: жилища, домаш. обстановка и утварь, промыслы, одежда, игрушки, украшения] / Воскресенский // Харьковские губернские ведомости. – 1902. – 31 авг.
6. Данилевич В. Е. Карта монетных кладов и единичных монет Харьковской губернии / В. Е. Данилевич // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902 : в 3 т. / под ред. Уваровой. – Москва, 1905. – Т. 1. – С. 374–410.
7. ДАХО. Ф.3. Оп.283. Д. 68.
8. ДАХО. Ф.304. Оп.1. Д. 463.
9. Двенадцатый археологический съезд в Харькове (15–27-го августа) / А. Л. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1903. – Ч. 345, янв. – С. 1–26, 4-я паг.
10. XII археологический съезд в Харькове : [крат. обзор работы съезда, сост. по сообщ. из «Русских ведомостей»] // Исторический вестник. – 1902. – Т. 90, окт. – С. 365–383.
11. Иванов В. В. Дела давно минувших дней : [об археол. выст. съезда] / В. Иванов // Южный край. – 1902. – 18 авг.
12. К XII археологическому съезду в Харькове // Киевская старина. – 1902. – Сент. – С. 120–133.
13. К XII археологическому съезду // Южный край. – 1901. – 5 мая.
14. К предстоящему археологическому съезду // Южный край. – 1902. – 8 июня.
15. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. – Харьков : Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг и с-вья, 1902. – 897 с., разд. паг.
16. Каталог выставки XII археологического съезда в Харькове. Картографический отдел. – Харьков : Электр. типо-литогр. С. А. Шмерковича, 1902. – 23 с.
17. Каталог выставки XII археологического съезда в Харькове. Нумизматический отдел / сост. В. Е. Данилевич. – Харьков : Тип. губ. правл., 1902. – 8 с.

18. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел древностей, добытых из раскопок и случайных находок. – Харьков : Тип. губ. правл., 1902. – III, 233, 30 с.
19. Каталог выставки XII археологического съезда в Харькове. Отдел исторических древностей / сост. Е. К. Редин. – Харьков : Печ. дело, 1902. – 79 с.
20. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел старопечатных книг. – Харьков : Типо-литогр. И. М. Варшавчика, 1902. – 162 с.
21. Каталог XII археологического съезда в г. Харькове. Отдел церковных древностей / сост. Е. К. Редин. – Харьков : Тип. губ. правл., 1902. – III, 162, 28 с.
22. Каталог выставки XII-го археологического съезда (в Харькове). Этнографический отдел. – Харьков : Паровая тип. и литогр. М. Зильберберг и с-вья. – III, 139, 8 с.
23. *Краснов А. Н.* К предстоящему археологическому съезду в Харькове: [об орг. этногр. выст.] / А. Краснов // Харьковские губернские ведомости. – 1900. – 24 февр.
24. *Маркевич О.* Харківський археологічний з'їзд / О. Маркевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1903. – Т. 53, вип. 3. – С. 1–18.
25. Местная хроника // Южный край. – 1902. – 22 мая.
26. Местная хроника // Южный край. – 1900. – 6 июня.
27. Памятники старины [стали поступать в Предварительный комитет после обращения к общественности] // Южный край. – 1900. – 14 мая.
28. Подготовка к этнографической выставке [началась в двух залах библиотеки университета] // Южный край. – 1902. – 2 июня.
29. Протоколы заседаний Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда : в 2 т. / под ред. Е. К. Редина. – Харьков, 1902. – Т. 1. – С. 1, 2, 5, 39, 52, 61, 98, 136, 139, 141, 149, 176, 190, 234, 251, 257, 259, 265, 348, 349, 355.
30. Протоколы [первого и второго] заседаний [Московского] предварительного комитета // Двенадцатый археологический съезд в Харькове в 1902 г. – Москва, 1902. – С. 19–30.
31. Этнографический музей Харьковского историко-филологического общества // Киевская старина. – 1904. – Т. 84, № 4. – С. 28–29, 2-я паг.

В. В. Скирда, И. Н. Скирда. Выставка XII Археологического съезда как форма репрезентации научных результатов и взаимодействия с общественностью. В статье рассматривается выставка XII Археологического съезда как эффективная форма репрезентации научных результатов, полученных исследователями к харьковскому археологическому форуму. В статье проанализировано взаимодействие научного сообщества с общественностью, что привело к популяризации исторического прошлого Слобожанщины, Левобережной и Южной Украины среди населения. Общественность получила упорядоченные, научно обработанные уникальные коллекции древностей, которые в будущем стали основой формирования музейного центра в Харькове.

Ключевые слова: выставка, Археологический съезд, коллекция древностей, экспонаты, общественность

V. V. Skyrda, I. M. Skyrda. Exhibition of the XII Archaeological Conference as a form of scientific results representation and of interaction with the public. The article considers the exhibition of the XII Archaeological Conference as an effective form of representation of the scientific results, obtained by researchers for the Kharkiv Archaeological Forum. The article analyzes the interaction of the scientific community with the public, which led to the popularization of the historical past of Slobozhanshchyna, Left Bank and Southern Ukraine among the population. The public received well-ordered, scientifically processed unique collections of antiquities, which became the basis for the formation of a museum center in Kharkiv.

Key words: exhibition, archaeological conference, collection of antiquities, exhibits, public

Таблиця. Відвідування виставки під час роботи XII АЗ

<i>День відвідування</i>	<i>Кількість відвідувачів</i>	<i>Кількість учнів</i>
16 серпня 1902 р.	1 990	–
17 серпня 1902 р.	4 313	–
18 серпня 1902 р.	7 108	–
19 серпня 1902 р.	7 263	64
20 серпня 1902 р.	7 174	75
21 серпня 1902 р.	8 240	193
22 серпня 1902 р.	7 659	43
23 серпня 1902 р.	5 474	218
24 серпня 1902 р.	5 742	425
Усього:	54 963	1 018
Загальна кількість	55 981	

**Географія Всеросійських Археологічних з'їздів
(1869–1914): на перетині особистих, наукових,
політичних інтересів**

О. М. Каковкіна

У статті розглядається питання про місця проведення археологічних з'їздів другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: причини їх обрання, вплив різних чинників на цей вибір – від особистих до політичних. Визначальну роль у цьому процесі відігравали організатори з'їздів – О. С та П. С. Уварови, які прагнули охопити дослідженнями різноманітні регіони держави. Але реалізація цієї ідеї залежала не тільки від особистих зацікавлень, наукових завдань, а й організаційних можливостей, політичних обставин часу.

Ключові слова: Археологічні з'їзди, Уварови, Московське археологічне товариство, місце проведення, регіон.

Всеросійські археологічні з'їзди (далі – АЗ), які проводились з 1869 до 1911 року, дотепер викликають зацікавлення вчених. Це доводить, зокрема, новітнє дисертаційне дослідження І. М. Скірди, присвячене ХІІ з'їзду у Харкові [10], а також розвідки вчених, серед яких відзначимо ті, де найбільш виразно висвітлене означене питання доповіді – Г. С. Лебедєва [6], О. М. Каковкіної [3], Д. В. Серих [9], О. С. Смірнова [11]. При цьому зауважимо, що на сьогодні з'їздам присвячені десятки публікацій, які доводять наявність проблемних сюжетів, лакун, необхідність уточнень та стимулюють подальший пошук. Тривалість історії цих зібрань, масштабність задумів та численність напрямків діяльності (попри нереалізовані проекти), включення у процес підготовки, проведення, різних за соціальним, науковим характером, сил зумовлюють багатовимірність їх значення.

Одним з важливих аспектів історії АЗ є їх географія, адже місця проведення з'їздів – це не тільки місто, а й значні регіони, які ставали у прямому сенсі полем дослідження – від археологічних пам'яток до архівних зібрань. Географія АЗ у цілому втілює ідею, яку озвучив голова Імператорського Московського археологічного

товариства (далі – ІМАТ) Олексій Сергійович Уваров (1825–1884): «Только тогда АС могут принести действительную пользу, когда после известного периода времени они будут возобновляться и будут каждый раз выбирать другой город для своих заседаний...».

У зв'язку із цим виникає питання стосовно відповідності мети та її практичної реалізації: наскільки були вирішені завдання організаторів АЗ? У доповіді пропонується розглянути головні чинники обрання місць проведення АЗ, те, як перетинались особисті, наукові, політичні інтереси організаторів, влади, окремих груп та осіб на прикладах деяких з'їздів. Значна опублікована спадщина цих зібрань – понад 40 томів «Трудов», матеріали підготовчих комітетів, публікації ІМАТ, спогади П. С. Уварової, численні інші джерела, розкривають насичену історію АЗ, які стали втіленням часу та його викликів, що повною мірою відбилось на загальному «маршрутному аркуші» цих форумів.

Нагадаємо місяця проведення з'їздів: I – Москва, 1869 р., II – Санкт-Петербург, 1871 р., III – Київ, 1874 р., IV – Казань, 1877 р., V – Тифліс, 1881 р., VI – Одеса, 1884 р., VII – Ярославль, 1887 р., VIII – Москва, 1890 р., IX – Вільна, 1893 р., X – Рига, 1896 р., XI – Київ, 1899 р., XII – Харків, 1902 р., XIII – Катеринослав, 1905 р., XIV – Чернігів, 1908 р., XV – Новгород, 1911 р. Останній, XVI АЗ, планувався у Пскові та був скасований у липні 1914 року через можливу війну і близькість до кордону, хоча весь підготовчий етап відбувся і делегати почали з'їжджатися до міста. Ця обставина зумовила включення його до меж доповіді. Отже, тільки перелік міст свідчить про значну географічну «амплітуду» діяльності АЗ.

За Правилами АЗ вибір місця наступного зібрання відбувався в кінці поточного, де, іноді, обговорювалося декілька варіантів і обирався один. ІМАТ приймало заявки на проведення АЗ, розглядаючи пропозиції та вислуховуючи думки вчених з їх приводу.

Цілком зрозумілим є те, що I АЗ відбувся у Москві, хоча обговорювались два варіанти – Москви та Новгорода. На заключному засіданні з'їзду було вирішено провести наступний у Петербурзі в 1871 р. у зв'язку з ювілейною датою – 25-річчям від дня заснування Імператорського Російського археологічного товариства. Це єдиний випадок, коли була порушена періодичність в проведенні АЗ кожні 3 роки. Крім другого, «ювілейним» став VIII з'їзд в Москві у 1890 р., присвячений 25-річчю заснування ІМАТ (ювілей припадав

на 1889 рік, оскільки дата заснування – 1864 р., АЗ відбувся у січні 1890 р.)

Вивчення історії з'їздів дозволяє зробити висновок про те, що на початковому етапі їх діяльності обговорювалася загальна географія з'їздів, у цілому, без визначення чіткого плану. Імовірно, існувала необхідність провести «пробні» АЗ у «рідних» для організаторів містах та забезпечених необхідними ресурсами. Такими стали «столичні» з'їзди, де вироблялася практична частина і які вселили, певним чином, оптимізм з приводу майбутнього у скликанні таких зібрань.

Певною мірою III АЗ в Києві став частиною початкової програми в проведенні з'їздів, оскільки тут було прийнято багато важливих нововведень для наступних з'їздів. О. С. Уваров, завершуючи його роботу, наголосив: «Самый ход наших занятий показал, что вопрос о пользе археологических съездов окончательно решён в их пользу во мнении образованного нашего общества...» [19, с. LXXIII].

Вибір на користь Києва був у першу чергу вибором О. С. Уварова та ІМАТ. Разом з тим, ініціатор скликання АЗ, у період свого головування Товариством, прагнув зберегти демократизм і в процесі обрання місця для чергового АЗ, що було основою діяльності ІМАТ у цілому – відкритого, доступного широкому загалу «любителів старовини». Тому, коли на завершальному засіданні Петербурзького АЗ було озвучено рішення про проведення наступного зібрання археологів у Києві та пропозицію І. І. Срезневського взяти Уварову на себе скликання і третього з'їзду, як і двох попередніх, він зауважив, «что подобное закрепощение известной идеи за одним лицом он считает положительно вредным для дела; он находит, что инициатива в этом случа должна исходить из Киева» [13, с.67]. Практика, започаткована Уваровим з II АЗ, передбачала узгодження рішень з'їзду з майбутніми організаторами на місцях, і, як правило, відмов не було, зважаючи на попередні домовленості та значний авторитет ІМАТ та його голови.

Вважаємо, що науковий інтерес став визначальним у виборі Києва, оскільки він був найбільш розробленим об'єктом досліджень в контексті слов'янської історії, «слов'яно-руської» в розумінні сучасників, що визначило один з головних наукових напрямків АЗ. Зусиллями Уварова з'їзд став міжнародним форумом: у ньому взяли участь видатні зарубіжні вчені (наприклад, Р. Вірхов), а от на

місцевому рівні успіх забезпечили, безумовно, київські вчені, про що сказав голова ІМАТ на завершальному засіданні [19, LXXII].

Наступні АЗ в Казані у 1877 р., в Тифлісі у 1881 р., стали єдиними, які проводилися «восточнее меридиана Москвы». Складність у проведенні цих зібрань полягала у значній віддаленості від наукових столичних осередків. Разом з тим, в Казані з 1804 р. діяв Імператорський університет, де на час проведення АЗ з'явилося кілька значних постатей, на які покладався О. С. Уваров в діяльності місцевого Попереднього комітету - П. Д. Шестаков, С. М. Шпілевський, Д. О. Корсаков, І. О. Износков та інші вчені університету, які активно запрошували провести АЗ в Казані і забезпечили результативну підготовку [20, с.117].

Проведення АЗ у Тифлісі відбулось на запрошення великого князя Михаїла Миколайовича, «августейшого наместника Кавказа», який був готовий надати для підготовки 15 тисяч рублів – такого бюджету не матиме жоден з наступних АЗ [20, с.117-118]. Ця пропозиція пролунала у той час, коли ще тривала російсько-турецька війна 1877–1878 рр., а великий князь був головнокомандувачем Кавказької кампанії. Певним чином, проведення АЗ на Кавказі мало політичний підтекст, зважаючи на активне покровительство вищої влади, яка прагнула продемонструвати свою присутність у регіоні після масштабної та важкої війни.

Тифліський з'їзд у 1881 р. мав на меті дослідження старожитностей Кавказу, у цілому маловивченого регіону. До цього, після входження Грузії до складу Росії у 1801 р., вивченням місцевої історії вже займалися кілька осередків, та масштаб їх діяльності був не значний. 1 березня 1881 р., в рік проведення з'їзду, помер в результаті замаху Олександр II, тому організатори думали навіть відкласти з'їзд, але великий князь наполіг на продовженні робіт, надавши свій тифліський палац та додаткову підтримку [20, с.126]. Це дозволило провести значні попередні дослідження, презентовані у доповідях учасників. З'їзд став одним з найчисленніших за кількістю учасників (понад 500 осіб) і мав велике значення у подальших розвідках П. С. Уварової та ІМАТ [1].

На останньому засіданні цього з'їзду було повідомлено про телеграму від попечителя Одеського навчального округу, що була відповіддю на зроблену з'їздом пропозицію раді Новоросійського університету, прийняти на себе влаштування шостого з'їзду в Одесі

у 1884 р.: «Совет почёл за честь принять на себя устройство съезда» [16, с. ХСV]. На цю обставину варто звернути увагу, оскільки майже усі дослідники історії АЗ говорять про те, що ініціатива про проведення VI з'їзду належить Новоросійському університету, натомість, у цьому випадку працювала практика оформлення згоди як ініціативи, про що йшлося вище. Багато в чому вибір Одеси був даниною інтересам О. С. Уварова, праці якого у царині історії починалися з класичної археології та дослідження Причорномор'я [5]. Крім того, місто, як відзначила у спогадах Уварова, мало університетську спільноту, яка була здатна взяти на себе основну підготовку, що не вимагало постійних поїздок Уварова і його безпосередньої участі, зважаючи на поганий стан здоров'я [20, с. 128].

Це був останній з'їзд, на якому був присутній вже дуже хворий їх засновник. Помер Уваров у грудні 1884 р. що, безумовно, позначилося на настроях членів ІМАТ, насамперед Уварової, та зумовило зміну місця проведення чергового АЗ з Харкова на Ярославль у 1887 р. Небезпека не впоратися з політичними проблемами була не на користь Харкова, про що написала у своєму дослідженні І. М. Скирда, розкриваючи історію обрання Харкова для проведення з'їзду [10, с. 46-47]. Крім того, це був перший з'їзд, який Прасковія Сергіївна мала підготувати і провести без чоловіка, незмінною соратницею і помічницею якого була. Вона прийняла на себе відповідальність у збереженні ІМАТ і його ініціатив, а також піклування про шістьох дітей і значні маєтності родини. Рішення провести з'їзд в Ярославлі було прийнято в 1885 році, коли члени ІМАТ обрали П. С. Уварову головою. За її спогадами, вибір цього міста, крім наявності важливих пам'яток для дослідження та місцевого наукового осередку (Демідовського ліцея, що прирівнювався до університету), пояснювався близькістю до Москви, що полегшувало підготовчу роботу та проведення з'їзду [20, с. 132].

Наступні після Московського з'їзди мають певну спільність: АЗ у Вільні і Ризі були покликані досліджувати давнину «Північно-Західного краю», АЗ в Україні - з XI до XIV - присвячені історії «Південно-Західної Русі», отримали виразне українське звучання завдяки національному питанню, XV та XVI з'їзди також були об'єднані територіально. Разом з тим, ці «комплексні» АЗ стали етапами в історії з'їздів.

Політичний чинник можна вважати домінуючим в обранні місця проведення IX, X та XI АЗ. П.С. Уварова у своїх спогадах відзначає,

що пропозиція скликати з'їзди відповідно у Вільні, Ризі та Варшаві належала Олександрю III та була озвучена великим князем Сергієм Олександровичем. Та ідея провести тут з'їзд, оприлюднена наприкінці VIII АЗ, пролунала раніше. Так, обговорюючи місце проведення IX АЗ, Уварова ще у жовтні 1888 р., у переддень підготовки «ювілейного» Московського з'їзду, у листі до В. Б. Антоновича писала, що хоче провести з'їзд у 1893 р. «где-нибудь на западной окраине». Та відзначає: «...Если предложит Киев, то против будут на том основании, что третий съезд собирался там, в Дерпте и Вильне не хотят, боясь польской агитации..., нельзя было бы собрать съезд где-нибудь во Владимире-Волынском или другом подобном ему городе? ...» [8]. Через рік, відповідаючи на нагадування В. Б. Антоновича про бажання великого князя провести з'їзд у Вільні, говорить із сумнівами: «... в Вильне можно рассчитывать на соучастие и помощь и не бояться польских выходок?» [7]. Можливо графиня обговорювала цю думку с Сергієм Олександровичем, можливо Олександром III, який був почесним головою з'їздів, і з яким вона мала можливість зустрічатись, тому його пропозиція не виглядає несподіваною у 1890 р. Ідея царя, озвучена на урочистій вечері Московського з'їзду, була прийнята Уваровою однозначно: «воля его величества для нас всегда закон» [20, с.158], хоча раніше і висловлювала побоювання з цього приводу. Матеріали АЗ та спогади очільниці ІМАТ свідчать про єдність її поглядів з русифікаторськими прагненнями царської влади, яка, разом з тим, виявляла прихильність до діяльності Товариства.

Проведення АЗ на межі століть співпало із загостренням національного питання в імперії, що відбилося на їх діяльності, зважаючи на широке коло учасників з регіонів, імперської «провінції», яка намагалась використати зібрання для презентації не тільки наукових здобутків, а й суспільно-політичних поглядів. Під час підготовки та проведення Віленського і Ризького АЗ, польське та німецьке питання внесли певну напругу. Тому після смерті почесного голови усіх з'їздів у 1894 р, з'їзд у Варшаві виявився не таким бажаним [20, с. 174]. Вже на завершення Віленського АЗ відбулася спроба змінити Ригу. Рада з'їзду прийняла рішення провести X АЗ у Луцьку, присвятивши його вивченню пам'яток Волині, Холмської Русі та півдня Гродненської губернії. Була вже отримана згода місцевої влади [15, с. 119]. Але великий князь як почесний голова наполіг на проведенні з'їзду у Ризі [15, с.120].

XI АЗ, який за рішенням попереднього відбувся у Києві, відкривав низку українських з'їздів, якщо говорити не тільки про місця проведення, а й їх зміст та участь українських сил. Для Уварової важливе значення для прийняття рішення на користь Києва відіграли відносини з місцевими вченими, насамперед з В. Б. Антоновичем, другом родини Уварових. Його можна вважати ключовою постаттю у роботі Київського підготовчого комітету, проведенні АЗ та наступній, не менш важливій роботі із збирання матеріалів для підготовки для друку «Трудов» з'їзду. Як пише Уварова у спогадах, з'їзд «усердно пригласался как Киевским университетом, так и всеми любителями и собирателями Малороссии, богатой большими поместьями, просвещённой аристократией и богатыми сахарозаводчиками, собрания и коллекции которых могли ознакомить съезд с богатствами нашей Южной Руси» [20, с.175].

Конфлікт з приводу участі галицьких вчених у роботі XI АЗ не перешкодив рішенням організаторів про проведення наступних з'їздів у Харкові, Катеринославі та Чернігові, хоча у процесі підготовки це питання змушувало Уварову залагоджувати відносини з владою [2]. Проблема загострилася, безперечно, революційні події 1905–1907 рр., особливо навколо та під час XIII та XIV АЗ. Так, у 1905 р., за кілька днів до відкриття з'їзду у Катеринославі, навіть розглядався варіант його перенесення до Севастополя, у підсумку з'їзд довелося закрити достроково [4, с.135]. Очевидно, що будь-яка політизація АЗ була не сумісна з уявленнями голови Московського товариства про характер таких зібрань. Демонстрація українства на тлі революційних подій, «уродливых проявлений нашей действительности», за словами Уварової, створювала реальний ризик припинення роботи АЗ.

Зауважимо, що задум проведення АЗ у Катеринославі з'явився напередодні Харківського з'їзду, коли катеринославський губернатор Ф. Е. Келлер надіслав до ІМАТ листа із проханням провести з'їзд у місті [17, с.110]. На завершальному засіданні ради Харківського АЗ обговорювались два варіанти – Катеринодара, звідки надійшло запрошення від отамана козачого війська, та Катеринослава [14, с.389]. Попри більш активну діяльність катеринодарського осередку, перевага була надана Катеринославу: «... в особенности с целью остаться в районе исследований, предпринятых для Харьковского съезда, и таким образом продолжить начатые работы» [14,

с. 397]. Центральною постаттю з організації наукової частини Катеринославського АЗ можна вважати Д. І. Яворницького, на якого Уварова поклала відповідальність за згуртування місцевих дослідників.

XIV АЗ відбувся у Чернігові у 1908 р. і був останнім з'їздом, який проводився в Україні. На вибір цього міста для проведення майбутнього АЗ вплинули насамперед думки П. С. Уварової та Д. Я. Самоквасова, уродженця Чернігівщини, на кошти якого проводилась більша частина підготовчих робіт. Планувалося привернути увагу вчених до історії південно-західного краю Росії, приурочивши з'їзд до 1000-річчя міста Чернігова, здійснити величезний масштаб попередніх досліджень, та результати виявилися більш скромними.

Уварова відзначає, що про проведення АЗ в Чернігові клопотало місцеве дворянство на чолі з губернським предводителем М. Д. Долгоруковим. На зауваження про відсутність у Чернігові вищого навчального закладу, яке могло б взяти на себе підготовчі роботи, князь вказав на гарний підбір вчителів в чернігівських гімназіях, на стародавній храм міста, на готовність архієпископа та всього духовенства попрацювати для АЗ. Долгорукова підтримали професори Київського та Харківського університетів, які також обіцяли підтримку. Князь де дожив до початку АЗ, але виконуючи його заповіт, дружина надала кошти для публікації «Трудов» [20, с.183].

Та вже після створення Підготовчого комітету Чернігівського з'їзду, питання про місце проведення знову постало на порядок денний. На черговому засіданні Московського ПК у лютому 1906 р. обговорювався лист Н. П. Кондакова – засновника російської візантиністики, та О. І. Соболевського, його колеги-візантиніста, славіста, відомого своїми лігвістичними дослідженнями, про зміну місця проведення XIV АЗ. Лист було адресовано особисто Уваровій і в ньому зазначалось: «Ввиду того, что Харьков и Екатеринослав, где были предыдущие съезды – новые города одного и того же региона, не имеющие никакого археологического материала, ввиду также того, что Чернигов, находящийся в том же районе, подобно Харькову и Екатеринославу, не представляет никакого интереса в археологическом отношении, мы позволяем себе покорнейше просить Вас...обратить внимание господ археологов на необходимость созвания нового съезда в городе, богатом в археологическом отношении и представляющем значительный интерес для учёных. Мы решаемся напомнить на первом месте о

Самарканде, к которому проложен теперь прямой железнодорожный путь, и на втором месте о Севастополе с Херсонесом...» [18, с.11]. Ймовірно, не усі сучасники розуміли ту мету, яку ставив Уваров, засновуючи ІМАТ та АЗ, – демократизувати дослідження як через розширення напрямків, так і залучення нових учасників, фахівців та аматорів, подолати елітарну замкненість вчених.

Місцем наступного АЗ у 1911 р. був обраний Новгород. Однією з важливих, на нашу думку, причин переїзду АЗ до більш «спокійного» регіону можливо вважати насичені політичними перипетіями та дискусіями з національних питань попередні українські з'їзди. Хоча революційні відлуння докотилися і сюди, коли П. С. Уваровій довелось скористатись допомогою поліції у придушенні заворушень у своєму маєтку та забезпечення охорони для себе [12]. Обрання Новгорода не виглядає дивним чи радикальним рішенням, зважаючи на пропозицію цього міста ще для проведення першого форуму.

У цілому головні чинники, які зумовлювали вибір того чи іншого місця проведення: особиста зацікавленість голів ІМАТ, ступінь вивченості регіону, наявність наукових сил (товариств, університетів, окремих осіб), здатних очолити підготовчу роботу на місцях, підтримка і можливості місцевої влади – міської, губернської, – активність земств, політична кон'юнктура, тісно перепліталися і мали різний ступінь впливу в окремих випадках. Так, саме слабка вивченість певного регіону саме і була підставою для внесення його до програми досліджень АЗ. Серед міст, де проводились АЗ, і які не мали університетів, – Тифліс, Вільна, Рига, Катеринослав, Чернігів, Новгород і запланований Псков. Та увага до цих міст та регіонів сприяла формуванню наукових осередків, сил, появі постатей, здатних розвивати дослідження. Це були об'єктивні організаційні труднощі, що розумілись ініціаторами АЗ, які, на нашу думку, не шукали легких шляхів. Значення АЗ у цьому випадку виявилось у подальшому, коли певні починання отримали розвиток, наприклад, колекції, зібрані до з'їздів, ставали основою нових музеїв, представлені відкриття пам'яток, як, наприклад, трипільські, – новими напрямками досліджень.

Відсутність університетського кола вчених чи потужного товариства із впливовими лідерами зумовлювала особливо вагоме значення особистих зв'язків голів ІМАТ. Родина О. С. та П. С. Уварових, яка належала до еліти імперії, мала підтримку на

найвищому владному рівні, що дозволяло вирішувати складні організаційні та фінансові питання, відкривати фактично будь-які двері, та, водночас, рахуватися з побажаннями високих покровителів.

З одного боку, Уваров, потім його дружина, брали на себе відповідальність за остаточне рішення, з іншого, – цьому рішенню передувало обговорення варіантів та розгляд можливостей для проведення АЗ. Вагомі та відомі постаті того часу з близького кола Уварових висловлювали свої думки, приймалися для розгляду заявки від міст, губерній, товариств. Зважаючи на те, що головні організаційні питання, зокрема, на рівні влади, вирішували саме голови ІМАТ, то цілком зрозуміло, що остаточне рішення було за ними.

Ідея засновника ІМАТ та АЗ, О. С. Уварова, про включення якнайширших регіонів для досліджень у межах діяльності АЗ, видається реалізованою, попри значні труднощі. Зауважимо, що історія обрання місця кожного з шістнадцяти з'їздів більш насичена та яскрава з огляду на різні ідеї, проекти та дискусії навколо них, що обумовлює перспективи подальшої розмови з цієї теми.

1. *Алиева А.И.* Кавказское отделение Императорского Московского археологического общества [Електронний ресурс] / А. И. Алиева // Известия Северо-Осетинского института гуманитарных и социальных исследований им. В.И. Абаева. 2016. Вып. 20 (59). С.71–81. – Режим доступу: <http://izvestia-soigsi.ru/tu/archive/-20-59-2016/424-alieva>
2. *Каковкина О. Н.* Украинский национальный вопрос на археологических съездах / О. М. Каковкина // Проблемы археологии Поднiпров'я: Міжвуз. зб. наук. праць. – Д., 1998. – С. 112-118.
3. *Каковкина О. М.* Археологічні з'їзди другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Україні: науковий та суспільно-політичний аспекти: Дис. ... канд. іст. наук / О. М. Каковкіна. – Д., 1998. – 216 с.
4. *Каковкина О. М.* Д. І. Яворницький та Катеринославський археологічний з'їзд у баченні П. С. Уварової / О. М. Каковкіна // Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.І. Світленко (гол. ред.). – Д., 2007. – С.123-136.
5. *Каковкина О. М.* Причорномор'я у житті та науковій діяльності подружжя Уварових / О. М. Каковкіна // Наук. вісник Ізмаїльського держ. гуманітарного ун-ту. – Ізмаїл, 2010. – Вип. 28. – С. 3-7.

6. Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700–1971 гг. / Г. С. Лебедев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1992. – 464 с.
7. Лист П. С. Уваровой В. Б. Антоновичу від 22.10.1889 // Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.ІІІ. Архів О. С. і П. С. Уварових. – Од. зб. 47247.
8. Лист П. С. Уваровой В. Б. Антоновичу від 30.10.1888 // ІР НБУ. – Ф.ІІІ. Архів О. С. і П. С. Уварових. – Од. зб. 47250.
9. Серых Д. В. Всероссийские археологические съезды как форма организации отечественной археологической науки во второй половине XIX – начале XX вв.: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.06 / Д. В. Серых. – Самара, 2005.; Серых Д. В. Всероссийские археологические съезды как форма организации отечественной археологической науки во второй половине XIX – начале XX вв. / Д. В. Серых. – Казань, 2017. – 188 с.
10. Скирда І. М. XII археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення: Дис. ... канд. іст. наук / І. М. Скирда. – Х., 2016. – 272 с.
11. Смирнов А. С. Власть и организация археологической науки в Российской империи (очерки институциональной истории науки XIX – начала XX века) / А. С. Смирнов. – М.: ИА РАН, 2011. – 592 с.
12. Смирнов А. С. Дело о покушении на графиню Уварову / А. С. Смирнов // Российская археология. – 2009. – № 3. – С. 122-128.
13. Труды Второго археологического съезда в Санкт-Петербурге, 1871. Вып.2. – СПб.: Тип. Имп. Ак. Наук, 1881. – С.I-LII+1-67+1-202.
14. Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902: в 3 т. Т. 1 / под ред. Уваровой. – М.: Т-во тип. А. И. Мамонтова, 1905. – IV, 751 с.
15. Труды Девятого археологического съезда в Вильне, 1893. Т. 2 / Под ред. гр. Уваровой и С. С. Слуцкого. – М., 1897. – С. 1-328+1-126.
16. Труды Пятого археологического съезда в Тифлисе, 1881. Т.1 / Под ред. гр. Уваровой. – М.: Тип. А. И. Мамонтова и К°, 1887. – С. I-CLII+1-411.
17. Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе, 1905. Т. II / Под ред. гр. Уваровой. – М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1908. – С. 1-533+1-273.
18. Труды Четырнадцатого Археологического Съезда в Чернигове, 1908. Т. III. / Под ред. гр. Уваровой. – М., 1911. – 1-469+1-136.
19. Труды Третьего археологического съезда в Киеве, 1874. Т. I / Под ред. А. С. Уварова. – М., 1878. – С.I-IV+I-LXXXV+1-352
20. Уварова П. С. Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2005. – 296 с.

Kakovkina O. Geography of All-Russian Archaeological Congresses (1869–1914): at the intersection of personal, scientific, political interests. *The article deals with issue of the archaeological congresses venues of the second half of XIX – early XX centuries, reasons of its election, influence of various factors on this choice – from personal to political. Decisive role in this process was played by the congresses` organizers, A. S. Uvarov and P. S. Uvarova, who sought to extend the study to different regions of the state. But the implementation of this idea depended not only on personal interests, scientific assignments, but also on organizational capabilities, political circumstances of the time.*

Key words: Archaeological Congresses, Uvarovs, Moscow Archaeological society, location, region.

Каковкина О. Н. География Всероссийских археологических съездов (1869–1914): на пересечении личных, научных, политических интересов. *В статье рассматривается вопрос о местах проведения археологических съездов второй половины XIX – начала XX вв.: причины их избрания, влияние разных факторов на этот выбор – от личных до политических. Определяющую роль в этом процессе играли организаторы съездов – А. С. и П. С. Уваровы, которые стремились охватить исследованиями различные регионы государства. Но реализации этой идеи зависела не только от их личной заинтересованности, научных задач, но и организационных возможностей, политических обстоятельств времени.*

Ключевые слова: Археологические съезды, Уваровы, Московское археологическое общество, место проведения, регион.

Історія дослідження верхнього палеоліту басейну Сіверського Дінця

О. О. Кротова

У статті підкреслена важлива роль у розвитку української археології Археологічних з'їздів, проведених на рубежі XIX-XX століть. Представлено історію дослідження верхньопалеолітичних пам'яток басейну Сіверського Дінця, відкритих на протязі століття. Названо державні установи, суспільні організації та імена аматорів і вчених, що провадили дослідження. Нині пам'ятки регіону – це якісна джерельна база для вирішення проблем верхнього палеоліту Східної Європи.

Ключові слова: Археологічний з'їзд, басейн Сіверського Дінця, верхній палеоліт, стоянка

Археологічні з'їзди (АЗ), які провадилися в кінці XIX та на початку XX століть в Україні відіграли значну роль у розвитку археологічної науки, у тому числі, палеолітознавства. Так, на III АЗ в м. Києві (1874р.) доповіді Ф.І. Камінського та К.М. Феофілактова були присвячені відкриттю та дослідженню верхньопалеолітичної стоянки у с. Гінці Полтавської губернії – першої достовірної пам'ятки доби верхнього палеоліту у Східній Європі [31]. А на XI АЗ (м. Київ, 1899р.) були представлені доповіді В.В. Хвойки та П.Я. Армашевського про відкриття і дослідження Кирилівської верхньопалеолітичної стоянки у м. Києві, яка вже тоді отримала широку відомість у Росії та за її межами [32; 2, с. 13, 18].

Хоча на XII АЗ у м. Харкові (1902 р.) і не було представлено матеріалів таких яскравих та достовірних верхньопалеолітичних стоянок інформація про знахідки кам'яної доби, перш за все, неоліту, прозвучала під час з'їзду (доповідь В.О. Городцова) [8] та знайшла відображення в опублікованих матеріалах - у Каталозі виставки [10] і в анотації Д.І. Багалія до карти археологічних пам'яток [1]. Деякі з них, наприклад, на горі Крем'яниця у м. Ізюм та окремі вироби із

кременю молочного кольору (очевидно, патиновані), представлені на виставці і описані в Каталозі, на думку сучасних дослідників, могли включати речі більш ранні, ніж неоліт [26].

Безперечно, дані про знахідки кам'яної доби на території Харківської губернії, представлені під час роботи XII АЗ та опубліковані у його матеріалах посилили інтерес наукового співтовариства краю до проблематики кам'яного віку і стимулювали проведення тут розвідувальних робіт [30].

Річка Сіверський Донець – важлива водна артерія східної частини України, яка протікає по території трьох її сучасних областей (Харківській, Донецькій, Луганській) і має у їх межах розгалужену систему приток. Її витoki та гирло (місце впадіння у р. Дон) знаходяться на території Росії.

У доповіді представлено історію дослідження основних, найбільш достовірних, пам'яток доби верхнього палеоліту регіону, які були відкриті на протязі майже століття, розкопані та опубліковані повністю або частково. Вказано державні установи та суспільні організації, що провадили (фінансували) польові роботи та імена аматорів і дослідників, які приймали участь у польових або лабораторних дослідженнях та установи, де вони на той час працювали.

Першими достовірними та опублікованими свідченнями перебування людини доби верхнього палеоліту в регіоні, є відкриття, зроблені першої чверті ХХ століття в басейні середньої течії р. Сіверський Донець С.О. Локтюшевим (ЛКМ) та П.П. Єфименком (ІМК НАН СРСР).

Місце знахідки 1919 року веретеноподібного кістяного наконечника списа разом із кістками викопних тварин (мамонта, носорога, коня, бізона, благородного та північного оленя) поблизу села Весела гора Слов'яносербського району Луганської області - одне з перших документованих верхньопалеолітичних місцезнаходжень. Воно знаходиться на косі правого берега р. Сіверський Донець за 15 км вище м. Луганська. Знахідки було зроблено місцевими жителями після повені. С.О. Локтюшев, який обстежив місцезнаходження, висловив думку, що їх могло вимити течією ріки з берегового відслонення, розташованого неподалік [21, с. 7; 1; 22, с. 65].

П.П. Єфименко, обстежуючи 1924 року місцезнаходження доби каменю, відкриті співробітником ІКМ М.В. Сібільовим у басейні р. Сіверський Донець відкрив нову багатощарову

стоянку з культурним шаром доби верхнього палеоліту в урочищі Минівський яр поблизу села Богородичне Слов'янського району Донецької області на правому березі Дінця [9, с. 5].

У 1925-1926 рр. члени Археологічної секції Наукового товариства Донбасу, яку очолював С.О. Локтюшев відкрили на Луганщині на р. Євсуг, лівій притоці Сіверського Дінця поблизу хутора Роголик декілька місцезнаходжень кам'яної доби (Гришинське, Африканів млин, Берегове, Криничне, Шейшинова балка) та Роголик-Якимівську стоянку, на якій він провів розкопки у 1920-1930-і роки. Спочатку дослідник датував її неолітом, а після обстеження пам'ятки в 1933 р. С.М. Замятніним та І.Ф. Левицьким відніс її до фінального палеоліту [21, с. 12-17; 22, с. 65; 23, с. 283-286; 5, с. 7].

М.В. Сібільов у 1938-1940 роках розпочав дослідження стоянки Минівський яр та відкрив на р. Сіверський Донець у межах Харківської і Донецької областей кілька нових місцезнаходжень та кременеобробних майстерень доби верхнього палеоліту, які він назвав Пристенською, Шаруканською II та Пришибською стоянками. На деяких із них він провів у 1941 р. зачистки та невеликі розкопки [26; 2], матеріали яких, на жаль, не збереглися.

Д.Я. Телегін та І.Ф. Левицький продовжили у 1950 році розкопки багатощарової стоянки Минівський яр (експедиція ІА НАН УРСР), дослідивши культурні горизонти доби верхнього палеоліту та мезоліту [20, с. 183-188].

П.Й. Борисковський, досліджуючи проблему джерел високоякісного кременю, які могли використовувати мешканці відомих стоянок доби верхнього палеоліту в с. Костьонки Воронізької області у 1950-і роки відкрив і дослідив на території Білгородської області (Росія) більше десяти кременеобробних майстерень поблизу виходів кременю в районі притоки Сіверського Дінця - р. Оскол поблизу сс. Шведунівка (6 пунктів), Углово, Хохлово, Знаменське, Лобківка (2 пункти) та ін. на (експедиція ПМК АН СРСР) [3, с. 166-191].

В 1969 році О.Т. Матюхін (ПМК АН СРСР) та В. Я. Кияшко (РДУ) відкрили та частково дослідили неподалік від гирла р. Сіверський Донець стоянку Золотівка I, розташовану за 2 км від х. Старозолотівський Костянтинівського району Ростовської області (Росія), а також 2 місцезнаходження поблизу неї. Розкопки стоянки у 1980-1990-і роки продовжили М.Д. Праслов та В.Є Щелінський (експедиція ПМК АН СРСР) [25]. Культурні залишки складаються

із обробленого каменю (кремінь, кварцит), фрагментів кісток (*Bison priscus*), у тому числі перепалених, слідів вогнищ, червоної вохри та попелу. У розкопі вони концентрувалися у трьох скупченнях, чіткі межі яких, на думку дослідників, дозволяють припустити можливість інтерпретації їх як залишків наземних житлових структур. Одну 14С дату отримано по кістковому вугіллю з культурного шару: 17400+- 700 (ГИН-1968).

У 1980-2000-і роки О.Т. Матюхін відкрив та дослідив у нижній течії р. Сіверський Донець (поблизу х. Кремінський Костянтинівського р-ну Ростовської області, Росія) групу із восьми багатшарових пам'яток доби палеоліту у балці Бирючій, з яких три мають виразні верньопалеолітичні шари) [24].

У 1974 році співробітники розвідувального загону новобудовної СДЕ ІА НАН УССР під керівництвом М.І. Гладких відкрили декілька палеолітичних місцезнаходжень і майстерень на р. Уразовій (притоці р. Оскол) поблизу сс. Герасимівка (2 пункта), Сиротине (4 пункта) та Дьоміно-Олександрівка (12 пунктів) Новотроїцького району Луганської області. Згодом на одній з них - кременеобробній майстерні Дьоміно-Олександрівка XII О.Ф. Горелік та Т.М. Ключко (ЛКМ) провели невеликі за обсягом розкопки [4; 7]. Відкрита група майстерень могла слугувати джерелом якісної крем'яної сировини для мешканців деяких верхньопалеолітичних стоянок у басейні середньої течії р. Сіверський Дінець (стоянка Ями) [15; 17] та, можливо, на середньому Дону (стоянки в с. Костьонки), подібно раніше дослідженим П.Й. Борисковським майстерням на р. Оскол.

У 1975 році співробітники загону СДЕ ІА НАН УРСР, очолюваного автором відкрили під курганом доби бронзи на правому березі р. Лугань поблизу с. Говоруха Слов'яносербського району Луганської області стоянку доби верхнього палеоліту. В 1975-1976 роках автор провела її розкопки, у процесі яких було отримано виразну колекцію виробів із кременю та визначені фауністичні залишки (кінь-*Equus latipes* і морська мушля-*Chione gallina*), а також досліджено планіграфію пам'ятки. Стратиграфію стоянки описав геолог П.І. Луцький (ЛДП), палеонтологію – В.І. Бібікова (ІЗ НАН УРСР) і Ю.М. Веклич (ІГ НАН УРСР) [15].

Згідно палінологічного визначення Г.О. Пашкевич періоду існування стоянки відповідає рослинність лугових степів, які, вірогідно, могли бути “умовно пов'язані з широко розповсюдженим у

Європі потеплінням, відомим під назвою ласко” [19, с. 221]. Дата 14С: 20190+/-180 (Кі-10357) дещо відрізняється від палінологічного датування як більш давня.

У 1976 році на стоянці Минівський яр автор разом із О.Ф. Гореліком (ЛКМ) провели невеликі за обсягом дослідження розвідувального характеру (коштами УТОПІК) [7].

В 1977 році в с. Ями Новотроїцького району Луганської області, у верхів'ї р. Красної, притоки Сіверського Дінця під час прокопування траншеї водоводу місцеві школярі під керівництвом директора школи В.І. Батракова відкрили верхньопалеолітичну стоянку. На початку 1980-х років автор даної роботи провела дослідження пам'ятки. Стоянка має добре збережений культурний шар з чіткою структурою, крем'яними виробами, кістковим вугіллям, слідами попелу, червоної та жовтої вохри і фауною (кінь-*Equus latipes*, бізон-*Bison priscus*, благородний олень-*Cervus elaphus*), яку визначили В.І. Бібікова і Н.Г. Білан (ІЗ НАН УРСР).

Стратиграфію стоянки вивчала палеогеограф Н.О. Сіренко (ІГ НАН УРСР), яка визначила залягання культурного шару на глибині близько 2,5 м у відкладах лесоподібного жовтувато-сизого суглинку на поверхні бурувато-коричневого щільного суглинку, який вона ототожнювала із брянським похованим ґрунтом [15; 18]. Дата 14С: 19300+/- 180 (Кі-0356) у порівнянні з геолого-стратиграфічними даними виглядає омолодженою. Пам'ятка знаходить аналогії серед східно-граветських пам'яток центру Східноєвропейської рівнини, що свідчить про зв'язки верхньопалеолітичного населення цих регіонів [17].

Автор у 1980-і роки провела розвідки на правому березі Сіверського Дінця та його притоках на території Слов'янського, Краснолиманського, Артемівського районів Донецької області і Попаснянського та Перевальського р-нів Луганської області (експедиція ІА НАН УРСР). Було відкрито близько 10 нових місцезнаходжень поблизу сс. Красне, Рай-Олександрівка, Закотне, а також обстежено декілька раніше відомих пунктів поблизу м. Слов'яногірськ, сс. Маяки, Кіровка, Крива Лука, Золотарівка та Бугаївка. Переважно, це окремі стоянки, культурний шар яких не зберігся (Золотарівка, Бугаївка) та, здебільшого, кременеобробні майстерні поблизу виходів кременю, які використовували протягом доби каменю, у тому числі у верхньому палеоліті [16].

О.Ф. Горелік у 1980-і роки розпочав дослідження здебільшого відкритих ним пам'яток фінального палеоліту поблизу смт. Петрівка (х. Рогалик) та с. Передільське (всього 22 стоянки та місцезнаходження) на р. Євсуг, притоці С. Дінця у Станично-Луганському р-ні Луганської обл., у тому числі, Рогалик-Якимівську стоянку, раніше відкриту і досліджувану С.О. Локтюшевим. Застосувавши мікро-регіональний та комплексний підходи і низку конкретних методів вивчення структури стоянок О.Ф. Горелік виявив і на протязі 20-ти років дослідив та інтерпретував більше 20 пам'яток у межах невеликого регіону. Провалилися комплексні дослідження з геоморфології, геології, стратиграфії і палінології (Н.П. Герасименко – ІГ НАНУ), петрографії та мінералогії (П.І. Луцький, М.Я. Бланк - ЛДП) [5].

У басейні р. Сіверський Донець у межах Донецької області в 1980–1990-і роки О.В. Колесник і Ю.Г. Коваль (ДКМ) відкрили і дослідили кілька кременеобробних майстерень доби верхнього палеоліту – Білу гору (поблизу с. Наумиха Костянтинівського р-ну), Тетянівку, Видилиху та Вислу балку у Словянському р-ні [11; 12; 13; 14].

Висла балка – найбільш виразна з них. Це майстерня з обробки кременю, що знаходиться на відстані 3,8 км на захід від с. Сидорове Слов'янського району та 6,4 км на захід від р. Сіверський Донець, на її правобережжі, на мису, утвореному двома відрогами балки Висла. Пам'ятка відкрита в 1990 р. місцевими школярами, перші обстеження її провів краєзнавець Е.Є Кравченко, а дослідження проведене в 1992-1997 рр. під керівництвом О.В. Колесника, Ю.Г. Ковалю та А.П. Весельського (експедиція ДКМ). Геологію та геоморфологію вивчала Н.П. Герасименко (ІГ НАНУ). У вивченні планіграфії культурних нашарувань прийняла участь Н.Б. Леонова (МДУ ім. М. Ломоносова), колекції крем'яних виробів – Ю.Г. Гиря (ІМК РАН) та О.Ф. Горелік (ЛДП) [13].

В Ізюмському районі Харківської області з 1988 року І.А. Сніжко провадить дослідження кременеобробних майстерень-стоянок поблизу сс. Синичине та Кам'янка на р. Сіверський Донець (експедиція ХІМ). Палеогеограф Н.П. Герасименко (ІГ НАНУ, пізніше – КДУ ім. Т.Шевченка) дослідила стратиграфію пам'яток, а для Кам'янки за палінологічними даними виконала реконструкцію природного середовища [28; 29].

Нині більшість пам'яток басейну Сіверського Дінця, історію відкриття та вивчення яких викладено у даній роботі складають

повноцінну джерельну базу для вирішення проблем верхнього палеоліту як Сходу України так і Східної Європи в цілому – визначення структури стоянок, їх культурно-хронологічної періодизації, соціально-економічних реконструкцій.

1. Археологическая карта Харьковской губернии. Составлена к XII Археологическому съезду проф. Д.И. Багалеем. – М., 1906.
2. *Борисковский П.И.* Палеолит Украины: Историко-археологические очерки / П.И. Борисковский // МИА. – М.-Л., 1953. – № 40. – 464 с.
3. *Борисковский П.И.* Очерки по палеолиту бассейна Дона / П.И. Борисковский // МИА. – М.-Л., 1963. – № 121. – 229 с.
4. *Гладких М.И., Писларий И.А., Кротова А.А., Гераськова Л.С.* Исследования на Ворошиловградщине / М.И. Гладких, И.А. Писларий, А.А. Кротова, Л.С. Гераськова // АО 1974 года. – М., 1975. – С. 267-268.
5. *Горелик А.Ф.* Памятники Роголикско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины / А.Ф. Горелик – Киев-Луганск., – 2001. – 364 с.
6. *Горелик А.Ф., Кротова А.А.* Раскопки поселения в урочище Миньевский Яр / А.Ф. Горелик, А.А. Кротова // АО 1976 года. – М., 1977. – С. 282.
7. *Горелик А.Ф., Клочко Т.Н.* Исследования в бассейне р. Уразовая / А.Ф. Горелик, Т.Н. Клочко // АО 1977. – М., 1978. – С. 313.
8. *Городцов В.А.* Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года / В.А. Городцов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – С. 174-225.
9. *Ефименко П.П.* Стоянки каменного века в окрестностях г. Изюма / П.П. Ефименко // Старовинності Изюмщини. – Изюм., - 1928. – Вип III. – С. 5.
10. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове.- Харьков., - 1902. - 223с.
11. *Коваль Ю.Г.* Финальнопалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Татьянавка I на Северском Донце / Ю.Г. Коваль // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. - Тезисы докладов. – Харьков, 1995. - С. 8-12.
12. *Коваль Ю., Колесник О.* Пізньопалеолітична майстерня Біла гора-3 в Донбасі (попереднє повідомлення) /Ю. Коваль, О. Колесник // Археологічна збірка Херсонської обл. держ. інспекції охорони пам'яток. - № 1. – Херсон, 1999. – С. 99-107.

13. Колесник А.В. (ред.) Висла Балка – позднепалеолитический памятник на Северском Донце / А.В. Колесник // Археологический альманах. - № 11. – Донецк. – 2002. – 152 с.
14. Колесник А.В., Вотякова О.Л., Герасименко Н.П., Снежко И.А. Новая позднепалеолитическая мастерская в ур. Выдылыха на Северском Донце (Предварительное сообщение) / А.В. Колесник, О.Л. Вотякова, Н.П. Герасименко, И.А. Снежко // Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). – К.: “Корвін-Пресс”, 2008. – С. 27-35.
15. Кротова А. А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины / А.А. Кротова // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация. – К.: Наукова думка, 1986. - С. 6-73.
16. Кротова А.А. Новые позднепалеолитические местонахождения Юго-Востока Украины / А.А. Кротова // Археологический альманах - № 6 - Донецк, 1997 – С. 65-84.
17. Кротова А.А. Связи позднепалеолитического населения бассейна Северского Донца и Центра Восточно-Европейской равнины / А.А. Кротова // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. Костенки в контексте палеолита Евразии. – Серия: Исследования. – Вып. 1. – СПб. – 2002. – С. 68-80.
18. Кротова О.О. Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів / О.О. Кротова. - К., 2013.- 420 с.
19. Кротова А.А., Пашкевич Г.А. Верхнепалеолитическая стоянка Говоруха и ее палинологическая характеристика / А.А. Кротова, Г.А. Пашкевич // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2004. – Вип. 5. – С. 217-224.
20. Левицький І.Ф., Телєгін Д.Я. Дослідження стоянки в ур. Минівський яр на Сіверському Дінці / І.Ф. Левицький, Д.Я. Телєгін // АП УРСР. т. 4., К., 1956. – С. 183-188.
21. Локтюшев С.А. Доисторический очерк Средней Донеччины / С.А. Локтюшев. – Луганск, - 1930.
22. Локтюшев С.А. Следы палеолита в бассейне р. Донца / С.А. Локтюшев // Итоги работ II пленума комиссии ископаемого человека советской секции междуна. ассоциации по изуч. четв. периода (INQUA) - БКИЧП. - № 6-7. – М.-Л., 1940. – С. 65-68.
23. Локтюшев С.О. Палеолітична стоянка Якимівська балка на р. Євсуг Ворошиловградської області / С.О. Локтюшев // Палеоліт і неоліт України. - Т. I. – К., 1947. - С. 283 – 288.

24. Матюхин А.Е. Палеолитические мастерские по обработке кремня в долине Северского Донца (Ростовская обл., Россия) /А.Е. Матюхин // Prehistoire Europeenne. - v. 13. – 1999.- P. 67-115.
25. Праслов Н.Д., Щелинский В.Е. Верхнепалеолитическое поселение Золотовка I на Нижнем Дону / Н.Д. Праслов, В.Е. Щелинский - СПб., 1996. – 72 с.
26. Сібільов М.В. Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Донця / М.В. Сібільов // Наук. зап. ін-ту історії і археології України. – 1946. - № 2. – С. 34.
27. Сніжко І.А. Проблематика кам'яного віку в матеріалах XII Археологічного з'їзду / І.А. Сніжко // Треті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції 18 квітня 1997 р. Харків, 1998. С. 4-26.
28. Сніжко І.А. Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине / І.А. Сніжко // Археологический альманах. - № 18. - Донецк, 2006. - С. 111-117.
29. Сніжко І.А. Нова пам'ятка пізнього палеоліту на Харківщині / І.А. Сніжко // АДУ 2005-2007. - Вип. 9, - Київ-Запоріжжя: Дике Поле, - 2007. – С. 339-343.
30. Сніжко І.А. Матеріали кам'яного віку середньої течії Сіверського Дінця за Каталогом виставки XII Археологічного з'їзду / І.А. Сніжко // Святогірський альманах – Донецьк, 2013. – С. 52-61.
31. Труды III археологического съезда. Т.1, 1878. - Киев.
32. Труды XI археологического съезда. Т.1, 1901. - М.

Krotova O. O. The Research History of the Upper Paleolithic Sites at the Severski Donets basin territory. In the paper the important role in development of the Ukrainian archeology the Archaeological conferences of the boundary XIX-XX centuries is underlined. Is presented research history of the Upper Paleolithic sites at the Severski Donets basin territory, opened within century. The institutions and foundations, the amateurs and scientists who conducted of the investigations are named. Now the region sites are qualitative source study base for the solution of the Upper Paleolithic problems of the Eastern Europe.

Key words: Archaeological conference, Severski Donets basin territory, Upper Paleolith, site

Кротова А. А. История исследования верхнего палеолита бассейна Северского Донца. В статье подчеркнута важная роль в развитии украинской археологии Археологических съездов, проведенных на рубеже XIX-XX столетий. Представлена история исследования верхнепалеолитических памятников бассейна Северского Донца, открытых на протяжении столетия. Названы государственные учреждения, общественные организации, имена аматоров и ученых, проводивших исследования. В настоящее время памятники региона – это качественная источниковедческая база для решения проблем верхнего палеолита Восточной Европы.

Ключевые слова: Археологический съезд, бассейн Северского Донца, верхний палеолит, стоянка.

Пам'ятки давнього кам'яного віку середньої течії Сіверського Дінця – від XII Археологічного з'їзду до сучасних досліджень

І. А. Сніжко

Початок дослідження пізньопалеолітичних пам'яток Харківщини пов'язаний з проведенням XII Археологічного з'їзду. В 1920-40 рр. М. В. Сібільов відкрив кілька місцезнаходжень в середній течії Сіверського Дінця, а в 1950 р. деякі з них обстежив І. Ф. Левицький. Період сучасних досліджень розпочався 1988 р. відкриттям пізньопалеолітичної майстерні біля с. Синичено, розвідками локалізовано 7 нових місцезнаходжень, 2004 р. відкрито стоянку біля с. Кам'янка, дослідження якої тривають.

Ключові слова: XII Археологічний з'їзд, пізній палеоліт, Сіверський Донець.

В районі середньої течії р. Сіверський Донець від м. Балаклія до с. Яремівка концентруються майже всі палеолітичні пам'ятки, відомі на сьогоднішній день на території Харківської області. Розглянемо історію їх відкриття та дослідження в історичній ретроспективі.

Археологічні з'їзди сприяли пошуків, а іноді й початку, дослідження пам'яток давнини на певній території. Після прийняття в 1899 р. рішення про проведення в Харкові XII Археологічного з'їзду, розпочали свою діяльність Московський та Харківський попередні комітети. Московський на чолі з П. С. Уваровою займався переважно питаннями фінансування та консультаціями, а Харківський, очолюваний Д. І. Багалієм, забезпечував розробку програм для збирання відомостей про старожитності, організацію наукового пошуку, систематизацію отриманих даних, роботу з громадськістю [15, с. 8]. За завданням Харківського попереднього комітету працювали як відомі вчені, так і численні аматори – священики, місцеві поміщики, вчителі, селяни.

На всіх Археологічних з'їздах були представлені матеріали кам'яного віку. Не став виключенням і Харківський з'їзд: на 6 засіданнях секції первісних старожитностей було заслухано 22 доповіді, зокрема. В. О. Городцова, отця Спесивцева та ін.

Робота XII Археологічного з'їзду супроводжувалась демонстрацією виставки археологічних предметів та старожитностей. Опис експонатів було опубліковано окремим виданням відповідно до постанови Історико-Філологічного Товариства при Харківському Імператорському Університеті за підписом професора М. Сумцова. Укладачами та редакторами каталогу були графиня П. С. Уварова та професор Харківського університету Є. К. Редін [6]. До відкриття з'їзду каталог надрукували у Харківській Типографії Губернського Правління.

Матеріали кам'яного віку на виставці були представлені знахідками із наступних пунктів Харківської губернії: с. Янків Ріг та с. Хухра Охтирського повіту, с. Кочеток, с. Кицівка, с. Маслівка Зміївського повіту, с. Велика Комишуваха, с. Стратилатівка, с. Райгородок, хутір Хайловщина Ізюмського повіту. Територіально до середньої течії Сіверського Дінця належать три останні, на матеріалах яких зупинимось детальніше.

Найбільша колекція походить з околиць Райгородка, де з 1893 р. місцевий священик В. Спесивцев почав збирати археологічні знахідки та передавати їх до музею Харківського університету. Матеріали, зібрані В. Спесивцевим, виділені в окремий розділ. Їх опис для «Каталогу» було зроблено П. С. Уваровою, яка зазначила, що вони належать до неолітичного часу. Зараз датувати речі за описом, навіть детальним, дуже складно. Але варто зазначити, що в жодному випадку не йдеться про патиновані знаряддя, що при такій великій кількості зібраних предметів маловірогідне. Скоріш за все, речі, описані, як виготовлені з кременю молочного кольору, вкриті патиною і можуть відноситись до часу, більш раннього за визначений П. С. Уваровою неолітичний.

Друга частина археологічного розділу виставки включала старожитності, одержані у 1901 р. В. О. Городцовим під час проведення досліджень на території Ізюмського повіту. Відкривали розділ матеріали кам'яного віку, зокрема неолітичної епохи, згруповані у дві колекції: із розкопок та зборів навколо хутору Хайловщина (Зливки) та зібрані навколо села Стратилатівка (Кам'янка), а також передані В. О. Городцову В. Спесивцевим речі, зібрані біля Райгородка. Також були представлені знахідки з урочища «Верхній Степок» на правому березі Сіверського Дінця поблизу м. Ізюм [18].

У 1906 р. в Москві було надруковано Археологічну карту Харківської губернії з пояснювальним текстом Д. І. Багалія [1]. На карті, виконаній

в масштабі 10 вершків до 1 англійського дюйма, позначені всі пункти, матеріали з яких були представлені в археологічному розділі виставки. Так, зокрема, місцезнаходження біля Райгородка позначені №67, хутір Хайловщина - №104, слобода Стратилатівка (Кам'янка) - №24.

Після XII Археологічного з'їзду інтерес до вивчення пам'яток кам'яного віку дещо згасає і знов відроджується в 1920 рр. завдяки ентузіазму та наполегливості М. В. Сібільова, який більш ніж за два десятиріччя досконало вивчив район середньої течії р. Сіверський Донець, відкривши тут кілька місцезнаходжень, пов'язаних з пізнім палеолітом.

В околицях с. Щурівка, поблизу слободи Вільховий Ріг 1920 р. в стінці яру під час видобування глини було знайдено кістки мамонта, про що М. В. Сібільов повідомив проф. О. С. Федоровського. У 1923 р. експедиція Харківського університету знайшла тут кілька крем'яних відщепів та пластин [9, с. 26].

У своєму щоденнику за 1938-39 рр. М. В. Сібільов зробив запис про відкриття в 6 км від Ізюму стоянки: на поверхні та в суглинку на глибині 0,7 м були знайдені крем'яні знаряддя, нуклеуси та відщепи [11, с. 76–77]. Нажаль, відсутність коректної прив'язки не дозволяє зараз ідентифікувати це місцезнаходження. Два наступні пункти пов'язані із с. Кам'янка. Перший – на крутому схилі високої гори над р. Сіверський Донець, в урочищі Верхній Степок, де в суглинку в розрізі яру було знайдено нуклеуси та відщепи, що нагадали М. В. Сібільову матеріали стоянки Мін'ївський Яр [12, с. 6]. Другий пункт – це, власне, припущення - М. В. Сібільов закликав вчителів звернути увагу на знахідки давніх кісток безпосередньо на території села, біля школи. [10, с. 56]. Цей запис датовано 1929 р., у подальшому цей пункт не згадується, вірогідно, ніяких свідчень він не отримав. На сьогоднішній день ми також не маємо інформації про знахідки кісток та крем'яних знарядь на території села.

В яру біля с. Синичено М. В. Сібільов відзначив знахідку зуба мамонта та крем'яних відщепів [13, с. 3–6]. На північний схід від села, в урочищі Пристін, він зафіксував місцезнаходження пізньопалеолітичного кременю. В нижній частині крутого схилу під час зачистки відслонень в суглинку на глибині 0,6-0,7 м були знайдені мікролітичний нуклеус та ножеподібні пластинки, на глибині 1,25-1,3 м – масивні пластинки та відщепи [14, с. 53–54].

Між селами Суха Кам'янка та Синичено, на південний захід від останнього знаходиться підвищення, де місцями відслонюється

кора вивітрювання. Тут і зараз можна бачити багато жовен та фрагментів кременю, іноді трапляються артефакти зі слідами розколювання. М. В. Сібільов неодноразово оглядав цю територію, відзначаючи наявність тут крем'яних знарядь [11, с. 82–83].

Оглянув М. В. Сібільов також ділянку між с. Синичено та гирлом р. Суха Кам'янка, невеличкої правої притоки Сіверського Дінця, відзначивши наявність відщепів та поодиноких нуклеусів. В своєму щоденнику він записав: «...по-видимому, стоянка времени бронзы и, возможно, палеолитическая находятся в устье Каменки на ее левом берегу. Это место мы еще не осматривали.» [14, с. 67–69]. Саме на цьому місці, яке М. В. Сібільов не встиг оглянути, в 2004 р. було відкрито пізньопалеолітичну стоянку, дослідження якої тривають.

Поблизу с. Яремівка М. В. Сібільов відзначив наявність ще одного місцезнаходження, пов'язав його з місцем добування кременю – він описав «крем'яні копії» у вигляді скупчення відщепів, відбійників, грубих нуклеусів [12, с. 7]. Околиці села Яремівка були обстежені нами у 1988 та 1995 рр., на підвищеннях, дійсно, доволі багато крем'яних жовен та їх природних уламків, але локалізувати майстерні чи «копії» нам не вдалось.

Наступний період дослідження палеолітичних пам'яток середньої течії р. Сіверський Донець почався 1950 рр. і пов'язаний з ім'ям І. Ф. Левицького. Він відвідав урочище Верхній Степок і на відстані 50 м від гирла яру, на дні та в осипах стінок знайшов фрагменти трубчастої кістки та зуба мамонта, пов'язавши їх з відкладами вюрмського часу. Знахідки М. В. Сібільова І. Ф. Левицький відніс до пізнього епіпалеолітичного часу та безкерамічного неоліту [8, с. 29–31]. Урочище Верхній Степок зараз знаходиться під забудовою, культурний шар, якщо він тут був, зруйнований, зібраний матеріал не зберігся.

І. Ф. Левицький та Д. Я. Телегін під час розвідок у 1950 р. ретельно дослідили урочище Пристін біля с. Синичено, зробивши дві зачистки надзапальної тераси. Одна з них дала незначну кількість ранньонеолітичного матеріалу, у вимоїнах схилів було знайдено нуклевидний уламок [8, с. 13–20]. Також було обстежено мис при впадінні р. Суха Кам'янка в Сіверський Донець і відзначено наявність великої кількості обробленого кременю. Розчистка вздовж краю тераси дала 2 скребки, відщепи різних розмірів, уламки кременю [8, с. 23–25]. Отже, було обстежено частину мису, що безпо-

середньо примикає до гирла Сухої Кам'янки - тут у 2005 р. нами було закладено шурф №9, що дав матеріал часу енеоліту-бронзи. Незрозуміло, чому І. Ф. Левицький зробив зачистку на бровці тераси вздовж берега Сіверського Дінця, хоча за топографією видно, що зручне місце для стоянки розташоване приблизно в 200 м від річки на південь, власне там, де було зафіксовано наявність культурного шару у 2004 р.

Період сучасних досліджень, пов'язаний з роботами експедиції Харківського історичного музею під керівництвом автора, розпочався 1988 р. відкриттям пізньопалеолітичної майстерні біля с. Синичено. Розкопки тривали до 2002 р, досліджена площа 57 кв. м, культурний шар потужністю 0,25–0,3 м, представлений розщепленим кременем, був зафіксований на стику давньоголоценового ґрунту і причорноморського лесу. З нього походить колекція із 1747 предметів, що розпадається на наступні групи: фрагменти жовен, нуклеуси та нуклевидні уламки, сколи формування і підправки нуклеусів, відщепи, пластинки, мікропластинки, знаряддя, лусочки, уламки. Серед нуклеусів переважають вироби торцевого типу. Група знарядь нечисленна – 17 екз., половина з них різці, переважно бокові, проколка, 2 скребловидні та 2 виїмчасті знаряддя на крупних пластинах. Значна кількість відщепів і пластинок має сліди використання у вигляді ретуші утилізації. На площі пам'ятки знахідки розташовані нерівномірно, утворюючи кілька скупчень. Чотири локалізовані доволі чітко, компактні та насичені знахідками, три невиразні, мають розмиті кордони, зливаючись одне з одним. [16, с. 111–117]. Майстерня біля с. Синичено за стратиграфічним положенням культурного шару та основними параметрами крем'яних артефактів близька до майстерні Вісла Балка, розташованої в 20 км на південний схід, синхронна або трошки старша за неї [5, с. 307; 3 с. 148–149]. Простежені аналогії також з майстернями біля с. Тетянівка [7, с. 85] та Кам'янка.

Під час розвідок 2004 р. було відзначено кілька пунктів локалізації пізньопалеолітичного кременю. В 300 м на захід від с. Синичено, на полі, обмеженому невеликою балкою та дорогою, зібрано підйомний матеріал: різець на масивній двоскатній пластині, трьохплощадковий нуклеус, нуклевидні уламки, відщепи. Вироби із темно-сірого якісного крейдяного кременю вкриті патиною від молочно-білої до легкої димчастої. Пункт зафіксовано під назвою Си-

ничено-2. Місцезнаходження Суха Кам'янка-1 розташоване на мисоподібній площадці у верхів'ях отвершку балки на правому березі р. Суха Кам'янка, в 1 км на північний схід від села Суха Кам'янка. Тут було знайдено папиновані відщепи та перетин двоскатної пластинки. Місцезнаходження Суха Кам'янка-2 зафіксоване між двома невеликими балочками на правому березі р. Суха Кам'янка, приблизно в 600 м на північний-північний схід від містка через річку, в селі Суха Кам'янка. На задернованій поверхні схилу мису були зібрані папиновані лусочки, груба двоскатна тонка в перетині пластинка [17, с. 212–213].

Також 2004 р. було відкрито пам'ятку, яку функціонально можна визначити як стоянку-майстерню. Вона знаходиться на мисі, біля впадіння в р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки р. Суха Кам'янка, в 3 км на південний схід від с. Кам'янка. Мис являє собою пологу терасу, що піднята над рівнем р. Сіверський Донець на 8–10 м. Стаціонарними розкопками 2005–2017 рр. досліджено площу 188 кв. м. Культурні рештки, представлені розщепленим кремем, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками вохри та вугілля, утворюють розтягнутий по вертикалі горизонт знахідок. Найбільша їх концентрація спостерігається в світло-коричневому та жовтуватопалевому суглинку. На теперішній час колекція крем'яних виробів налічує понад 7,5 тис. предметів і представлена наступними групами: нуклевидні уламки, нуклеуси та сколи їх формування і підживлення, відщепи, пластинки, мікропластинки, вироби із вторинною обробкою, лусочки, уламки. Нуклеуси представлені наступними формами: одноплощадкові односторонні, двохплощадкові призматичні та підпризматичні, торцеві, кубовидні. Характерну групу складають нуклеуси з виступаючою реберчастою тильною частиною. Деякі нуклеуси мають сліди характерної зірчастої забитості, що виникла внаслідок використання їх в якості відбійника. Вироби із вторинною обробкою представлені двогранними серединними та боковими різцями, кінцевими скребками, скребловидними знаряддями, наконечниками з боковою виїмкою, проколками, виїмчастими знаряддями тощо. Невелику, але дуже характерну групу утворюють мікропластинки з притупленим краєм. Представлені також пластини та відщепи з ретушованими ділянками та слідами спрацьованості у вигляді ретуші утилізації. Загалом набір знарядь є характерним для пам'яток типу майстерень, що належать до епігра-

ветського кола. Планіграфічна структура культурного шару включає скупчення крем'яних артефактів, які, вірогідно, відповідають робочим місцям, де відбувалось розколювання кременю. На користь цього свідчать також і випадки ремонту у скупченнях. Час існування пам'ятки припадає на причорноморський етап пізнього плейстоцену і знаходиться в межах переходу від ранньопричорноморського стадіалу до початку пізньольодовиків'я [4, с. 102].

Під час розвідок 2015 р. на території Балаклійського району було локалізовано кілька місцезнаходжень пізньопалеолітичного часу. На правому березі р. Сіверський Донець, в 1,5 км на південь від с. Криничне зібрані: нуклевидний уламок зі слідами зустрічного сколювання, сколи формування та підправки нуклеусів, верхня частина спрацьованого призматичного нуклеусу, відщепи та пластинчасті відщепи, лусочки, фрагмент медіальної частини двоскатної мікропластинки. Всі артефакти виготовлені з крейдяного високоякісного чорного кременю місцевого походження, вкриті патиною різного ступеню інтенсивності – від молочно-білої до легкої димчастої, біло-блакитної. На північний схід від с. Первомайське, на полі, обмеженому урочищем Довжик, було зібрано: кремінь з патинованою поверхнею: нуклевидні уламки та відщепи. На південний захід від с. Первомайське на мису при впадінні в Сіверський Донець великої балки Хомин Яр знайдені вкриті патиною спрацьований призматичний нуклеус, нуклевидний уламок, двоскатна мікропластинка, дрібні відщепи та лусочки. [19, с 278-280.]

На схід від с. Волобуївка зафіксоване велике місцезнаходження крем'яних та кварцитових артефактів – майстерня з первинної обробки поруч з виходами сировини. Вперше воно було локалізовано у 1931 р. М. В. Сібільовим. В 1989 р. його оглянув Ю. В. Буйнов [2, с. 47]. В 2004 р. на мисоподібній площадці на схід від села було знайдено патиновані косоретушний різець на первинному відщепі, відщепи, лусочки [17, с. 211]. Розвідки 2015 р. дозволили точніше локалізувати це місцезнаходження. Виходячи із характеру знахідок, можна припустити, що на цьому місці, біля відслонень та виходів на поверхню покладів кременю та кварциту різної якості відбувалась первинна обробка сировини та виготовлення знарядь протягом різних історичних епох. До пізньопалеолітичного часу можна віднести крем'яні предмети з густою молочно-білою патиною: нуклевидний уламок, первинні та напівпервинні сколи формування та підправ-

ки нуклеусів, відщепи, лусочки, серединний різець та долотовидне знаряддя. Шаром білувато-блакитної патини вкриті нуклевидні уламки, один з яких використовувався як відбійник, сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, пластинчасті відщепи, пластинки, лусочки. Особливу групу складають знахідки із кварциту. Представлені сколи формування та підправки нуклеусів, відщепи, лусочки. Найбільш цікавими є три різці – два серединні та боковий. [19, с. 280-282]

Отже, пошук пізньопалеолітичних пам'яток в середній течії Сіверського Дінця на Харківщині, який був розпочатий в період підготовки та проведення XII Археологічного з'їзду, був успішно продовжений и надав чудові перспективи для майбутніх досліджень.

1. *Багалея Д. И.* Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. // Д. И. Багалея // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове, 1902: в 3 т. /под ред. Уваровой. – М., 1905. - Т. 1. - С. 1-92.
2. *Березанская С. С., Цвек Е.В., Клочко В.И., Ляшко С.Н.* Ремесло эпохи энеолита – бронзы на Украине / С. С. Березанская, Е. В. Цвек, В. И. Клочко, С. Н. Ляшко. – К., 1994. – 189 с.
3. *Висла Балка* - позднепалеолитический памятник на Северском Донце // Археологический альманах № В11. - Донецк, 2002. -153 с.
4. *Герасименко Н. П., Снежко И. А.* Реконструкция природной среды обитания человека на позднепалеолитической стоянке у с. Каменка / Н.П. Герасименко, И.А. Снежко // Древности, 2012. - Харьков, 2012. - С. 97-104.
5. *Горелик А. Ф.* Памятники Роголикско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины / А.Ф. Горелик – Луганск, 2001 – 366 с.
6. *Каталог* выставки XII Археологического съезда в г. Харькове. – Харьков, 1902. – 223 с.

7. Коваль Ю. Г. Финальнопалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Татьянавка I на Северском Донце / Ю.Г. Коваль // Археологический альманах №4. - Донецк, 1995. - С. 84-87.
8. Левицкий И. Ф. Дневник исследований в районе среднего Донца (Среднедонецкая археологическая экспедиция 1950 г.) / И.Ф. Левицкий / НА ІА НАН України І. А. 1950/6. - № 1240.
9. Сибилев Н. В. Древности Изюмщины / Н. В. Сибилев. – Изюм, 1926. – Вып. 2. – 26 с.
10. Сибилев Н. В. Экскурсии и разведки в 1929 г. Дневник / Н.В. Сибилев / НА ІА НАН України І. А. - А. ф. № 8.
11. Сибилев Н. В. Дневник 1938–1939 гг. / Н.В. Сибилев / НА ІА НАН України І. А. - А. ф. № 13.
12. Сибилев Н. В. Новые стоянки с культурными слоями в лессовидном суглинке / Н.В. Сибилев / НА ІА НАН України І. А. - А. ф. № 3.
13. Сибилев Н. В. Разведки 1940 г. Дневник / Н.В. Сибилев / НА ІА НАН України І. А. - А. ф. №15.
14. Сибилев Н. В. Экскурсии 1941 г. Дневник / Н.В. Сибилев / НА ІА НАН України І. А. - А. ф. № 16.
15. Скирда І. М. ХІІ Археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. / І.М. Скирда –Дніпро, 2016. - 19 с.
16. Сніжко І. А. Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине // І. А. Сніжко // Археологический альманах №18. - Донецк, 2006. - С. 111-117.
17. Сніжко І. А. Нові пам'ятки кам'яного віку на Харківщині / І. А. Сніжко // Археологический альманах. – Донецк, 2008. – № 19. – С. 211–216.
18. Сніжко І. А. Матеріали кам'яного віку середньої течії Сіверського Дінця за каталогом виставки ХІІ Археологічного з'їзду / І.А. Сніжко // Святогірський альманах-2013. – Донецьк, 2013. - С. 52 – 63.
19. Сніжко І.А. Археологічні розвідки на території Балаклійського району Харківської області / І.А. Сніжко // Двадцять другі Сумцовські читання. - Харків, 2016. – С. 278-282.

Snizhko I.A. Early Stone Age sites of the Seversky Donets middle flow – from the 12th Archaeological congress till contemporary research.

The beginning of the late Paleolithic sites of Kharkiv region is related to the holding of the 12th Archaeological congress. In the 1920th – 1940th M.V. Sibilyov found several locations in the the Seversky Donets middle flow; and in 1950 several of them have been researched by I.F. Levitsky. The period of contemporary research began in 1998 by founding of the late Paleolithic workshop near the Sinitchyno village; 7 new locations were found by the reconnaissance. In 2004 a site near the Kamyanka village was found, and the research of it is still in progress.

Key words: *the 12th Archaeological congress, late Paleolithic, the Seversky Donets.*

Снежко И. А. Памятники древнего каменного века среднего течения Северского Донца – от XII Археологического съезда до современных исследований.

Начало исследований позднепалеолитических памятников Харьковщины связано с проведением XII Археологического съезда. В 1920-40 гг. Н. В. Сибилев открыл несколько местонахождений в среднем течении Северского Донца, а в 1950 г. некоторые из них обследовал И. Ф. Левицкий. Период современных исследований начался в 1988 г. открытием позднепалеолитической мастерской у с. Синичено, разведками локализовано 7 новых местонахождений, в 2004 г. была открыта стоянка у с. Каменка, исследования которой продолжаются.

Ключевые слова: *XII Археологический съезд, поздний палеолит, Северский Донец.*

Офіційно „забута” сторінка в дослідженнях Ольвійської хори

О. В. Каряка

Стаття присвячена висвітленню основних результатів археологічних розвідок на території ольвійської хори 1932 р. Ці розвідкові роботи проводились під керівництвом Ф.А. Козубовського і були першою офіційною спробою Ольвійської експедиції зафіксувати численні пам'ятки сільськогосподарського оточення. Результати цих робіт не були вчасно опубліковані а ім'я Ф.А. Козубовського, як репресованого дослідника, на багато років зникло з вітчизняної історіографії.

Ключові слова: історія дослідження, Ольвія Понтійська, археологічні розвідки, хора, забуті дослідники.

Ольвія Понтійська, видатна пам'ятка античності на Півдні України, почала привертати увагу дослідників ще з початку XIX ст. Досить швидко було встановлено її місце розташування після включення цієї території до складу Російської Імперії [8, с. 17-20]. Але численні поселення навкруги цього античного міста почали викликати інтерес у окремих дослідників лише з початку XX ст. [11, с. 52]

Територія ольвійської хори – це численні сільськогосподарські угіддя, що розкинулись навколо свого основного центру – Ольвії Понтійської на відстань приблизно 40 км на Захід, Північ та Схід в основному по берегах Бузького, Буго-Дніпровського та частково Березанського лиманів. Основним завданням хори було постачання сільськогосподарської продукції на потреби міста, в якому було зосереджено головним чином ремісниче виробництво. Хора, за нинішніми підрахунками, налічує до кількох сотень окремих пам'яток різного характеру та періодів існування, а також має свою внутрішню хронологію і динаміку розвитку. Але, лівова частина інформації, що ми зараз знаємо, здобута численними роботами різних загонів

Ольвійської експедиції другої половини ХХ ст. Більш ранні дослідження носили епізодичний та скоріш розвідницький характер [9].

Про археологічні дослідження в Ольвії 1932 року маємо дуже стислі дані. Експедицію було відновлено після річної перерви під керівництвом М.Ф. Болтенка – на той час директора Одеського історико-археологічного музею. На початку 30-х років ХХ ст. ним було створено Комбінат Чорноморських археологічних експедицій, основною метою якого було об'єднати зусилля дослідників навколо кількох крупних пам'яток Півдня України – Ольвії, Березані та Уса-тово [13]. Власне, цей Комбінат і був головним організатором розкопок в Ольвії 1932 р. Матеріали досліджень цього року до нинішнього часу ще чекають свого висвітлення та публікації, оскільки головна їх частина (щоденники, описи та інша документація), зберігається у складі його особового фонду в архіві Одеського археологічного музею НАН України.

Однак, в складі фонду „ІМК-Ольвія” в Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігся щоденник Ф.А. Козубовського про проведення розвідок території навколо Ольвії – датований саме цим 1932 р. [5]

Федір Андрійович був учнем М.Ф. Болтенка і проходив навчання в аспірантурі Одеського історико-археологічного музею, що, безперечно, дало йому можливість бути знайомим з великою кількістю дослідників що брали участь в дослідженнях Ольвії, а також самому особисто приїздити туди на розкопки. Але, за біографічними даними відомо, що цього року він переїздить з Одеси до Києва і вже з початку серпня є членом Всеукраїнського археологічного комітету.

Мало також відомо і про попередні візити Ф.А. Козубовського на розкопки до Ольвії. Так, наприклад, у протоколах 1930 р., лише згадано, що він не може приїхати до експедиції в якості наукового співробітника [4, с. 191]. Між іншим, питання необхідності провести розвідки за межами ольвійського заповідника також неодноразово підіймалось в процесі роботи експедиції та було поставлене в план головних завдань цього сезону 1930 р., але так і залишилось нереалізованим.

Також вважаємо необхідним підкреслити той факт, що в документах ВУАКу 1932 року, що збереглись, жодним словом не згадано а ні Ф.А. Козубовського, а ні плани дослідження найближчого ольвійського оточення.

У вітчизняній історіографії лише згадується про проведення цих розвідкових робіт. Л.М. Славін в статті про основні етапи дослідження Ольвії [11, с. 54] лише одним реченням говорить про перші офіційні розвідки експедиції 1932 р. однак навіть не вказує прізвище організатора і керівника цих досліджень.

На початку 30-х років ХХ ст. серед науковців вже було відомо про більш ранні дослідження ольвійської периферії, значна частина яких була проведена В.І. Гошкевичем з І.В. Фабриціус. Але результати цих робіт були опубліковані дуже фрагментарно, в основному Гошкевичем в „Літописі Херсонського музею” ще до революції [1, с. 3-4, 10-11; 2, с. 8-10; 3, с. 10-11]. Власне після революції з друку вийшла лише одна коротка публікація 1925 р. про розкопки В.І. Гошкевича та І.В. Фабриціус в районі Петухівського та Аджигольського городищ [6]. Основна частина даних обстежень В.І. Гошкевича була опублікована значно пізніше – в 1951 р. [12] Також відомі були і дослідження великого ентузіаста Феодосія Тимофійовича Камінського, свідчення про які збереглися в його архіві [9, с. 6].

Але, на момент досліджень 1932 р. В.І. Гошкевич вже помер (1928 р.) [7, с. 80], І.В. Фабриціус через гоніння і утиски від влади на Херсонський музей, директором якого вона була, покинула його і переїхала до Ленінграду (між іншим, з усім архівом і записами В. І. Гошкевича) в 1931 р., а Ф.Т. Камінський взагалі з 1929 р. був позбавлений волі за сфальсифікованим звинуваченням [10, с. 119].

Отже, до проведення робіт Ольвійської експедиції 1932 р. склалась ситуація, коли було накопичено досить багато свідчень про численні пам'ятки хори, але ці дані вимагали аналізу, перевірки на місці та чіткої фіксації, що важливо, роботами офіційної експедиції. Саме ці роботи і були очолені Ф.А. Козубовським.

Сам щоденник являє собою невеличкий шкільний зошит („Загальний зшиток”) в лінійку на 48 аркушів київської фабрики „Жовтень”. Аркуші розміром 21 x 17 см, папір значно пожовтів від часу. Щоденник складається з 58 сторінок (нумерація лише з одного боку) рукописного тексту та семи креслень на кальці окремих найбільш значущих пам'яток з позначенням основних об'єктів та зображенням елементів топографічної поверхні, які були просто вкладені окремими аркушами між сторінками записів [5].

Відмітимо, що сам опис щоденника має певні особливості. Відкриті пам'ятки часто мали прив'язки до об'єктів або місцевих за-

старілих назв які зникли з того часу. Тому для локалізації деяких пам'яток довелось використати як старі карти XIX ст., так і сучасні дані аеро-фото та космічної зйомки.

Структурно вміст щоденника поділяється на три основні частини – послідовний детальний опис пам'яток по ходу проведення розвідки, стислий опис знайденого матеріалу з датуванням кожного з виявлених об'єктів та розгорнутих висновків з підведенням основних результатів досліджень і окремих рекомендацій на майбутнє.

Проведеними розвідковими роботами охоплено дати з 12 по 20 вересня 1932 р. – сам автор вказує 8 днів але завершено записи 23 вересня.

Щоденник починається послідовним описом понумерованих селищ, що було оглянуто в процесі розвідки.

Перші три дні – 12-14 вересня – скоріш за все робили одноденні радіальні виходи та на ночівлю повертались до бази експедиції в Ольвії, оскільки відстані максимальної віддаленості становили не більше 10 км – так селище IX – на північ від Кателино, враховуючи навіть складність ламаної лінії верхів'я круч над берегами Бузького лиману [5, с. 1-4 звор.].

Ставити дату почав лише з селища X – з 13 вересня 1932 р., але за подальшими записами знаходимо що самі роботи все ж таки було почато днем раніш. В перший день обстеження розпочато в напрямку на північ від „Волошської коси”. Однак, наступного дня спрямували свої зусилля на південь та весь день присвятили вивченню схилів Широкої балки, де на південному її боці виявили селище X, яке датували за керамічними уламками V-III ст. до н.е.

Подальші роботи також було продовжено на південь та південний захід від Широкої балки. Для району Закисової балки (пункт XIV) описує не лише саме селище але й кургани навколо нього, які визначає як некрополь цього поселення [5, с. 6 звор. - 7].

Подальші розвідки проходили у більш віддалених районах (в двох напрямках – умовно на південь і на північ) і вимагали виїзду з основної бази на кілька днів. В щоденнику жодного разу не сказано як були організовані ці виїзди. Чи використали якийсь транспорт? Де і як ночували? Можна лише за хронологією описів у щоденнику та окремими датами реконструювати послідовність дій цього розвідного загону.

Перший етап починався з пункту XIV (південний схил Закисової балки), від якого просувались далі на південь в напрямку Дніпровсь-

кого лиману. Протягом одного дня – 16 вересня – оглянули чотири пункти (XIV-XVII), найбільшим з яких було городище Сари-Камиші та дістались поселення Аджигольська коса [5, с. 7 звор. – 10 звор.].

Окремо про городище Сари-Камиші відмічав поганий стан збереженості його поверхні, що «уявляє суцільно перекопану площу» але розкопок невідомого походження. «... тут або перевадилися розкопувальні роботи (шахматний розподіл розкопаних ям) або вибирання каміння з колишніх фундаментів будівель на городищі» [5, с. 8].

Очевидно, в районі саме устя Аджигольської балки розвідникам довелось заночувати, оскільки наступний день – 17 вересня, скільки можна судити за описами щоденника, був присвячений дослідженням на городищі Петухово – найвіддаленішому пункті в цьому напрямку досліджень [5, с. 11-12].

В цей же день або вранці наступного (неділю, 18 вересня) дослідники, очевидно, повертаються до Ольвії і відпочивають, після чого спрямовують свої досліді у північному напрямку, де залишилися необстеженими місця від пункту IX на північ від Кателино, що було оглянуто раніш (за тиждень до того – 12 вересня). 19 вересня в понеділок загін переправляється в околиці села Козирка і робить односторонній вихід в північному напрямку, виявляючи пам'ятки біля балки Крутої та Старобогданівське городище – найбільше і найвиразніше, за ствердженням автора, серед усіх досліджуваних ним пам'яток. Наступного завершального дня було оглянуто Південнокозирське та Чуприківське поселення південніше с. Козирки [5, с. 12 звор. – 17 звор.].

Далі автор робить короткий опис знайдених матеріалів всіх 23 пунктів. В кінці опису кожної пам'ятки поставлена дата – коли вона знайдена [5, с. 18 – 25 звор.].

Значний інтерес для історії дослідження являють розгорнуті висновки в кінці щоденника, де Федір Андрійович на кількох сторінках обгрунтовує необхідність подальшого дослідження Ольвійської хори, ставить основні цілі та завдання цього дослідження. „Без вивчення оточення Ольвії зрозуміти діалектику історичного процесу в її розвиткові та її місце в системі місцевого родоплемінного суспільства на Північному Причорномор'ї неможливо” [5, с. 26]. Тут він особливо наполягає, що проведені розвідки описуваного року є першою офіційною спробою Ольвійської експедиції в даному напрямку.

Саме в останній частині свого щоденнику Ф.А. Козубовський торкається важливих організаційних моментів своїх досліджень.

Автор розповідає, що з початку було заплановано пройти розвідками по узбережжю від Миколаєва до Очакова. На проведення цього було заплановано 10 осіб, які мали робити обстеження зазначеної території протягом 30-35 днів.

Однак, одночасно з цим: „З незалежних причин розвідка майже була зірвана (“діяльність” адміністрації Одеського музею).

Термін довелося фактично звести до 8 днів. З числа намічених співробітників розвідки до Ольбії прибув лише нач. розвідки з запізненням на 10 днів. З решти співробітників прибули т. Лагодовська з запізненням на 15 дн. і з перебуванням в розвідці 8 днів” [5, с. 26 звор. – 27].

Судячи з сказаного ми бачимо очевидний конфлікт між Ф.А. Козубовським та кривництвом експедиції, й, скоріш за все, особисто з М.Ф. Болтенко, який одночасно був і директором Одеського історико-археологічного музею, керівником та вчителем Ф.А. Козубовського по аспірантурі.

Підсумовуючи результати розвіdkових досліджень Федір Андрійович дає загальну оцінку результатам своїх робіт. Бачить великі перспективи у подальшому розвитку цього напрямку. «Розпочата рекогносцирувальна робота є тільки початок тої найнеобхіднішої частини праці Ольбійських дослідів, без яких дослідження Ольбії будуть неповні, однобічні, як то було досі, з чим погодилася наукова рада експедиції на своєму першому і передостанньому засіданні 1932 р.» [5, с. 28 звор.].

Автор щоденника давав свої рекомендації на майбутні дослідження – в тому числі розширити територію пошуків до м. Миколаєва на північ та мису Станіслав на схід, по Березанський лиман на заході – загалом значно більш масштабні розвідки з охопленням близько 120 км території узбережжя лиманів. Також Ф.А. Козубовський рекомендував виділити спеціальний розвіdkовий загін (у складі експедиції), головною метою якого будуть дослідження ольвійської периферії а сам собі, як начальнику загону, доручав видати результати проведених розвіdkок, щоправда на той момент він очевидно не знав в якому виданні.

Загалом проведеними розвіdkовими роботами охоплено від Ольвії – 20 км на північ до Старобогданівки та 18 км на південний захід до Пе-

тухівського городища уздовж берегів Бузького та Дніпро-Бузького лиманів, що сумарно становило відповідно 38 км. (Рис. 1)

Підкреслимо, що Федір Андрійович в своєму щоденнику фактично повністю уникає питання історії дослідження та відкриття пам'яток ольвійської периферії попередниками, про які він не міг не знати. Не згадує вже відомі на той час публікації розвідок. Лише поверхово в кількох місцях рукопису згадуються фрагментарні розкопки поселень по берегах Бузького лиману В.І. Гошкевичем та І.В. Фабріціус і П.М. Шульцем з О.І. Карасьовим базуючись на свідченнях „місцевого краєзнавця Лагути”. Часто потрапляючи на такі місця «розкопок» автору щоденника було незрозуміло – чи то були залишки археологічних розкопок, чи то просто місця по видобутку будівельного каміння місцевим населенням. Одночасно з цим справедливо зауважити, що автор описуваного щоденника жодного разу не назвав себе першовідкривачем цих пам'яток, лише технічно фіксуючи місце розташування пам'ятки та знайдений на ній матеріал.

Сам автор, згідно тексту, виглядає цілком грамотним і досвідченим дослідником, добре знайомим системою наукової просторової прив'язки археологічних пам'яток. Володіє понятійним апаратом, визначає античну кераміку, відрізняє її від інших культурно-хронологічних періодів. Головним чином серед знахідок що виявляють античні селища виділяє чорнолакову та червонолакову кераміку, уламки амфор розділяє по основним хронологічним періодам. Виділяє «місцеву ліпну кераміку». Виділяє привізну малоазійську кераміку, а також визначає залишки піфосів, черепиці, розрізняє амфорні клейма. Володіє термінологією опису ґрунту. Автор щоденнику сам відмічає, що у визначенні датування матеріалу йому допомагали «Кніпович, Болтенко, Леві та Міщанінов». В деяких місцях навіть визначає приналежність кісток тварин (вівця, віл, риб'ячі і т.п.).

Таким чином, маємо констатувати, що перші офіційні розвідувальні роботи навколо Ольвії було проведено в 1932 р. під керівництвом Ф.А. Козубовського. В результаті було охоплено близько 38 км узбережжя Бузького та Буго-Дніпровського лиманів і виявлено 23 пам'ятки античного часу. Однак, результатам цих робіт не судилося бути вчасно опублікованими та дістати належну оцінку у вітчизняній історіографії. Вони, як і ім'я автора цих робіт, були надовго викреслені з наукової літератури у зв'язку з репресивним процесом над Ф.А. Козубовським в 1936 р.

1. *Гошкевич В.И.* Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг. – Издание Херсонского Городского Управления. / В.И. Гошкевич – Херсон. – 1912. – 85 с.
2. *Гошкевич В.И.* Летопись музея за 1912 г. – Издание Херсонского Городского Управления. / В.И. Гошкевич – Херсон. – 1914. – 71 с.
3. *Гошкевич В.И.* Летопись музея за 1913 г. – Издание Херсонского Городского Управления. / В.И. Гошкевич – Херсон. – 1915. – 44 с.
4. *Каряка О.В.* До історії організації робіт Ольвійської археологічної експедиції у 1930 р. / Каряка О.В. // Археологія і давня історія України. OLBIO. In Memoriam V.V. Kharivina. – Вип. 1(14). – К., 2015. – С. 190-199.
5. *Козубовский Ф.А.* Разведки окрестности Ольвии. 1932 год. / Козубовский Ф.А. – НА ІА НАНУ, Ф. ПМК/Ольвія, Спр. 51а
6. *Кономопуло (Фабрициус) И.* Пробные раскопки, произведенные Херсонским Историко-Археологическим Музеем 26, 27 и 28 сентября 1924 г. на городище вблизи Верхне-Аджигольского маяка /Кономопуло (Фабрициус) И. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській академії наук. – 1925. – Ч. 2-3. – С. 74-77.
7. *Костенко А., Шевченко А.* Виктор Гошкевич и его мир: семья, окружение, древности. /Костенко А., Шевченко А. – Херсон. – 2017. – 116 с.
8. *Крыжицкий С.Д.* Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. / Крыжицкий С.Д. – Киев: „Наукова думка”. – 1985. – 192 с.
9. *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. / Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. – К., «Наукова думка», 1989. – 240 с.
10. *Нікітін В.І.* Ф.Т. Камінський – дослідник пам'яток античності Нижнього Побужжя /Нікітін В.І. // Археологія, 2008, № 4. – С. 118-121.
11. *Славин Л.М.* Основные этапы изучения Ольвии / Славин Л.М. // ЗОАО. Том I (34). – 1960. – С. 47-59.
12. *Фабрициус И.В.* Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. / Фабрициус И.В. – Издательство Академии наук Украинской ССР. – Киев, 1951. – 156 с.
13. *Яненко А.С.* Комбінат Чорноморських археологічних експедицій Народного Комісаріату освіти УСРР (30-ті рр. ХХ ст.) / Яненко А.С. // Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (27-28 квітня 2012 р.). – Миколаїв, 2012. – С. 96-98.

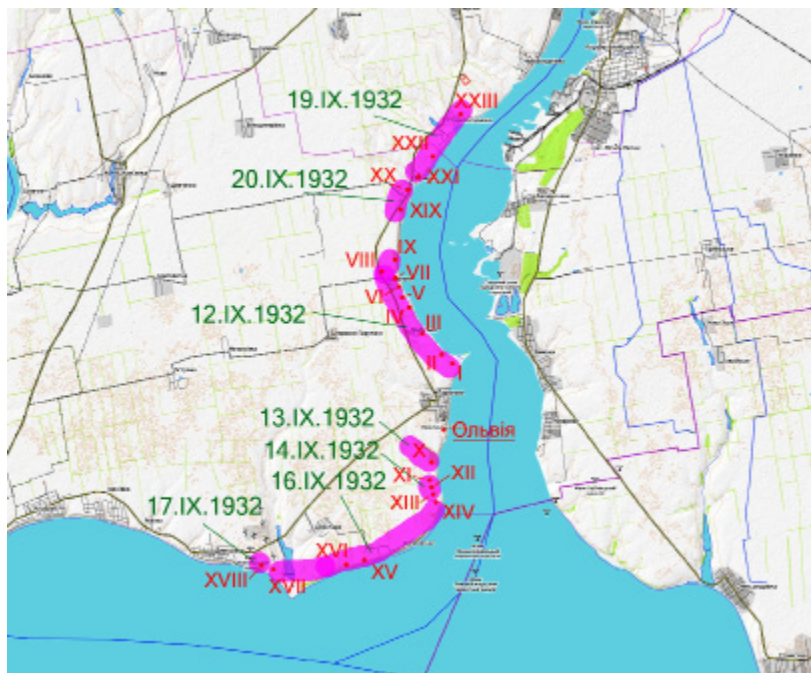

Karjaka O.V. Officially "forgotten" page of Olbian Chora investigations. This article is devoted to the interpretation of the main results of archaeological surveys on the territory of Olbian Chora in 1932. These surveys were realized under the direction of F.A. Kozubovskiy and were the first official attempt of Olbian expedition to fix the numerous monuments of agricultural environment. The results of these surveys were not published in time and the name of repressed researcher F.A. Kozubovskiy has disappeared from the historiography.

Key words: history of investigations, Olbia Pontica, archaeology surveys, Chora, forgotten researchers.

Каряка А.В. Официально «забытая» страница в исследованиях ольвийской хоры. Статья посвящена описанию основных результатов археологических разведок на территории ольвийской хоры 1932 г. Эти разведывательные работы проводились под руководством Ф.А. Козубовского и были первой официальной попыткой Ольвийской экспедиции зафиксировать многочисленные памятники сельскохозяйственной округи. Результаты этих работ не были вовремя опубликованы а имя Ф.А. Козубовского, как репрессированного исследователя, на много лет исчезло из отечественной историографии.

Ключевые слова: история исследований, Ольвия Понтийская, археологические разведки, хора, забытые исследователи.

З'їзди студентів-археологів польських університетів у 1930-х рр.: львівський вимір

Н. М. Булик

Розглянуто з'їзди студентів праісторії польських університетів, що відбулися у 1930-х рр. та участь у них львівських дослідників. Ініціатором проведення виступило Польське доісторичне товариство, яке діяло в Познані з 1929 р. Всього відбулося шість з'їздів. Активну участь у заходах брали львівські дослідники, зокрема, М. Смішко, І. Сібек, Г. Цегак, Я. Фальковський, Ю. Вогель та ін. У доповідях та дискусіях львівські студенти апробували свої теми наукових досліджень, які в скорому часі були опубліковані окремими працями.

Важливе місце серед студентських з'їздів зайняв четвертий, що проходить у травні 1933 р. у Львові. Він вирізнявся доброю організацією, суттєвою його особливістю була виїзна програма на археологічні пам'ятки Тернопільщини.

Студентські з'їзди ставили на порядок денний актуальні наукові питання, сприяли вирішенню організаційних проблем, які виникали в студентському археологічному середовищі, та допомагали налагодити контакти.

Ключові слова: з'їзди студентів праісторії, Інститут праісторії Львівського університету, резолюція, Львівське доісторичне товариство.

У міжвоєнний період поряд з політичними змінами спостерігалися певні зміни у розвитку археології. Східна Галичина опинилася у складі Другої Речі Посполитої, у 1920 р. для неї офіційно запропонували назву “Східна Малопольща”¹. На археологічні пам'ятки поширювалося пам'яткоохоронне законодавство Другої Речі Посполитої, чимало питань контролювалося з Варшави [див.: Булик, 2016, с. 394–413; 2017, с. 258–284]. Львів разом з Познанню, Краковом та Варшавою був одним з провідних археологічних осеред-

¹ Східна Малопольща (пол. Małopolska Wschodnia) – у міжвоєнний період історії Польщі найменування території Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств з переважуючою на ній більшістю українського населення.

ків. Більше того, Львів міг похвалитися потужною археологічною школою, вихідці з якої згодом роз'їхалися по університетах Польщі і стали засновниками сучасної польської археології.

Чимало наукових заходів відбувалося з залученням усіх наукових осередків. Насамперед це стосується діяльності Польського доісторичного товариства, яке виникло у 1929 р. в Познані і поступово відкрило свої філії у Кракові, Варшаві і Львові. Саме це товариство стало ініціатором проведення з'їздів студентів праісторії польських університетів. Ініціатива йшла від студентів з Познані, а підтримали її львів'яни. Важливо, що ідею студентів підхопили професори і брали активну участь в організації з'їздів та наукових дискусіях. Всього вдалося відстежити шість таких наукових форумів. Необхідно зазначити, що вся інформація про з'їзди обмежується опублікованими звітами та короткими згадками в особових справах учасників [Delekta, 1931, s. 41–45; Kaminiecka, 1933, s. 41–45; Wardzała, 1934, s. 98–101; Hansen-Kucharska, 1935, s. 47–50; Okińska, 1937, s. 160–162]. На жаль, ні запрошень, ні протоколів з самих заходів виявити не вдалося. Проходили вони здебільшого в останній тиждень травня. Щодо участі львівських студентів у цих заходах, то відомо, що лише на трьох з шести були представники Львівського університету.

Приступаючи до характеристики з'їздів, зауважимо, що з невідомих причин вони досі не стали об'єктом дослідження істориків археології. Більше того, дуже важко відстежити документи, які б пролили світло на чимало питань. Однак ці скупі відомості, що збереглися, дають змогу хоча б в загальних рисах окреслити організаційні засади з'їздів, їхній кількісний і персональний склад, наукову проблематику, проблеми, які викладали в резолюціях і намагалися втілити в життя до наступного разу, зрештою, наукову комунікацію між молодим поколінням археологів.

Мета статті – прослідкувати як представники львівського археологічного осередку брали участь у загальнопольських наукових форумах, що нового внесла ця участь у розвиток львівської археології, детальніше розглянути З'їзд 1933 р., який відбувся у Львові.

Історія з'їздів студентів праісторії розпочалася в Кракові. Перший з них відбувся 29 червня – 1 липня 1930 р. і він співпав у часі з урочистостями, присвяченими ювілею Володимира Деметрикевича². Засідання відбувалися у Коллегіум Новум Ягеллонського універ-

² Володимир Деметрикевич (1859–1937) – відомий польський археолог, уродженець

ситету. Львівських студентів на з'їзді представляли Гелена Цегак, Ян Фальковський і Маркіян Смішко, а також з'їзд відвідав професор Леон Козловський [Fitzke, 1930, s. 82]. Учасники урочистих заходів зробили групове фото, однак М. Смішко на ньому відсутній (рис. 1). Звіт про засідання склав Ян Фітцке. Цей молодий дослідник на той час був студентом Ягеллонського університету, в 1930 р. став членом Польського доісторичного товариства і був учасником з'їздів [Кононець, 2010, с. 312].

Від часу проведення першого з'їзду активним представником Львова був Маркіян Смішко (рис. 2). На той час молодий та талановитий дослідник мав уже певні напрацювання у археології, в тому числі і власні археологічні дослідження. Варто відзначити, що саме М. Смішко вів перше засідання з'їзду. На ньому виголошено дві доповіді львівських студентів. Гелена Цегак представила дослідження під назвою “Пластика культури мальованої кераміки в Польщі”. Це був докторат молодій дослідниці, написаний під керівництвом Л. Козловського. У цьому ж році робота побачила світ у фаховому часописі “Światowit” [Cehak, 1930–1931, s. 164–252]. Дослідники відзначають, що молода авторка вдало поєднала у цій роботі методи класичної та праісторичної археології, завдяки чому вона становить вартісне дослідження з неолітичної пластики [Gediga, 1980, s. 455].

Другу доповідь, про початки землеробства і перші знаряддя в Європі, виголосив відомий згодом етнограф Ян Фальковський [див.: Engelking, Linkiewicz, 2010, s. 61–72]³. На цей час він закінчував навчання на гуманітарному факультеті Львівського університету [ДАЛО, ф. 26, оп. 5, спр. 1939, арк. 95, 96, 139]. Вчителями, які вплинули на його науковий світогляд, були професори Адам Фішер, Ян Чекановський та Леон Козловський [Тарнавський, 2013, 413].

Я. Фальковський поєднав матеріали з археологічних досліджень з етнографічними даними. Принагідно зазначимо, що у міжвоєнний період такий підхід дуже заохочувався серед студентів кафедр на-

---

Золочева на Львівщині, д-р права. Більша частина його наукового життя пов'язана з Краковом, а саме Ягеллонським університетом та Археологічним музеєм. Проводив археологічні дослідження у Східній Галичині, зокрема, досліджував печери Поділля, в т.ч. і печеру Вертеба; долучився до розробки пам'яткоохоронного законодавства [детальніше див.: Возьни, 2013, с. 19–41].

³ У Львівському університеті у міжвоєнний період існувала спеціалізація “Антропологія, етнологія та праісторія”, саме тому у подібних заходах брали участь не лише студенти кафедри доісторичної археології.

родознавчого спрямування Львівського університету, а саме, етнологічного, антропологічного та археологічного. Цьому сприяла й діяльність створеного 1928 р. Студентського гуртка антропологічних наук Університету Яна Казимира у Львові, до якого належали студенти антропологи, археологи та етнологи [Gajek, 1928, s. 191–192]. Проблематика найдавніших землеробських знарядь стала об'єктом докторату Я. Фальковського, захищеного у грудні 1930 р., а роком пізніше опублікованого у Львові під назвою “Сільськогосподарські знаряддя орного типу. Палеоетнологічне дослідження” [Falkowski, 1931].

На другому засіданні виступив М. Смішко з доповіддю “Культура т.зв. вандалська⁴ в Східній Малопольщі”. У доповіді він використав нові матеріали з власних досліджень, проведених у с. Гринів неподалік Львова [Смішко, 1998, с. 50]. Через два роки ця тема була розкрита в узагальнюючій роботі М. Смішка “*Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*” [Śmiszko, 1932, s. 3–26].

У дискусіях на обох засіданнях брали участь професори Юзеф Костжевський з Познанського університету та Леон Козловський з Львівського.

Другий з'їзд відбувся в Познані 23–26 травня 1931 р. У ньому львівські студенти участі не брали [Deleka, 1931, s. 41–45].

Третій з'їзд студентів-праісториків відбувся 25–27 травня 1932 р. у Варшаві. Представників Львова також не було. Натомість Львів вислав запрошення для проведення наступного, четвертого, з'їзду у Львові. На перешкоді цьому стояла відсутність у Львові філії Польського доісторичного товариства. Головною передумовою з'їзду було заснування такого Доісторичного товариства у Львові до того часу. На М. Смішка та Я. Фальковського покладено завдання повідомити до 1 лютого 1933 р., чи у Львові засновано Коло праісториків і чи може відбутися з'їзд. На випадок невиконання умови четвертий з'їзд міг відбутися у Вільно (Вільнюсі), але також за умови виникнення там філії Польського доісторичного товариства. В іншому випадку місцем проведення з'їзду мав бути Краків [Kamieniecka, 1933, s. 41–45].

Наприкінці 1931 р. археологи приступили до створення Львівського доісторичного товариства. Головну роль у цих організаційних

---

⁴ Тут йшлося про пам'ятки пшеворської культури, які “вандалською культурою” вважав Кароль Гадачек. Ця назва поширена в польській літературі до Другої світової війни, у міжвоєнний період вживалася паралельно з назвою пшеворської культури.

справах відігравав Тадеуш Сулімірський (рис. 3). Восени 1932 р. відбулися загальні збори археологів, на яких засновано Львівське доісторичне товариство як самостійний відділ Польського праісторичного товариства в Познані. Одним із завдань товариства було відігравати об'єднавчу роль між археологами і аматорами археології. Щомісяця, за винятком сезону розкопок, відбувалися засідання товариства, на яких обговорювали результати розкопок і важливі знахідки на наших теренах, а також обов'язковим було обговорення наукових праць, що готуються до друку. Головою товариства був Л. Козловський, секретарем Т. Сулімірський, а скарбником М. Смішко. Членом правління був український археолог Ярослав Пастернак, а до контролюючої комісії увійшли О. Чоловський та Ю. Полянський [Sulimirski, 1935, s. 27–28].

Отже, головну умову, яка могла служити перешкодою для проведення з'їзду у Львові, було виконано. Розпочалася підготовка до заходу. Головними організаторами виступила секція праісторії Студентського гуртка антропологічних наук Університету Яна Казимира у Львові⁵.

Четвертий з'їзд студентів праісторії польських університетів проходив 25–29 травня 1933 р. під загальною темою “Праісторія і її співвідношення до інших наук”. На з'їзд прибули учасники з Познані, Кракова, Вільна, а також троє львівських професорів – Ян Чекановський, Адам Фішер та Тадеуш Сулімірський. Всього виголошено 26 доповідей.

Відкриття з'їзду відбулося 25 травня 1933 р. У вітальному слові почесний голова з'їзду Ян Чекановський акцентував увагу на різниці між антропологією і праісторією та спільній користі від співпраці для обох цих наук [Wardzała, 1934, s. 99]. Від Інституту праісторії Львівського університету з вітальним словом виступив Т. Сулімірський. Далі зачитали і прийняли програму заходу, після чого учасники приступили до виголошення доповідей і їхнього обговорення.

Наступного дня доповіді виголосили Саломон Чортковер (“Черепи з Криму і Миколаївщини в світлі праісторії”) та Юзефіна Вогель (“Стилізація антропоморфних мотивів в праісторичному і сучасному мистецтві”) [Wardzała, 1934, s. 100]. У дискусіях виступали Я. Чекановський, Т. Сулімірський, М. Смішко.

⁵ Студентський гурток антропологічних наук Університету Яна Казимира у Львові засновано у лютому 1928 р. Він об'єднував студентів археології, антропології та праісторії. З числа археологів до складу гуртка входив М. Смішко. Засідання переважно відбувалися в аудиторії Інституту праісторії (вул. Маршалковська, 1) [Oleksin, 1927, s. 130–132].

У звіті про з'їзд згадується, що в перерві першого дня роботи зроблено загальне фото учасників. Це фото збереглося у родинному архіві Маркіяна Смішка⁶. З числа учасників, яких вдалося розпізнати, на фото є Ян Чекановський, Тадеуш Сулімірський, Адам Фішер, Володимир Голубович, Рудольф Ямка, Тадеуш Рейман, Ян Фітцке (рис. 4). Світлину зроблено у залі де відбувалися засідання ректорату⁷.

Окрім насичених наукових засідань, учасникам організували культурну програму. Важливими її пунктами були львівські музеї з багатими археологічними колекціями. У перший день з'їзду о 16 годині Т. Сулімірський провів учасників до палацу Дідушицьких на вул. Курковій (зараз Лисенка) з метою подивитися на Золотий Михалківський скарб. Це доволі цікавий момент з огляду на те, що на початку 1930-х років Музей Дідушицьких перебував у стані кризи і навколо його колекцій точилися різні непорозуміння аж до судових справ. І власне Михалківські скарби, місце їхнього зберігання і стан викликали чи не найбільше занепокоєння. Згадка у звіті про їхній огляд учасниками наукового форуму у травні 1933 р. дає підстави стверджувати, що в цей час вони не тільки перебували ще у Львові, а й надійно зберігалися нащадками Володимира Дідушицького. Однак в цей час уже велися переговори про їхню передачу. Зберігся документ з назвою “Виникнення, сучасний стан та значення Музею Дідушицьких у Львові”, що адресований Львівському воєводству з датою на штампелі 2 травня 1933 р. [ЛІННБ ім. В. Стефаніка, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 32]. В ньому ординат Володимир Дідушицький детально описував ситуацію в музеї від 1925 р. і пропонував передати державі Михалківські скарби, а взамін отримати фінансову підтримку для Музею. *“На випадок не прийняття урядом пропозиції віддати державі Михалківський скарб, Ординація не отримає жодних можливостей порятунку музею ... В цьому випадку його майбутнє може бути вирішено виключно на підставі закону..., у якому описано, що у випадку, якщо пам'ятці загрожусь нищення чи пошкодження, його може бути вилучено на користь держави... за пам'ятки можуть бути визнані колекції предметів, які зберігаються у музеях, ”* – йшлося в документі [ЛІННБ ім. В. Стефаніка, ф. 26, спр. 42, ч. 1, арк. 37]. З подальшої долі “львівської” частини скарбу відомо, що в 1940 р. її вивезли до Москви [Пастернак, 1961, с. 440–441].

⁶ Висловлюю вдячність пану Оресту Смішку за люб'язно надану світлину.

⁷ Колишній зал засідань Галицького сейму.

Повертаючись до теми з'їзду відзначимо, що першого дня відбулася ще екскурсія до Музею Дідушицьких, де учасники мали змогу оглянути експозицію археологічного відділу. 26 травня молоді дослідники оглянули Музеї Любомирських та Наукового товариства ім. Шевченка.

Львівський з'їзд вигідно відрізнявся від попередніх тим, що учасники мали змогу відвідати археологічні пам'ятки. Під керівництвом Тадеуша Сулімірського 18 учасників конференції ввечері 26 травня виїхали до Заліщик на Тернопільщину. Варто відзначити, що ці терени були багаті на різночасові археологічні пам'ятки і впродовж 1920–30-х років тут провели низку польових робіт Юрій Полянський, Богдан Януш, Тадеуш Сулімірський.

27 травня студенти відвідали пам'ятку трипільської культури Більче-Золоте та печеру Вертеба, які, поза всяким сумнівом, були цікавими для усіх присутніх хоча б з огляду на їхню історію досліджень (розкопки А. Кіркора, Г. Оссовського, В. Деметрикевича). Більшість знахідок з пам'ятки знаходилась у Краківському археологічному музеї. Далі оглянули місця археологічних досліджень в Голіградах і Новосілці Костюковій⁸. Тут, досліджуючи пам'ятки доби пізньої бронзи, Т. Сулімірський у 1931 р. провів археологічну розвідку з метою попереднього вивчення поселень білогородської культури верхнього Подністров'я [Sulimirski, 1935, s. 23; Білас, 2005, с. 84].

28 травня учасники ознайомились з археологічними пам'ятками в Жежаві і Городниці, де у 1931 р. Т. Сулімірський розкопав два кургани давньоруського могильника. Головною метою на цих пам'ятках було відвідати одне з найбільших оборонних городищ доби бронзи [Wardzała, 1934, s. 101]. На цьому IV З'їзд студентів праісторії польських університетів завершив свою роботу.

Наступний, V З'їзд студентів праісторії проходив у Вільно 20–23 травня 1934 р. Зі Львова прибули Ірена Сібек і Юзефіна Вогель⁹. Доповідь Ю. Вогель про “Типологію сокир з епохи каменю” викли-

⁸ Це відома палеолітична пам'ятка, яку з 1925 р. досліджував Ю. Полянський. Перше повідомлення про відкриття з'явилося сторінках газети “Діло” 4 вересня 1925 р. під заголовком “Важне археологічне відкриття” [детальніше див.: Томенюк, 2013, с. 336–357].

⁹ Ю. Вогель проводила самостійні дослідження в червні 1933 р. в пов. Скалат на Тернопільщині. Вона отримала дозвіл на роботи у якому зазначалося, що їх має контролювати Т. Сулімірський.

кала тривале обговорення, насамперед щодо термінології [Hansen-Kucharska, 1935, s. 48]. Варто зазначити, що проблематика сокирок лягла і в основу її магістерської праці, захищеної в тому ж році на тему “Сокири культури шнурової кераміки Східної Малопольщі” [Kozłowski, 2015, s. 222].

Учасники V З'їзду висловили пропозицію представникам Львова створити окремих Гурток праісториків у Львові незалежно від антропологічного та етнологічного. Ю. Вогель винесла на обговорення пропозицію, щоб на наступні з'їзди представники кожного осередку готували невеличку доповідь про нові розкопки на території, яку представляли. Це була дуже влучна пропозиція, оскільки з часу розкопок до публікації матеріалів проходило, як правило, чимало часу, а в такий спосіб наукова спільнота мала б змогу хоча б в загальних рисах орієнтуватись у археологічних новинах.

VI З'їзд студентів праісторії, незважаючи на те, що був запланований на 1935 р. у Кракові, відбувся в містечку Сутійськ Люблінського воєводства 27–29 червня 1937 р. Учасники з'їзду розіслали листи-подяки професорам університетів, в тому числі Л. Козловському та Т. Сулімірському [Okińska, 1937, s. 162]. Організацією він суттєво відрізнявся від попередніх: на ньому не було представників Львова, не приймали резолюцію з'їзду і не визначили місце проведення наступного.

Варто відзначити, що практично кожен студентський з'їзд закінчувався резолюцією, а наступного року її результати обговорювалися на черговій зустрічі. Так, наприклад, на IV З'їзді у Львові обговорено резолюцію III З'їзду, а точніше цю її частину, що стосувалася клопотання до Міністерства віровизнань і народної освіти впровадити у програми для вчителів на літніх курсах лекцій з праісторії, а дирекції польського радіо висловлено прохання виділити ефірний час хоча б на одну розповідь в місяць на тему праісторії.

Під час проведення V З'їзду у Вільно молоді дослідники вирішили скористатися тим, що посаду прем'єра на той момент обіймав професор Львівського університету Леон Козловський, тому в резолюції з'їзду звернулися до нього з проханням допомогти в справі “*відродження доісторичних консерваторств на території усіх воєводств для добра науки*” [Hansen-Kucharska, 1935, s. 49].

Підводячи підсумки проведення з'їздів студентів-праісториків польських університетів, відзначимо, що вони мали важливе зна-

чення для розвитку археології, адже виступали комунікаційними майданчиками для обміну досвідом між молодими дослідниками, допомагали їм у вирішенні проблем термінології, датування, репрезентували у науковому середовищі нові археологічні відкриття. Майбутні фахівці вчилися визначати найважливіші проблеми, що мали місце в тогочасній археології, укладали головні тези у резолюції і слідкували за їхнім виконанням. Відрадно, що усі імена, які ми зустрічаємо у звітах серед учасників, згодом стали відомими в археологічній, етнологічній і антропологічній науках.

1. Білас Н. Археологічна наука у Львівському університеті (XIX–30-ті роки ХХ ст.) / Н. Білас // АДЛУ. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 46–114.
2. Булик Н. Археологічний вимір пам'яткоохоронних практик у Галичині (1918–1928) / Н. Булик // МДАПВ. – Львів, 2016. – Вип. 20. – С. 394–413.
3. Булик Н. Археологія і влада: діяльність археологів Наукового товариства імені Шевченка в контексті пам'яткоохоронної реформи 1928 року / Н. Булик // МДАПВ. – 2017. – Вип. 21. – С. 258–284.
4. Восьни М. Археологічні дослідження Володимира Деметрикевича (1859–1937) на території Східної Галичини / М. Восьни // Наукові студії. – Львів–Винники, 2013. – С. 19–41.
5. ДАЛО. Ф. 26 (Львівський університет). – Оп. 5. – Спр. 1939 (Ян Фальковський, особова справа). – 239 арк.
6. Кононець П. Ян Фітцке – дослідник минулого Волинської землі / П. Кононець // Острозький краєзнавчий збірник. – Остріг, 2010. – Вип. 4. – С. 312–317.
7. ЛННБ ім. В. Стефаника (Відділ рукописів). – Ф. 26 (Управління консервації Львівського воєводства). – Спр. 42. – Ч. 1. – 133 арк.
8. Пастернак Я. Археологія України / Я. Пастернак. – Торонто, 1961. – 789 с.
9. Смішко О. Тридцять років у науковій діяльності Маркіяна Смішка / О. Смішко // МДАПВ. Постаті української археології. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 50–52.

10. *Тарнавський Р.* Ян Фальковський: життєвий шлях та науково-педагогічна діяльність / Р. Тарнавський // Вісник Львів. ун-ту. Сер. істор. – Львів, 2013. – Вип. 48. – С. 410–431.
11. *Томенюк О.* Наукові контакти професора Юрія Полянського (за матеріалами епістолярної спадщини) / О. Томенюк // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. геогр. – Львів, 2013. – Вип. 41. – С. 336–357.
12. *Cehak H.* Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce / H. Cehak // Światowit. – Warszawa, 1930–1931. – Т. 14. – С. 164–252.
13. *Delekta J.* Drugi Zjazd Uczniow prehistorji na Wyższych Uczelniach w Poznaniu od 23–26 maja 1931 r. / J. Delekta // Z Otchłani Wieków. – Poznań, 1931. – R. 4. – Z. 3. – S. 41–45.
14. *Engelking A., Linkiewicz O.* Jan Falkowski (1901-ok.1940) / A. Engelking, O. Linkiewicz // Etnografowie i ludoznawcy polscy: sylwetki, szkice biograficzne. – Wrocław-Kraków, 2010. – Т. III. – С. 61–72.
15. *Falkowski J.* Działalność Zakładu Etnologicznego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie (1924–1934) / J. Falkowski // Lud. Organ Polskiego towarzystwa etnologicznego, wydawany przez Polskie towarzystwo ludoznawcze we Lwowie. – 1933. Serja II. – Т. XII (XXXII). – Z. I–IV. – S. 184.
16. *Falkowski J.* Narzędzia rolnicze typu rylcowego. Studium paleo-etnologiczne / J. Falkowski. Lwów, 1931. – 132 s.
17. *Fitzke J.* Pierwszy Zjazd Uczniow prehistorji na Wyższych Uczelniach / J. Fitzke // Z Otchłani Wieków. – Poznań, 1930. – R. 5. – Z. 6. – S. 81–86.
18. *Gajek J.* Sprawozdanie z czynności “Koła Nauk Antropologicznych” studentów U. J. K. za r. 1928/9 / J. Gajek // Lud. Organ Polskiego towarzystwa etnologicznego, wydawany przez Polskie towarzystwo ludoznawcze we Lwowie. – 1928. – Serja II. – Т. VII (XXVII). – Z. I–IV. – S. 191–192.
19. *Gediga B.* Prof. dr Helena Cehak-Hołubowiczowa / B. Gediga // Archeologia Polski. – Warszawa, 1980. – Т. 25. – Z. 2. – S. 455–457.
20. *Hansen-Kucharska I.* Sprawozdanie z V-go Zjazdu Delegaów Kół Prehistoryków Studentów Uniwersytetów Peczypospolitej Polskiej, który się odbył w Wilnie w dniach od 20 do 23 maj 1934 r. / I. Hansen-Kucharska // Z Otchłani Wieków. – Poznań, 1935. – R. 10. – Z. 3. – S. 47–50.
21. *Kaminiecka W.* Sprawozdanie z III ogólnopol. zjazdu stud. preh. Szk. Wyższych w Warszawie od 25–27 maja 1932 / W. Kaminiecka // Z Otchłani Wieków. – Poznań, 1933. – R. VIII. – Z. 3. – S. 41–45.
22. *Kozłowski S. K.* Kwiat królestwa. Archeologów polskich pokolenie trzecie / Stefan Karol Kozłowski. – Warszawa-Łódź, 2015. – 303 s.

23. *Okińska Z.* Sprawozdanie z VI-go Zjazdu Młodych Prehistoryków Stud. Uniwersyt. Polskich odbytego w Sąsiadce (pow. zamojski) w dn. od 27 do 29 czerwca 1937 r. / *Z. Okińska* // *Z Otchłani Wieków.* – Poznań, 1937. – R. XII. – Z. 11–12. – S. 160–162.
24. *Oleksin E.* Koło Nauk Antropologicznych Studentów U. J. K we Lwowie / *E. Oleksin* // *Lud.* – Lwów, 1927. – T. XXVI. – S. 130–132.
25. *Sulimirski T.* Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego / *T. Sulimirski* // *Z Otchłani Wieków.* – Poznań, 1935. – R. 10. – Z. 2. – S. 20–28.
26. *Śmiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej / *M. Śmiszko.* – Lwów, 1932. – 192 s.
27. *Wardzała K.* Sprawozdanie z IV zjazdu studentów prehistorii uniwersytetów polskich / *K. Wardzała* // *Otchłani Wieków.* – Poznań, 1934. – R. 9. – Z. 6. – S. 98–101.

Congresses of students-archaeologists of universities of Poland in 1930-th: Lviv dimension. *Congresses of students pre-historians of universities of Poland which took place in 1930-th and participation of researchers from Lviv in them are considered at the article. It's initiator was the Polish prehistoric society, which existed in Poznan since 1929. There were six congresses in all. Researchers from Lviv, in particular, M. Smishko, I. Sivec, G. Cegak, Jan Falkowski, Y. Vogel and others took active part in these events. At the reports and discussions students from Lviv tested themes of their scientific researches, which were published shortly as separate works.*

An important place among student congresses took the fourth one, conducted in May, 1933 in Lviv. It was distinguished by good organization and it's significant feature was the visit to archaeological sites of Ternopil region.

Congresses of student deals with topical scientific issues, contributed to solution of organizational problems, which appeared in environment of students-archeologists and helped to establish contacts.

Key words: *Congresses of students pre-historians, Institute of pre-history of Lviv university, resolution, Lviv pre-historic society.*

Булык Н. М. Съезды студентов-археологов польских университетов в 1930-х гг.: Львовское измерение. *Рассмотрены съезды студентов доистории польских университетов, проведенные в 1930 г. и участие в них львовских исследователей. Инициатором их проведения выступило Польское общество доистории, действовавшее в Познани с 1929 г. Всего было проведено шесть съездов. Активное участие в них принимали львовские исследователи, в частности М. Смишко, И. Сивек, Г. Цегак, Ян Фальковский, Ю. Вогель и др. В докладах и дискуссиях львовские студенты апробировали темы своих исследований, вскоре опубликованных в виде отдельных научных трудов.*

Важное место среди студенческих съездов занял четвертый, проходивший в мае 1933 г. во Львове. Он отличался хорошей организацией, еще одной важной его особенностью был выезд на археологические памятники Тернопольщины.

Студенческие съезды ставили на повестку дня актуальные научные проблемы, помогали в решении организационных вопросов, возникавших в среде студентов-археологов, и способствовали налаживанию контактов.

Ключевые слова: *Съезды студентов доистории, Институт доистории Львовского университета, резолюция, Львовское общество доистории.*

Рис. 1. Учасники I З'їзду студентів праісторії і З'їзду польських праісториків у Кракові 29 червня 1930 р. На фото: 12 – Л. Козловський, 17 – Я. Фальковський, 18 – Т. Сулімівський, 20 – Г. Цезак (за: Fitzke, 1930)

Рис. 2. Маркіян Смішко (1900–1981)

Рис. 3. Тадеуш Сулімірський (1898–1983) (за: Kozłowski, 2015)

Рис. 4. Учасники IV З'їзду студентів праісторії у Львові. На фото: сидить в центрі – Я. Чекановський, праворуч від нього – Т. Сулімірський. У другому ряді крайній ліворуч – Я. Фітцке; у третьому ряді зліва направо – Т. Рейман, А. Фішер, В. Голубович; у четвертому ряді зліва направо – Р. Ямка, М. Смішко. Фото з родинного архіву О. Смішка

**Створення та діяльність Секції історії матеріальної культури
Всеукраїнської академії наук (1933–1934 рр.)**

О. В. Принь

У статті розглянуто створення та діяльність нової інституції в системі Всеукраїнської академії наук – Секції історії матеріальної культури у складі Історичного циклу ВУАН з квітня 1933 до лютого 1934 року. Охарактеризовано основні пам'яткоохоронні заходи, проведені працівниками установи на теренах України.

Ключові слова: археологія, пам'ятка, експедиція, Секція історії матеріальної культури.

Упродовж своєї майже 100-літньої історії Інститут археології НАН України зазнавав різних структурних трансформацій, особливо на початковому етапі, та зміни назв: Комісія по укладанню археологічної мапи України при ВУАН (1919), Археологічний комітет УАН (1921), Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН (1924–1933), Секція історії матеріальної культури при Історичному циклі ВУАН (1933–1934), Інститут історії матеріальної культури (1934–1938), Інститут археології УРСР (1938–1991), Інститут археології АН України (1991–1994), Інститут археології НАН України (з 1994).

Питання створення та діяльності однієї з пам'яткоохоронних інституцій при ВУАН – Секції історії матеріальної культури – привертає увагу сучасних дослідників історії археологічної науки та музейної справи в Україні.

З 1929 року в Україні почав розгортатися «маховик» репресій проти української інтелігенції, який зачепив всі установи гуманітарного профілю та призвів до переформатування всієї структури Української академії наук взагалі та втрати переважної частини прогресивної української інтелігенції. Під пресом НКВС опинилися як представники академічної спільноти, так і науковці – археологи, музейники, етнографи, історики зі всієї України. За підрахунка-

ми Н. Д. Полонської-Василенко «...Процес СВУ вирвав з ВУАН двох академіків та 24 співробітників... Після процесу СВУ арешти не припинялися аж до приходу німців 1941 року...» [19, с. 66, 67]. Неповний реєстр репресованих українських науковців тільки ВУАН складав 250 осіб, з них 19 академіків [19, с. 70].

У 1930-х роках археологія як наука вела нерівну й жертовну боротьбу за виживання [18, с. 4]. На Всеросійській археолого-етнографічній нараді 1932 року у Ленінграді було прийнято рішення про скасування археології та етнографії [20, с. 56–57]. Серед представників української делегації археологів також знайшлися прихильники цієї ідеї, зокрема Ф. А. Козубовський [8, с. 110–111; 1, с. 94].

Археолог в еміграції М. О. Міллер, сучасник та учасник досліджуваних подій, у своїй науковій роботі дає таку характеристику подій 1933 року: «...Все работники ВУАКа были ликвидированы или отстранены, поэтому СИМК был полуфиктивным учреждением, существовал только временно, затем и он был ликвидирован...» [9, с. 79]. Зі свого боку український археолог в еміграції П. П. Курінний досить стримано та нейтрально дає коротеньку характеристику СІМКу "... Секція заснована замість цілої низки установ УАН з метою знищити відірваність суспільствознавчих наук і спрямувати їх на дослідження культури людства на марксо-ленінській основі" [7, с. 117].

Секція історії матеріальної культури була створена у квітні 1933 року у складі Історичного циклу ВУАН та проіснувала повних 8 місяців, до створення Інституту історії матеріальної культури ВУАН у м. Києві 13 лютого 1934 року [2, арк. 42]. 1933 рік у ВУАН пройшов під гаслом чистки штату місцевої партійної організації від «клясово ворожих елементів», «дворушників», «українського національного демократизму», «грушев'янців», «єфремівців» [4, арк. 1, 3, 4]. У структурі СІМК було об'єднано цілу низку наукових гуманітарних підрозділів ВУАН: Всеукраїнський археологічний комітет, Етнографічна комісія, Кабінет антропології ім. Ф. Вовка, Культурно-історична комісія, Кафедра передісторії, Музей етнології та Археологічний музей. У звіті Історичної секції ВУАН про роботу у 1933 році наголошується, що до складу СІМК також входив Музей українських діячів науки та мистецтва. Це об'єднання наукових інституцій було санкціоновано та затверджено постановою Президії ВУАН з метою «боротьби з хуторянською розпорошеністю, цехо-

вою відмежованістю та бюрократичною замкненістю цілого ряду споріднених за своїм профілем та задачами установ» [13].

Керівником СІМК призначено Ф. А. Козубовського, вченим секретарем – Ф. М. Мовчанівського, а до оновленого штату установи зарахували співробітників із ліквідованих наукових підрозділів ВУАН: О. П. Новицького; М. О. Макаренка, Ф. Л. Ернста, М. Я. Рудинського, В. П. Петрова, В. І. Маслова, І. В. Моргилевського; до штатних наукових співробітників – К. Є. Коршака, В. Є. Козловську, В. В. Білого, Л. С. Шульгіну, Л. П. Шевченко, В. С. Денисенка, Н. Б. Загладу, Є. О. Дзбановського, С. С. Магуру, Н. Й. Байорис; до нештатних наукових співробітників – М. М. Ткаченка, Л. Д. Дмитрова; лаборантами – М. П. Ткача, М. С. Мушкет, О. І. Крашеніннікову та препаратором – Мазура [12].

За принципову структурну основу СІМК було взято розподіл установи на сектори за суспільно-економічними формаціями. Створено п'ять секторів СІМК: докласового суспільства, рабовласницького суспільства, феодального суспільства, капіталізму, соцбудівництва. Були розпочаті підготовчі роботи зі створення Науково-дослідної експериментально-технологічної лабораторії.

Із перших чотирьох академіків, які починали створювати Археологічний комітет УАН, у штатному складі СІМК у 1933 році перебував академік О. П. Новицький, який через постійну хворобу не міг вже проводити практичної науково-організаційної та науково-дослідної роботи й працював дистанційно на дому. Зокрема, він збирав матеріали та вивчав історію Київських кам'яних фортець та храмову архітектуру на Україні [14; 6].

Козубовський Ф. А., окрім основної роботи в СІМК, працював вченим секретарем II Відділу ВУАН. Одним із основних напрямів у його роботі було налагодження та розвиток співпраці діяльності СІМК з Київською обласною інспектурою охорони пам'яток культури, Державною академією історії матеріальної культури (Москва, Ленінград), регіональними українськими музеями тощо.

У лютому 1933 року на обласній краєзнавчій конференції у м. Києві Ф. А. Козубовський зачитав доповідь про роботу та задачі краєзнавчих музеїв, розробив схему експозиції та роботи цих музеїв, налагодив надання фахових консультацій для музейних працівників з регіонів.

Наукові працівники СІМК організували та взяли участь у семи експедиціях.

Мізинська палеолітична експедиція з дослідження стоянки первісної доби під керівництвом М. Я. Рудинського, за участі М. С. Мушкет і М. П. Ткача працювала понад один місяць і здобула виняткові з кількісного та якісного боку наукові матеріали [11].

Південно-київська комплексна експедиція спільно з Київською обласною інспектурою охорони пам'яток культури, під керівництвом Ф. М. Мовчанівського, за участі наукових співробітників К. Ю. Коршака та В. П. Петрова провела комплексну археолого-геологічну розвідку Білоцерківського, Звенигородського, Златопільського, Кам'янського, Корсунського, Петрівського, Смілянського, Черкаського, Чигиринського та інших районів.

Експедиція впродовж 40 днів збрала наукові зразки та матеріали щодо вивчення корисних копалин краю, геологічних даних, флори і фауни. Крім того, експедиція вивчала історію місцевих фабрик і заводів, сільських господарств, комун, колгоспів та радгоспів, збирала матеріали з історії революційного руху та громадянської війни. Численні матеріали експедиції передано на опрацювання до експериментально-технологічної лабораторії СІМК [15, арк. 8 зв.].

Маріупольська археологічна експедиція під керівництвом професора М. О. Макаренка та за участі О. І. Крашеніннікової продовжила досліді могильника на узбережжі Азовського моря на території Маріупольщини.

Райковецька державна археологічна експедиція під керівництвом Т. М. Мовчанівського, за участі професорів В. П. Петрова та С. І. Маслова впродовж місяця дослідила городище у с. Райки. Експедиція продовжувала розкопи дитинця, ровів, валів, а також вперше почала дослідження цвинтаря та присілків біля феодального маєтку.

Роботи експедиції дозволили зібрати велику кількість матеріалу для вивчення матеріальної культури феодального суспільства, історії сільськогосподарської техніки, ремісництва, історії побуту тощо [16; 10; 5].

Археологічна експедиція з дослідження на горі Киселівка (Замкова гора, Флорівська гора) в Києві під керівництвом С. С. Магури продовжувала працю попередніх років і здобула інформативні матеріали до історії Києва ранньофеодальної доби [17, арк. 9].

Одним з головних завдань Поліської комплексної експедиції ВУАН та Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка під

керівництвом О. П. Оглоблина, було дослідження археологічних об'єктів на Правобережному Поліссі. В експедиції взяв участь науковий співробітник СІМК Л. Д. Дмитров, досліджуючи «Торфовища як історичне джерело».

Перекопська експедиція Одеської обласної інспектури охорони пам'яток культури під керівництвом Г. П. Крисіна, у якій також взяв участь Л. Д. Дмитров ставила за мету проведення досліджень історико-революційних пам'яток Перекопу. Здобуті матеріали були опрацьовані і вийшли друком тільки 1940 року [3].

Низку стаціонарних досліджень у с. Старосілля на Київщині здійснила науковий працівник Н. Б. Заглада.

Таким чином, можна констатувати, що діяльність новоствореної установи ВУАН – Секції історії матеріальної культури з 1933 до початку 1934 року – носила тимчасовий характер, а співробітники установи фактично продовжували свої наукові дослідження, розпочаті в попередніх установах ВУАКу, Етнографічній комісії та ін. У подальшому на долю майже всіх працівників СІМК випало багато гонінь та утисків від влади. Серед заарештованих археологів зустрічаємо прізвища таких науковців: С. С. Гамченко, В. А. Грінченко, Н. Б. Заглада, Ф. Т. Камінський, П. А. Козар, Ф. А. Козубовський, К. Ю. Коршак, П. П. Курінний, С. С. Магура, М. О. Макаренко, Т. М. Мовчанівський, М. С. Мушкет, М. Я. Рудинський, Т. Т. Тесля та ін.

1. *Андреев В. М.* Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого / В. М. Андреев. – Дніпропетровськ: Герда, 2012. – 476 с.
2. Архів Президії НАН України, ф. 251, оп. 1, спр. 56, арк. 42–45.
3. *Дмитров Л. Д.* Перекоп: ров и вал / Л. Д. Дмитров. – Київ: Вид-во АН СССР, 1940. – 106 с.
4. ІР НБУВ, ф. 10, спр. 1860, арк. 1–9.
5. ІР НБУВ, ф. 243, спр. 373–376, ІР НБУВ, ф. 243, спр. 377.
6. ІР НБУВ, ф. 279, спр. 1352–1408.
7. *Курінний П.* Історія археологічного знання про Україну / П. Курінний. Мюнхен. – 1970. – 138 с.
8. *Курінний П. П.* Історія археологічного знання про Україну / П. П. Курінний. – Полтава, 1994. – 140 с.

9. *Миллер М. А.* Археология в СССР / М. А. Миллер / Институт по изучению истории и культуры СССР. Серия: Исследования и материалы. – Мюнхен, 1954. – 160 с.
10. *Мовчанівський Т.* Райковецьке городище XI-XIII ст. (попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929–1934 рр) / Т. Мовчанівський // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. – 1935. – Кн. 5–6. – С. 125–176.
11. НА ІА НАН України, ф. 30, спр. 10, арк. 1–145.
12. НА ІА НАН України, фонд ВУАК (СІМК), спр. 493а, арк. 6 зв.
13. НА ІА НАН України, фонд ВУАК (СІМК), спр. 493а, арк. 6.
14. НА ІА НАН України, фонд ВУАК (СІМК), спр. 493а, арк. 7–7 зв.
15. НА ІА НАН України, фонд ВУАК (СІМК), спр. 493а, арк. 8 зв.
16. НА ІА НАН України, фонд ВУАК (СІМК), спр. 493а, арк. 8. зв.–9.
17. НА ІА НАН України, фонд ВУАК (СІМК), спр. 493а.
18. *Отрощенко В.* Проблема формування наукових шкіл на прикладі відділу археології неоліту та бронзового віку ІА АН УРСР / НАНУ / В. Отрощенко // Наукові студії: Збірник наукових праць. – Львів-Винники: Вид-во «Апріорі», 2013. – Вип. 6. – С. 3–12.
19. *Полонська-Василенко Н. Д.* Українська Академія наук: Нарис історії / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. – Київ : Наукова думка, 1993. – 415 с.
20. *Формозов А. А.* Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки / А. А. Формозов. – Москва: «Знак», 2006. – С. 56–57.

Ілюстрації

Фото № 1. Райковецька державна археологічна експедиція 1933.
Учасники експедиції [ІР НБУВ, ф. 243, спр. 659, арк. 1].

Фото № 2. Райковецька державна археологічна експедиція 1933. Керівник експедиції Мовчанівський Теодосій Миколайович [ІР НБУВ, ф. 243, спр. 373–376, арк. 7].

Фото № 3. Райковецька державна археологічна експедиція 1933.
На фото Куткін Борис Володимирович проводить фотофіксацію археологічних досліджень [ІР НБУВ, ф. 243, спр. 373–376, арк. 37].

Фото № 4. Райковецька державна археологічна експедиція 1933.
На фото Маслов Василь Іванович за роботою [ІР НБУВ, ф. 243, спр. 659, арк. 3].

Pryn O. Creation and activity of the Section of the History of Material Culture of the Ukrainian Academy of Sciences. *The article dedicates to the creation and operation of a new institution in the system of the Ukrainian Academy of Sciences – the Section of History of Material Culture as part of the Historical Cycle of the Academy. The main actions for cultural heritage protection which were carried out the institution staff on the territory of Ukraine are characterized.*

Keywords: *archaeology, monument, expedition, Section of the History of Material Culture.*

Прын А. В. Создание и деятельность Секции истории материальной культуры Всеукраинской академии наук (1933-1934 гг.) *В статье рассмотрено создание и деятельность нового учреждения в системе Всеукраинской академии наук – Секции истории материальной культуры в составе Исторического цикла ВУАН с апреля 1933 по февраль 1934 года. Охарактеризованы основные мероприятия по охране памятников культурного наследия, проводимые работниками учреждения на территории Украины.*

Ключевые слова: *археология, достопримечательность, экспедиция, Секция истории материальной культуры.*

***Badania nad początkami państwa polskiego 1948 – 1966:
nauka i polityka***

A. Szczzerba

Незабаром після закінчення Другої світової війни археологи та історики провели великі дослідження про походження польської держави, широко відомого як «Тисячоліття». Проведені в рамках різних дисциплін дослідження були спрямовані на знаходження джерел, які дозволили б пролити світло на генезис і функціонування держави перших П'ястів (перша польська королівська династія). Завдяки своїм соціальній, науковій та політичній актуальності, ці дослідження отримали фінансову та організаційну підтримку з боку держави.

Ключові слова: *Історія польської археології, дослідження початку польської держави*

Sytuacja w jakiej się znalazła archeologia polska w 1945 r. przypominała dosłownie i w przenośni „krajobraz po bitwie” [Stobiecki 2007, c. 106]. W wyniku działań wojennych zginęła blisko jedna trzecia archeologów¹ [Gurba 2005, c. 257-264], a ci, którzy przetrwali stanęli wobec niespotykanych wcześniej problemów. Musieli odtworzyć zbiory muzealne, uruchomić kształcenie akademickie i przygotować plany badawcze, ale też odnaleźć się w nowej rzeczywistości społeczno – politycznej, narzuconej Polsce przez decyzje konferencji Wielkiej Trójki w Jałcie i Poczdamie (zmiana granic, utrata niepodległości i przejście władzy przez komunistów). Zasadniczego znaczenia nabrało wówczas pytanie o „kształt” odradzającej się archeologii. Ryzykując pewne uproszczenie, można powiedzieć, że w dyskusjach i polemikach ścierali się ze sobą zwolennicy kontynuowania tradycji tej dyscypliny z lat 1918-1939, dostrzegający jednak potrzebę rewizji niektórych dawnych poglądów, oraz ich krytycy, opowiadający się za gruntowną przebudową

¹ Na ok. 60 archeologów (ok. 45 prehistoryków i 14 archeologów klasycznych) działających przed wojną zginęło ok. 21 z nich (ok. 19 prehistoryków i 2 archeologów klasycznych).

archeologii w oparciu o teorię materializmu historycznego [Stobiecki 2006, c. 127-156].

Pod koniec lat czterdziestych, z nadejściem epoki stalinizmu, zwyciężyła idea odrzucenia tradycji okresu międzywojennego i tworzenia podstaw nowej „socjalistycznej nauki” w oparciu o radzieckie wzory instytucjonalne i metodologiczne. Jednak pewne koncepcje naukowe, mimo przedwojennego rodowodu, znalazły niespodziewane poparcie władz komunistycznych, zapewniając archeologii ważną rolę w powojennej odbudowie Polski. Jedną z nich była etnogeneza Słowian, a ściślej mówiąc teoria ich autochtonicznego pochodzenia. Zakładała ona pierwotny charakter słowiańskiego osadnictwa na ziemiach między Odrą i Bugiem, uznając jednocześnie, że znane badaczom plemiona polskie z X w. wywodziły się w prostej linii od prasłowiańskich przodków. Drugim „politycznie słusznym” kierunkiem zainteresowań archeologicznych okazały się początki polskiej państwowości. Do tych dwóch, powiązanych zresztą ze sobą problemów badawczych, powrócono pod koniec lat 40. w ramach, trwającego blisko 15 lat, interdyscyplinarnego programu naukowego pod nazwą „badania nad początkami państwa polskiego”.

Inicjatorem akcji było środowisko naukowe (pionierska w tym rola przypadła archeologowi Witoldowi Henslowi² [Hensel 1946, c. 193-206]), a odbywała się ona pod hasłem przygotowania, przypadających w 1966 r. rocznic:1000-lecia państwa polskiego i jego chrztu (stąd też badania nad początkami państwa polskiego popularnie nazywane są milenijnymi).

Zaplanowane dla różnych dyscyplin naukowych³ działania miały na celu pozyskanie źródeł rzucających światło na genezę państwa pierwszych Piastów. Społeczne zapotrzebowanie na historyczne uzasadnienie nowego kształtu terytorialnego Polski sprawiło, że w ramach badań milenijnych duży nacisk położono również na „udowodnienie słowiańskości i prapolskości” terenów zachodnich i północnych, propagandowo nazywanych Ziemią Odzyskanymi, które przyłączono do Polski na mocy decyzji konferencji w Jałcie i Poczdamie. W końcu X w. wspomniane regiony tworzyły część państwa Mieszka I

² Witold Hensel (1917-2008), w latach 1954–1989 dyrektor Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN w Warszawie (obecnie Instytut Archeologii i Etnografii PAN).

³ W badaniach nad początkami państwa polskiego wzięli udział przedstawiciele następujących dyscyplin: historia, archeologia, historia sztuki, architektura, antropologia, etnologia, językoznawstwo, geologia, geografia, paleobotanika, paleozoologia, chemia i numizmatyka.

(pierwszego historycznego władcy Polski, założyciela dynastii Piastów), ale w wyniku skomplikowanej tysiącletniej historii środkowej Europy, na długo przed II wojną światową były one zamieszkane w znacznej mierze przez ludność niemiecką. W kontekście ostrych sporów polsk – niemieckich, toczących się w okresie międzywojennym na gruncie naukowym i politycznym o prawa historyczne do ziem w dorzeczu Odry i Wisły [Gąssowski 1970, c. 138-162; Kaczmarek 2004, c. 21-64; Kurnatowska 2007, c. 37-47; Lech 2004, c. 21-64; Urbańczyk 2007, c. 23-36], większość badaczy milenijnych traktowała podjęcie wspomnianej problematyki wręcz w kategoriach obowiązku patriotycznego. Jedną z nich była Zofia Kurnatowska⁴, która po latach pisała:

„(...) nie należy zapominać, że sprawa utrzymania i zagospodarowania Ziemi Zachodnich była po II wojnie światowej dla Polski kwestią być albo nie być. I tak była postrzegana przez większość społeczeństwa w kraju i znaczne grupy emigracji. Dlatego też odkrywanie śladów polskości na Ziemiach Zachodnich nie było „zadaniem zleconym” przez propagandę PRL-owską. To był w pełni zrozumiały i akceptowany kierunek badawczy” [Kurnatowska 1997, c. 150].

W latach 50. i 60. nie brakowało zresztą głosów wśród ważnych polityków zachodnioniemieckich, traktujących Ziemię Zachodnie jako „tereny pod czasowym zarządkiem Polski”. W tej sytuacji archeolodzy polscy mogli rzeczywiście odczuwać potrzebę naukowego wykazywania polskości tych terenów i uważać to udowadnianie za swój patriotycznych obowiązek.

Programem milenijnym w latach 1949 – 1953 zarządzała instytucja pod nazwą Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego w składzie: Aleksander Gieysztor⁵ (historyk mediewista), Kazimierz Majewski⁶ (archeolog klasyczny) i Zdzisław Rajewski⁷ (archeolog

⁴ Zofia Kurnatowska (1932-2013) – archeolog, zawodowo związana z Instytutem Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Instytutem Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk. Od 1982 r. była kierownikiem Zespołu Interdyscyplinarnego przy Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy.

⁵ Aleksander Gieysztor (1916-1999), historyk, zawodowo związany był z Instytutem Historii Uniwersytetu Warszawskiego oraz Polską Akademią Nauk, której w latach 1980–1983 i 1990–1992 był prezesem.

⁶ Kazimierz Majewski (1903-1981), archeolog klasyczny, w latach 1945–1951 pracownik Uniwersytetu Wrocławskiego, potem zawodowo był związany z Instytutem Historii Kultury Materialnej PAN.

⁷ Zdzisław Rajewski (1907-1974), archeolog, wieloletni dyrektor Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie.

pradziejowy i wczesnośredniowieczny). Podlegały jej archeologiczne placówki terenowe, tzw. Kierownictwa Prac Wykopaliskowych oraz specjalistycznie Pracownie: Antropologiczna, Paleobotaniczna, Edycji Źródeł Historycznych, Atlasu Wczesnodziejowego oraz Inwentaryzacji Grodzisk. Struktura tej instytucji doskonale ilustruje wielość zadań jakie realizowano w ramach omawianego projektu badawczego, choć najwięcej w miejsca w działalności Kierownictwa zajmowały prace wykopalisko. Pierwsze z nich odbyły się już 1948 r. (zanim jeszcze zostały sfinalizowane formalności związane z powołaniem tej instytucji). Objęto nimi stanowiska archeologiczne w 11 miejscowościach. W roku następnym ich liczba wzrosła do 25. W sumie, w latach 1948-1953 badania archeologiczne prowadzono na stanowiskach w 31 miejscowościach (odbywały się one głównie w średniowiecznych centrach miast i na grodziskach mających piastowską metrykę)⁸. Biorąc pod uwagę fakt, że prace te prowadziła niewielka liczba archeologów – szacuje się, że tuż po II wojnie światowej w zawodzie pracowało ok. 24 prehistoryków i 12 archeologów klasycznych – zakres działań był imponujący.

Badania archeologiczne koncentrowały się na Ziemiach Odzyskanych i Wielkopolsce, która w opinii historyków była kolebką państwa polskiego, a w mniejszym stopniu na Małopolsce, Mazowszu i Polsce Centralnej. W 1952 r. Kierownictwo Badań nad Początkami Państwa Polskiego podjęło decyzję o przystąpieniu do wspólnych prac z uczonymi radzieckimi nad zagadnieniem tzw. Grodów Czerwieńskich, co miało stanowić element szerszej współpracy przy badaniu wzajemnych kontaktów polsko – ruskich we wczesnym średniowieczu. W ekipie badawczej znaleźli się wówczas warszawscy i łódzcy archeolodzy. W „Pamiętnikach” Konrada Jażdżewskiego⁹ z łódzkiego ośrodka archeologicznego czytamy: „Między połową sierpnia a końcem września 1952 r. stałem się trochę „po niewoli” współuczestnikiem oryginalnej imprezy archeologicznej, mianowicie wypało mi brać udział w badaniu Grodów Czerwieńskich.

⁸ W roku 1948 badano obiekty w następujących miejscowościach: Biskupin, Gdańsk, Gniezno, Kraków – Wawel, Kruszwica, Łęczyca, Opole, Ostrów Lednicki, Poznań, Sobótka – kościół św. Jakuba, Szczecin. W roku 1949 przybyło dalszych 14 miejscowości: Bródno Stare, Cieszyn, Giecz, Inowłódz, Lutomiersk, Poznań - Góra Przemysła, Rokitno – Błonie, Trzemeszno, Tyniec, Ślęza, Wały Śląskie, Warszawa – Zamek Królewski, Wiślica, Wrocław. W 1950 r. prace wykopaliskowe rozpoczęły się w Igołomi, Kaliszu, Niemczy i Strzelnie. W 1952 r. poszukiwano Grodów Czerwieńskich (badania prowadzono w Gródku Nadbużnym i Czermnie nad Huczwą).

⁹ Konrad Jażdżewski (1908-1985), archeolog, twórca łódzkiego ośrodka archeologicznego.

(...) Niewzięcie udziału w tej imprezie mogło – jak mi mówiono – być poczytane za bojkotowanie tej współpracy. Rzecz inna, że w jakiś czas później okazało się, że koledzy radzieccy po swojej stronie pogranicza polsko – sowieckiego nie uczynili zgoła niczego, co by było widowym wyrazem tej współpracy. Znalazły się u nas dość znaczne fundusze na sfinansowanie prac wykopaliskowych, które miały być przeprowadzone w Gródku Nadbużnym w powiecie hrubieszowskim i w Czermnie w pow. tomaszowskim (Tomaszów Lubelski). Stroną finansowo – gospodarczą i częścią strony naukowo – badawczej tego przedsięwzięcia zajmował się drugi, a właściwie od formalnej strony biorąc pierwszy członek „duumwiratu” kierowniczego, dawny kolega mój ze studiów, prof. dr Zdzisław Rajewski, dyrektor Państwowego Muzeum Archeologicznego” [Jażdżewski 1995, c. 266-267].

Pomimo wstępnych sukcesów, po pierwszym sezonie wykopaliskowym, ekipy badawcze wycofały się z dalszych badań w Polsce południowo – wschodniej. Prace te – jak twierdził Andrzej Abramowicz¹⁰, również ich uczestnik [Abramowicz 1991, c. 158-159] – były przez archeologów uważane za przygotowanie do rewizji granic wschodnich na rzecz Związku Radzieckiego, stąd prawdopodobnie wynikała niechęć do kontynuacji tego przedsięwzięcia i publikowania jego rezultatów.

Na początku funkcjonowania Kierownictwa jego podstawowym zadaniem badawczym było uchwycenie samych początków państwa polskiego. Szybko jednak założenia programowe nabrały nowego wymiaru. Koncepcja upamiętnienia tysiąclecia Polski zeszała na dalszy plan, a punkt ciężkości zainteresowań naukowych został przesunięty na odtworzenie całości procesu kształtowania się społeczeństwa feudalnego na ziemiach polskich [Gieysztor 1953, c. 44; Gieysztor 1950, c. 192]. Rozwój problematyki badawczej następował wraz z przekształceniami zachodzącymi w nauce polskiej w latach 1949 – 1953 [Hübner 1992, t. II], np. inspirowane teorią marksistowską zwrócenie się ku „materialnym warunkom bytu” dało początek studiom nad różnymi działami kultury materialnej wczesnośredniowiecznej Polski. Ważną rolę w ewolucji problematyki badawczej odegrały również ustalenia cyklicznych „milenijnych” konferencji naukowych – od dorocznych

---

¹⁰ Andrzej Abramowicz (1926-2011), archeolog, historyk archeologii, zawodowo związany z Instytutem Historii Kultury Materialnej/Instytutem Archeologii i Etnologii PAN.

sprawozdawczo – planujących po metodologiczno – wykopaliskowe (konferencje wyjazdowe). W sumie, w latach 1948 – 1952 odbyły się 52 takie spotkania naukowe (w 1948 – 2, 1949 – 4, 1950 – 15, 1951 – 13, 1952 – 18). Stanowiły one unikalne forum dyskusji, na którym spotykali się archeologowie i historycy (w mniejszym stopniu przedstawiciele innych dyscyplin), przez co doprowadziło do integracji wysiłków uczonych, reprezentujących różne dziedziny nauki, nad problematyką polskiego wczesnego średniowiecza. Była to rewolucja w ówczesnym sposobie prowadzenia badań historycznych.

Narastające doświadczenia wyniesione w czasie pracy w Kierownictwie Badań nad Początkami Państwa Polskiego na początku lat 50. nasunęły uczonym potrzebę przemiany jego struktury. Na jaw wyszły zasadnicze niedomagania Kierownictwa, tj. nieustabilizowane zatrudnienie kadry naukowej oraz administracyjny charakter aparatu centralnego Kierownictwa. Niemalą rolę odegrało w tym wszystkim znaczne rozszerzenie programu badawczego, a także brak stałego budżetu. Od końca 1950 r. czyniono więc starania o utworzenie nowej jednostki, tym razem instytutu naukowo – badawczego [Gieysztor 1953, 5]. Działania te – co nie było również kwestią przypadku – zbiegły się w czasie z realizowaną przez władze komunistyczne przebudową nauki polskiej, która zmierzała do podporządkowania całości polskiego życia naukowego totalitarnej strukturze partii – państwa, centralizacji i narzucenia jej radzieckich wzorów instytucjonalnych i metodologicznych [Stobiecki 2006, c. 127-155]. W obliczu prac organizacyjnych, mających doprowadzić do powstania Polskiej Akademii Nauk pojawiła się troska o miejsce archeologii w tych nowych strukturach nauki.

19 listopada 1953 r. na bazie Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa powstał Instytut Historii Kultury Materialnej, z centralą w Warszawie, najpierw w ramach resortu Kultury i Sztuki, a następnie Polskiej Akademii Nauk (jego powołanie było urzeczywistnieniem wieloletnich dążeń środowiska prehistoryków do utworzenia państwowego instytutu archeologicznego) [Lech 2009, c. 193-214]. Ponadto powstały cztery zakłady regionalne w: Krakowie, Poznaniu, Łodzi i Wrocławiu oraz pracownie regionalne w: Szczecinie, Wolinie, Kruszwicy, Kaliszu, Sandomierzu, Gdańsku i Igołomi. Z chwilą zlikwidowania Kierownictwa projekt milenijny był kontynuowany przez Instytut Historii Kultury Materialnej. Przy czym, ośrodek ten miał szerszy program badawczy, nie ograniczony tylko do wczesnego średniowiecza,

choć „akcja przygotowania wielkiej rocznicy” nadal zajmowała wiele miejsca w jego działaniach (liczba stanowisk „milenijnych” badanych wykopaliskowo wzrosła do ponad 60).

Badania nad początkami państwa były największym przedsięwzięciem w dziejach polskiej humanistyki w okresie powojennym. Sprzyjały im paradoksalnie zarówno zniszczenia wojenne w obrębie zabytkowych dzielnic miast, jak i władze państwowe, które widząc przydatność odkryć archeologicznych dla celów politycznych i społecznych, przeznaczyły ogromne środki finansowe na badania i wspierały je organizacyjnie. Archeologia nigdy wcześniej, ani później nie była tak hołubiona przez sfery partyjno – rządowe. Po wielkiej kampanii propagandowej, towarzyszącej uroczystościom jubileuszowym, które odbywały się w atmosferze sporu na linii państwo – kościół [Noszczak 2002] zainteresowanie władz badaniami nad wczesnym średniowieczem zmalało, tym bardziej że stopniowo normalizowały się stosunki polsko – niemieckie. Sam program milenijny, mimo wielu jego słabości, zwłaszcza w sferze metodyki i metodologii, oceniany jest dziś wysoko [Kobyliński 2007, c. 357-409; Kurnatowska 1997, c. 25-37; Kurnatowska 1997, c. 147-156; Urbańczyk 2001, c. 229-237]. Badania wykopaliskowe dostarczyły nam ogromnej masy źródeł archeologicznych, które do dzisiaj tworzą podstawę wiedzy o wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich (choć należy zaznaczyć, że poważna część tych materiałów nadal czeka na analizę). Do innych trwałych osiągnięć tej akcji należy powstanie Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (obecnie Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk) oraz zainicjowanie nowych kierunków badawczych, takich jak studia interdyscyplinarne we współpracy z historykami i przyrodnikami, inwentaryzacja poszczególnych kategorii stanowisk wczesnośredniowiecznych czy badania nad miastem i kulturą materialną. Doszło wtedy również do skryształowania przeświadczenia, że archeologia jest nauką w pełni historyczną (przestało się wówczas posługiwać terminem prehistoria). Na zakończenie warto wspomnieć, że badania milenijne, prowadzone na niespotykaną wówczas skalę, stały się inspiracją dla wielu archeologii europejskich i spowodowały zapraszanie polskich archeologów do udziału w badaniach stanowisk wczesnośredniowiecznych we Francji, Włoszech, Hiszpanii, Jugosławii czy Bułgarii.

1. *Abramowicz A.* Historia archeologii polskiej w XIX i XX wieku / A. Abramowicz. – W. : IHKM PAN, 1991. – 206 c.
2. *Gąssowski J.* Z dziejów polskiej archeologii / J. Gąssowski. – W. : Wiedza Pow., 1970. – 281 c.
3. *Gieysztor A.* Badania nad genezą państwa polskiego / A. Gieysztor // Przegląd Zachodni – 1950. – No 3/4. – C. 169-194.
4. *Gieysztor A.* Kierownictwo Badań nad początkami Państwa Polskiego w latach 1949 – 1952 / A. Gieysztor. – W. : Polskie Tow. Archeologiczne, 1953. – 56.
5. *Gurba J.* Straty osobowe archeologii polskiej w czasie II wojny światowej (próba uzupełnień) / J. Gurba // Annales Universitatis Mariae Curie – Skłodowska – 2005. – vol. LX. – Sectio F. – C. 257-264.
6. *Hensel W.* Potrzeba przygotowania wielkiej rocznicy / W. Hensel // Przegląd Wielkopolski – 1946. – vol. 2. – C. 193-206.
7. *Hübner P.* Polityka naukowa w Polsce w latach 1944 – 1953. Geneza systemu, Tom II / P. Hübner. – W. : Zak. Narod. im. Ossolińskich. Wyd., 1992. – 477 c.
8. *Jażdżewski K.* Pamiętniki. Wspomnienia polskiego archeologa z XX wieku / K. Jażdżewski. – Ł.: Wyd. FBA im. Prof. K. Jażdżewskiego, 1995. – 284 c.
9. *Kaczmarek J.* Archaeology in the dispute over the national character of Great Poland (Wielkopolska) region in the 19th and early 20th century / J. Kaczmarek // Archeologia Polona – 2004. – vol. 42. – C. 21-64.
10. *Kobyliński Z.* Archeologia wczesnego średniowiecza w Polsce 1939 – 1989: sukcesy i porażki / Z. Kobyliński // Lech J. Pół wieku z dziejów archeologii polskiej: 1939 – 1989. – W. : PWN, 2007. – C. 357-409.
11. *Kurnatowska Z.* Archeolodzy wobec politycznej wymowy swoich źródeł / Z. Kurnatowska // Axer J., Olko J. Dawne kultury w ideologiach XIX i XX wieku. – W. : OBTA, 2007. – C. 37 – 47.
12. *Kurnatowska Z.* Czy millennium było “tragedią polskiej archeologii” ? / Z. Kurnatowska // Głosek M. Archeologia i starożytnicy. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Abramowiczowi w 70 rocznicę urodzin. – Ł. : IAI PAN, 1997. – C. 147-156.
13. *Kurnatowska Z.* Badania nad początkami państwa polskiego. Próba bilansu / Z. Kurnatowska // Slavia Antiqua – 1997. – vol. 38. – C. 25-37.
14. *Lech J.* Polish – German relations in archaeology in a short outline: a view from Warsaw / J. Lech // Archeologia Polona – 2004. – vol. 42. – C. 21-64.
15. *Noszczak B.* „Sacrum” czy „Profanum”? - spór o istotę obchodów milenium polskiego (1949-1966) / B. Noszczak. – W. : TNW, 2002. – 269 c.

16. *Stobiecki R.* Między kontynuacją a dyskontynuacją / R. Stobiecki // Jankowska U., Myśliński J. *Humanistyka polska w latach 1945-1990.* – W. : IBL PAN. Wyd., 2006. – C. 127-155.
17. *Stobiecki R.* Historia i archeologia w pierwszych latach po II wojnie światowej / R. Stobiecki // Głosek M. *Od pradziejów po współczesność: archeologiczne wędrówki: studia dedykowane Pani Profesor Marii Magdalenie Blombergowej.* – Ł. : ŁTN, 2007. – C. 106-112.
18. *Urbańczyk P.* Słowianie a sprawa polska / P. Urbańczyk // Axer J., Olko J. *Dawne kultury w ideologiach XIX i XX wieku.* – W. : IBL PAN. Wyd., 2007. – C. 23-36.
19. *Urbańczyk P.* Rola archeologii w badaniach nad początkami państwa polskiego / P. Urbańczyk // Bryńczak B., Urbańczyk P. *Najstarsze dzieje Podlasia w świetle źródeł archeologicznych.* – S. : IH AP, 2001. – C. 229-237.

Adrianna Szczërba. *Research on the beginnings of the Polish state 1948 – 1966: science and politics.* Shortly after the end of the Second World War, archaeologists and historians undertook extensive research on the beginnings of the Polish state, popularly known as the Millennium research. Actions planned for various disciplines were aimed at gaining a variety of sources that shed light on the genesis and functioning of the First Piast state. Due to social, scientific and political needs, the Millennium research benefited from the support of the state authorities (financial and organizational).

Key words: History of Polish archaeology, research on the beginnings of the Polish state

Адрианна Щерба *Исследования начала польского государства 1948–1966 гг. : Наука и политика.* Вскоре после окончания Второй мировой войны археологи и историки провели обширные исследования о происхождении польского государства, широко известного как «Тысячелетие». Проведенные в рамках различных дисциплин исследования были направлены на нахождение источников, которые позволили бы пролить свет на генезис и функционирование государства первых Пястов (первая польская королевская династия). Благодаря своей социальной, научной и политической актуальности, эти исследования получили финансовую и организационную поддержку со стороны государства.

**Методологический семинар ЛОИА АН СССР как форма
передачи археологических знаний
(проблема тематического содержания докладов)**

С. В. Палиенко

В статье рассматривается тематика докладов, обсуждавшихся на заседаниях методсеминара Ленинградского отделения Института археологии АН СССР во 2-й пол. 1970-х – 1980-е гг. К ней относятся общие теоретические вопросы археологии, методология социоисторических и этнических реконструкций, изучение древнего искусства и идеологических представлений, критика зарубежных концепций.

Ключевые слова: *методологический семинар ЛОИА АН СССР, теоретическая археология, история советской археологии.*

Методологические семинары археологических научных учреждений были одной из форм развития теоретической археологии. Ранее автор дал общую характеристику работы методологических семинаров Ленинградского отделения Института археологии (ЛОИА) АН СССР, Институтов археологии АН СССР и АН УССР [26]. Среди этих методсеминаров наибольший интерес представляет именно ленинградский, так как за более чем 20 лет в его заседаниях приняли участие ведущие советские археологи-теоретики, а до наших дней сохранился наиболее полный комплекс источников. Ему была посвящена отдельная статья [25], а также рассматривались особенности отображения истории методсеминара ЛОИА в воспоминаниях участников [27]. Роль методсеминара в передаче археологических знаний ранее специально не изучалась. Для решения этой задачи, прежде всего, необходимо установить названия докладов и их авторов, так как до этого фигурировала только их общая тематическая классификация [25, с.171; 26, с. 394]. Данной проблеме и посвящена настоящая статья.

Так, доклады, обсуждавшиеся на методсеминаре ЛОИА АН СССР, зафиксированы в протоколах заседаний, а также

перечисляются в некоторых отчетах о работе ИА АН СССР. Поэтому они будут рассматриваться по каждому году отдельно, начиная с 1977.

1977:

1. Л.П. Хлобыстин «Основные задачи советской археологии в свете решений XXV съезда КПСС и планов X пятилетки».
2. П.А. Раппопорт «Некоторые проблемы истории древнерусской архитектуры».
3. М.П. Грязнов «Возможности социально-экономических реконструкций по памятникам археологии».
4. Г.С. Лебедев, И.В. Дубов, А.И. Кирпичников (ЛГУ и ЛОИА) «Достижения в исследовании средневековых городов и их методологическая оценка».
5. В.М. Массон «У истоков теоретической мысли советской археологии» [10].
6. А.Н. Рогачев «Новая конституция СССР и повышение роли общественных наук в развитом социалистическом обществе».
7. В.А. Назаренко «Погребальный обряд как источник для реконструкции социально-экономической и этнической истории населения Юго-Восточного Приладожья IX-XII вв.» [11].

Названия этих докладов фигурируют и в общем отчете Института археологии АН СССР за 1977 г. [1, л. 7–8], однако там приведены не все доклады, а сами названия несколько изменены. Поэтому информацию, указанную в общих отчётах, желательно перепроверять по другим источникам.

1978:

1. А.Н. Рогачев «Вклад исследователей палеолита в марксистско-ленинскую теорию первобытно-общинного строя».
2. В.М. Массон «Наука в эпоху научно-технической революции и вопросы идеологической борьбы».
3. И.Б. Брагинская, А.Н. Щеглов «Теоретические проблемы греческой колонизации».
4. И.Н. Хлопин «Могильник – как исторический источник» [11].
5. К.К. Шилин «Методы исторической географии и палеолгеографии в античной археологии».
6. В.П. Третьяков «Об археологической непрерывности в развитии древних культур» [12].

1979:

1. Т.Д. Дмитриева «Объект и предмет науки. История и археология».
2. М.В. Аникович «Первобытная археология как история первобытного общества».
3. А.О. Добролюбский «Опыт исторической реконструкции по материалам каменных индустрий».
4. Ф.Д. Гуревич «Некоторые вопросы происхождения городов Западной Руси».
5. И.Г. Шургая «Города Боспорского царства. К методологии изучения античного города Северного Причерноморья» [12].
6. В.Н. Боряз «К вопросу об объективно-диалектическом содержании понятий "метод" и "методология"» [13].

1980:

1. В.К. Тимофеев «Об эмпирическом и теоретическом уровнях познания в первобытной археологии».
2. В.С. Бочкарев «Пространственно-временные представления в археологии».
3. И.Г. Шургая «Роль науки в строительстве коммунистического общества в СССР в свете решения XXV съезда КПСС».
4. В.А. Назаренко, Е.А. Рябинин «Этнические общности и этнические признаки в археологии» [13].
5. Н.В. Шульгина «Ленинская Коммунистическая партия – долг, честь и совесть нашей эпохи».
6. Л.П. Хлобыстин «Моделирование этнической истории Таймырского Заполярья по археологическим материалам» [14].

При этом в Справке о работе методсеминара ЛОИА на 1979–1982 гг. также указан доклад В.М. Массона «Ленинизм – революционное знамя эпохи» [15], который не упоминается в протоколах.

1981:

1. Ю.А. Заднепровский «Социальная структура общества по данным поселений (на материалах среднеазиатской археологии)».
2. К.К. Худoley «Международная политика КПСС в свете решений XXVI съезда КПСС».
3. А.И. Попов «Проблемы социально экономического развития СССР по материалам XXVI съезда КПСС».
4. А.Н. Кирпичников «Информация о проведении советско-финского симпозиума по проблемам археологии Северо-запада СССР и Финляндии».

5. А.С. Шацкий «Социальное и духовное развитие советского общества в XI пятилетки (по материалам XXVI съезда КПСС)» [14].

В указанной выше Справке упоминаются доклады А.С. Шацкого «Народ и партия едины» и А.Н. Щетенко «О плане развития народного хозяйства в СССР в XI пятилетке», а название двух других «идеологических» докладов имеют несколько иную формулировку [15, л. 6]. Однако в деле с протоколами по этим докладом представлены только афиши с их анонсом, так что, вполне допустимо, что названия потом могли корректироваться.

Также необходимо уточнить, что архивные дела содержат протоколы заседаний методсеминара с ноября по ноябрь, поэтому материалы одного – двух последних в году заседаний попадают в дело за следующий год. В статье доклады распределены по календарным годам, тогда как в указанной выше Справке – по отчётным.

Протоколы заседаний методсеминара ЛОИА АН СССР за 1982 год в Рукописном архиве ИИМК РАН отсутствуют. Справка также заканчивается этим годом, то есть в неё включены не все доклады. Поэтому их перечень ниже – весьма приблизительный и неполный. В отчете о научно-исследовательской работе нет доклада К.К. Шилика, но есть доклад В.М. Массона.

1982:

1. О.В. Меслиева «Размещение производительных сил как понятие исторического материализма. XXVI съезд КПСС о размещении производительных сил советского общества».
2. Г.Ф. Коробкова «Орудия труда в системе производительных сил».
3. В.А. Алекшин «О некоторых идеологических представлениях в древних обществах (по данным погребального обряда)» [15, л. 6].
4. К.К. Шилик «Палеогеография, историческая география и археология» [17].
5. В.М. Массон «Развитие древних культур как диалектический процесс» [2, л. 5]

Возможно, что меньшее количество заседаний в 1982 году связано с проведением в рамках методсеминара симпозиума по теме «Динамика преемственности и инноваций в развитии древних культур» [16].

1983:

1. Аникович М.В. «О месте археологии в системе общественных наук (по русской и советской археологической литературе)».

2. А.Н. Щеглов «Применение комплекса естественнонаучных и точных методов в античной полевой археологии».
3. П.И. Борисковский «Вопросы привлечения этнографических материалов для археологических реконструкций в свете высказываний К. Маркса».
4. В.Т. Лисовский «Идеологическая работа – дело каждого советского обществоведа».
5. П.А. Раппопорт «О некоторых закономерностях в развитии архитектуры» [17].

1984:

1. П.М. Долуханов «Экологическая концепция и археология».
2. И.Н. Хлопин «О некоторых принципах археологической и социальной интерпретации погребальных памятников (по среднеазиатским материалам)».
3. Лебедев Г.С. «Основные принципы строгого научного исследования (по поводу книги В.Ф. Генинга «Объект и предмет науки в археологии»)».
4. Е.М. Колпаков «В.Ф. Генинг «Объект и предмет науки в археологии»».
5. В.М. Массон «Мировоззренческие вопросы советской археологии».
6. А.Е. Матюхин «Общие вопросы происхождения человеческого общества» [18].

В соответствующем Отчёте о научно-исследовательской работе перечислены все доклады за отчётный год, за исключением докладов Г.С. Лебедева и Е.М. Колпакова [3, л. 7].

1985:

1. В.А. Алекшин «О некоторых методологических и методических разработках археологов ГДР».
2. П.М. Долуханов «Методология в археологии ГДР: сильные и слабые стороны».
3. Е.А. Рябинин «Проблема субстрата в формировании древних общностей и их культур (по материалам древнерусской культуры)».
4. В.П. Третьяков «Продвижение охотничье-рыболовецких коллективов, как фактор развития древних культур и этнических общностей» [19].

В общем отчете за 1985 год докладчики из ЛОИА выделены не были, как это делалось ранее. Из ленинградских докладчиков были указаны А.Е. Матюхин (выступал в 1984 г., но попал в отчётный 1985), В.П. Третьяков, П.М. Долуханов и В.А. Алекшин записаны как соавторы одного доклада, Е.А. Рябинина нет, зато указан доклад Г.П. Григорьева «Развитие взглядов на палеолит в Советской археологии», которого нет в протоколах [4, л. 9]. Возможно, он был сделан в Москве.

1986:

1. В.Н. Борзя «О проблеме трехуровневой структуры исторического и археологического познания (в связи со статьей В.А. Башилова и Э.Н. Лооне «Об уровнях исследования и познавательных задачах археологии»)».
2. П.М. Долуханов «Археология и проблемы экологии».
3. Ю.В. Андреев «Ранние формы урбанизации».
4. Л.Т. Волкова «XII пятилетка – пятилетка коренного перелома в социально-экономическом преобразовании страны».
5. Н.Д. Праслов «Особенности развития на ранних этапах человеческой культуры» [20].

С этим перечнем, практически, не совпадает информация, указанная в Отчёте за 1986 год, где доклады, сделанные в ЛОИА были обозначены – идентичным является только тема выступления Ю.В. Андреева. Также тут значится доклад Э.Н. Лооне «Об уровнях исследования и познавательных задачах археологии», которой, видимо, ошибочно указан вместо доклада В.Н. Борзя, посвященного обсуждению статьи этого автора. Также перечислены ещё два «идеологических» доклада: Ф.Ф. Рыбаков «Ускорение экономического и социального развития СССР – генеральный курс КПСС» и В.М. Массон «Итоги XXVII съезда КПСС и задачи археологии» [5, л. 6]. Скорее всего, данные доклады были заслушаны весной 1986 года, так как Ю.В. Андреев выступал 12 февраля, а Л.Т. Волкова – 19 ноября, тогда как сам XXVII съезд КПСС проходил с 25 февраля по 6 марта 1986 года.

В деле за 1987 год имеется только один протокол, который включает доклад К.К. Марченко и А.Н. Щеглова «Соотношение культурного и этнического в контактных зонах Великой греческой колонизации» [21, л. 2–3].

В институтский отчет за 1987 г. включен доклад Ю.Н. Березкина «Теоретические разработки в современной американской археологии» и три доклада 1986 года [5, л. 5–6]. И, если наличие докладов Л.Т. Волковой и Н.Д. Праслова объяснимо, так как они обсуждались в ноябре и декабре, то, как туда попал доклад П. М. Долуханова – не понятно. Правда, этот же доклад включен и в план работы семинара на 1986/87 учебный год (январь месяц) [21, л. 1]. Также в плане фигурирует обсуждение монографии «История первобытного общества». – Т. 1 – 2., под редакцией Бромлея (февраль), которое состоялось 29 апреля 1987 г. [22, с. 308]. Другие доклады, включенные в план – П.А. Раппопорта «Некоторые теоретические вопросы изучения культурно-исторических взаимосвязей» (апрель) и А.Н. Кирпичникова, О.В. Овсянникова, Н.Д. Праслова «Археологические памятники: проблемы охраны и использования в целях воспитания историей» (май), скорее всего, не обсуждались. Они более нигде не фигурируют, кроме того, именно в конце апреля состоялось обсуждение «Истории первобытного общества».

Так как в Рукописном архиве ИИМК РАН протоколы заседаний методсеминара в последующие годы отсутствуют, то далее названия докладов приводятся на основании отчетов о научно-исследовательской работе ИА АН СССР.

1988:

1. Ю.Е. Березкин «Культы и религии индейцев Америки».
2. Д.Г. Савинов «Степные храмы средневековых кочевников».
3. В.А. Алекшин «Происхождение погребальных обрядов».
4. Г.Ф. Коробкова «Первые земледельцы и скотоводы» [7, л. 6].

Также есть информация, что 13 января 1988 года, состоялось обсуждение доклада В.М. Массона «Задачи перестройки советской археологической науки в соответствии с решениями XXVII съезда КПСС» [23, с. 291].

1989:

1. М.В. Аникович «Принципы исторического познания и археология».
2. Г.Ф. Коробкова «Система понятий экспериментально-трассологических исследований».
3. А.К. Филиппов «Происхождение искусства (проблемы суждения)».
4. П.М. Долуханов «Процедура археологического анализа в школе Ж.-К. Гардена».

5. В.А. Трифонов «Теоретическая археология или общая социология (о теории и практике исследований школы К. Ренфрю)» [8, л. 6].

1990:

1. Курочкин Г.Н. «Социальные и этнические аспекты изучения «царских» курганов скифского времени».
2. Аникович М.В. «К определению понятия «Археологическая эпоха»» [9, л. 5].

С большой вероятностью можно предположить, что именно об этом докладе М.В. Аниковича идет речь в книге Г.С. Лебедева, соответственно дата его обсуждения будет 5 марта 1990 г. [24, с. 460].

В 1991 году вышел сборник материалов методсеминара теперь уже ИИМК АН СССР «Социогенез и культурогенез в историческом аспекте» [28], который содержит тезисы 12 авторов. Однако никакой дополнительной информации – обсуждались ли эти доклады, все или только часть, в какой форме – отдельные заседания или симпозиум и т.д., пока в архивах и публикациях обнаружить не удалось.

В 2012 году автор данной статьи уже классифицировал доклады, известные по протоколам заседаний методсеминара [25, с. 170–171]. Однако новая информация, которая содержится в отчётах ИА АН СССР, вынуждает сделать это заново – теперь уже с основным акцентом на теоретическую проблематику – список её категорий значительно расширен. Хотя и в этот раз деление иногда весьма условное, так как доклады можно отнести одновременно к нескольким категориям. Например, некоторые доклады в равной мере касаются проблем и социоисторических, и этнических реконструкций.

Распределение известных докладов методсеминара ЛОИА АН СССР по проблематике и годам приведено ниже в таблице 1. В ней сразу заметно большое количество «идеологических» докладов, однако, можно предположить, что в реальности их было больше, но не все они отражены в отчетах и протоколах. Такая ситуация вполне объяснима, так как методсеминары в системе Академии наук СССР и союзных республик изначально организовывались как идеологические мероприятия. Что касается проблематики, то на первом месте идут общие теоретические проблемы, среди которых можно выделить проблему объекта, предмета и структуры археологической науки. Много выступлений было посвящено проблемам социоисторических и этнических реконструкций (вместе их количество даже превышает общетеоретические доклады), затем следуют проблемы

искусства и идеологических представлений древних обществ, а также критика зарубежных концепций и теорий в археологии. Всё это в целом вписывается в общую тему методсеминара конца 1970-х – пер. пол 1980-х: «Социально-экономические закономерности и структура древних обществ» [26, с. 394].

Таким образом, информация из Отчетов о работе ИА АН СССР, позволила значительно дополнить перечень докладов, обсуждавшихся на заседаниях методсеминара ЛОИА АН СССР в конце 1970-х – 1980-е гг. Также удалось узнать фамилии авторов и названия докладов с 1988 по 1990 гг., о которых ранее ничего не было известно. Точно установлено, что 1977 по 1990 г на методсеминаре ЛОИА было заслушано 70 докладов, а с учетом «идеологических», о которых есть только отдельные упоминания – 75. Среди проблем археологической теории и методологии наиболее часто обсуждались общие теоретические вопросы археологии, проблемы методологии социоисторических и этнических реконструкций, различные теоретические аспекты исследования древнего искусства и идеологических представлений прошлого, а также критика зарубежных концепций и теорий в археологической науке. Это свидетельствует о том, что методсеминар ЛОИА АН СССР выступал эффективным средством развития и популяризации теоретической археологии, способствовал лучшей коммуникации между представителями различных научных направлений, передачи теоретических знаний среди представителей академической науки.

Дальнейшие исследования автора будут направлены на изучение количественного и качественного состава участников методсеминара ЛОИА АН СССР, а также особенностей его восприятия и оценки результатов деятельности самими учеными.

АРАН

1. Ф. 1909. – Оп. 1. – Ед. хр. 1226. (Отчет о научно-исследовательской работе Института археологии АН СССР за 1977 г.). – 132 л.
2. Ф. 1909. – Оп. 1. – Ед. хр. 1304. (Отчёт о научно-исследовательской работе Института археологии АН СССР за 1982 год). – 113 л.
3. Ф. 1909. – Оп. 1. – Ед. хр. 1361. (Отчёт о научно-исследовательской работе Института археологии АН СССР за 1984 год). – 134 л.
4. Ф. 1909. – Оп. 1. – Ед. хр. 1389. (Отчет о научно-исследовательской работе Института археологии АН СССР за 1985 год). – 133 л.
5. Ф. 1909. – Оп. 1. – Ед. хр. 1421. (Отчет о научно-исследовательской работе Института археологии АН СССР за 1986 год). – 82 л.
6. Ф. 1909. – Оп. 1. – Ед. хр. 1465. (Отчеты о научно-исследовательской работе Института археологии АН СССР за 1987 год). – 148 л.
7. Ф. 1909. – Оп. 1. – Ед. хр. 1491. (Отчет о научно-исследовательской работе Института археологии АН СССР за 1988 год). – 132 л.
8. Ф. 1909. – Оп. 1. – Ед. хр. 1526. (Отчет о научно-исследовательской работе Института археологии АН СССР за 1989 год). – 134 л.
9. Ф. 1909. – Оп. 1. – Ед. хр. 1566. (Отчет о научно-исследовательской работе Института археологии АН СССР за 1990 год) – 124 л.

РА ИИМК РАН

10. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1060. (Протоколы № 1 – 7 заседаний методсеминара ЛОИА). – 58 л.
11. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1097. (Протоколы № 1 – 5 заседаний методсеминара ЛОИА). – 38 л.
12. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1147. (Протоколы № 1 – 6 заседаний методсеминара ЛОИА). – 88 л.
13. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1185. (Протоколы № 1 – 4 заседаний методсеминара ЛОИА). – 44 л.
14. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1223. (Протоколы № 1 – 6 заседаний методсеминара ЛОИА). – 22 л.
15. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1262. (Справка о работе методсеминара ЛОИА на 1979 – 1982). – 6 л.
16. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1263. (Программа симпозиума по теме «Динамика преемственности и инноваций в развитии древних культур»). – 5 л.
17. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1305. (Протоколы № 1 – 7 заседаний методсеминара ЛОИА). – 42 л.
18. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1346. (Протоколы № 1 – 5 заседаний методсеминара ЛОИА). – 55 л.

19. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1392. (Протоколы № 1 – 3 заседаний методсеминара ЛОИА). – 23 л.
20. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1437. (Протоколы № 1 – 5 заседаний методсеминара ЛОИА). 25 л.
21. Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 1491. (Протокол № 1 и план работы на 1986 – 87). – 6 л.

Литература:

22. Аникович М.В. Дискуссия об узловых проблемах первобытной истории в связи с выходом в свет «Истории первобытного общества» Т. 1, 2 / М.В. Аникович // СА. – 1990. – №1. – С. 308–314.
23. Боряз В.Н., Никоноров В.П. Вопросы перестройки советской археологической науки на методологическом семинаре ЛОИА АН СССР / В.Н. Боряз, В.П. Никоноров // СА. – 1989. – №2. – С. 291–295.
24. Лебедев Г.С. История отечественной археологии. 1700–1917 / Г.С. Лебедев. – СПб.: Из-во С.-Петербургского университета, 1992. – 464 с.
25. Палиенко С.В. Источники по истории методсеминара ЛОИА АН СССР / С.В. Палиенко // Евразийский археолого-историографический сборник. – С-Пб. – Красноярск, 2012. – С. 169–175.
26. Палієнко С.В. Методологічні семінари наукових установ АН СРСР та УРСР як засіб розвитку радянської теоретичної археології / С.В.Палієнко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2015. – Вип. 19. – С. 392–397.
27. Палиенко С.В. Соотношение архивных источников и устной истории (на примере истории методсеминара ЛОИА АН СССР) / С.В. Палиенко // Усна історія (не)подоланого минулого: подія – наратив – інтерпретація: Матеріали міжнар. наук. конф., [м. Одеса] 8–11 жовтня 2015 р. / [Упоряд. Г. Грінченко]. – Харків, 2016. – С. 163–172. – Електронна публікація. Режим доступу: [http://oralhistory.com.ua/publikacii/pidtrimka-uaui/usna-istoriya-\(ne\)podolanogo-mynulogo.html](http://oralhistory.com.ua/publikacii/pidtrimka-uaui/usna-istoriya-(ne)podolanogo-mynulogo.html) на 17.10.2016.
28. Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. Материалы методологического семинара ИИМК АН СССР. – С-Пб., 1991. – 54 с.

Палиенко Сергей Владимирович. Методологический семинар ЛОИА АН СССР как форма передачи археологических знаний. (Проблема тематического содержания докладов). У статті розглядається тематика доповідей, що обговорювалися на засіданнях методсеінару Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР у др. пол. 1970-х – 1980-ті рр., до неї належать загальні теоретичні питання археології, методологія соціоісторичних та етнічних реконструкцій, вивчення давнього мистецтва та ідеологічних уявлень, критика зарубіжних концепцій.

Ключові слова: методологічний семінар ЛОІА АН СРСР, теоретична археологія, історія радянської археології.

Paliienko S.V. Methodological Workshop of the LOIA AS USSR as a Form of Archaeological Knowledge Transfer (A Problem of Papers Subject Scope). The article deals with the themes discussed at methodological workshop of the Leningrad Branch of the Institute of archaeology AS USSR during the late 1970s – 1980s. There were general theoretical problems of archaeology, methodology of social-historical, ethnic reconstructions and studies of ancient art and ideology, a critic of foreign theoretical conceptions.

Key words: methodological workshop of the LBIA AS USSR, theoretical archaeology, history of the Soviet archaeology

Таблиця 1

Соотношение проблематики известных докладов по годам (1977–1990)															
Проблематика	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	Всего
Общие проблемы археологической теории и методологии		1	3	2			2		1			2		1	12
Проблемы социо-исторических реконструкций	2	1	1		1	1		1				1		1	9
Проблемы этносоциальных реконструкций				2				2			1				6
Проблемы урбанизации	1		2						1						4
Историкогеография археологии	1	1				1									3
Критика зарубежных концепций и теорий								2			1				5
Идеологические представления древних обществ и искусство						1					3	1			5
Идеологические доклады	2	1		2 (3)	3 (5)	1	1	1	1 (3)		1				13 (18)
Методы смежных наук		1				1	1								3
Проблемы палеоэкологии в археологии							1		1						2
Прочие	1	1			1	1	1	1	1	1	1				8
Всего	7	6	6	6 (7)	5 (7)	5	5	6	4	5 (7)	3	5	5	2	70 (75)

УДК 902:061.6:378.4(477.83-25)

**Інститут археології ЛНУ імені Івана Франка:
академічна інституція у вищій школі**

Н. Я. Стеблій

Висвітлено основні напрямки діяльності Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка – науково-дослідної установи у вищій школі. Головні дослідження інституту спрямовані на вивчення етнокультурних та державотворчих процесів в Українському Прикарпатті і Західній Волині у I – на початку II тисячоліть. Звернуто увагу на організацію навчального процесу, яка полягає у залученні здібної студентської молоді до академічних наукових студій.

Ключові слова: *Інститут археології ЛНУ ім. Івана Франка, археологічні дослідження, ранньослов'янська археологія, студенти-археологи.*

Інститут археології Львівського національного університету імені Івана Франка, напевно, одна з наймолодших в Україні науково-дослідних інституцій археологічного спрямування. У статті світлої пам'яті директора Інституту (2000–2016) Михайла Филипчука читаємо: “З метою поліпшення науково-пошукової роботи в галузі археології, з ініціативи ректора Львівського національного університету проф. І. Вакарчука 20 вересня 2000 р. створено Інститут археології” [5, с. 228]. Проте Михайло Андрійович тут не зазначив, звідки власне, з'явилася така ініціатива? Річ у тім, що 1999 р. його, наукового співробітника відділу археології Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича, запросили до Львівського університету на посаду доцента кафедри археології, античності та середньовіччя. Тоді Михайло Андрійович і нагадав ректорові Івану Олександровичу Вакарчуку про їхню розмову на городищі літописного Пліснеська під час роботи Міжнародного конгресу українців у 1996 р. Йдеться про те, що у 1991 р. Михайло Андрійович Филипчук стажувався в Інституті Перед- і ранньої історії Віденського університету. Тоді йому дуже зімпонувала організація діяльності цієї установи: співробітники Інституту якийсь час займалися академічними студіями,

потім на певний період переходили на викладацьку роботу, а на їхнє місце приходили викладачі... У такий спосіб ґрунтовно розвивалися наукові дослідження з одного боку, з другого ж, ці нові здобутки доносили до студентської аудиторії... Ось таку ініціативу і підтримав ректор Університету...

За короткий час зусиллями працівників Інституту археології було створено необхідну матеріально-технічну базу: обладнано керамічну і хімічну лабораторії для камерального опрацювання археологічних знахідок, обліковано фондові колекції Археологічного музею (понад 23 тисячі одиниць), сформовані за результатами досліджень університетських експедицій за останні 40 років, створено спеціалізовану бібліотеку та обладнано навчальну аудиторію для занять студентів історичного факультету.

Головними завданнями Інституту визначено фундаментальні археологічні дослідження на теренах Західної України, розробку проблем формування археологічних джерел, етногенезу слов'ян, етнокультурних та державотворчих процесів в Українському Прикарпатті й на Західній Волині протягом I – першої чверті II тисячоліття н.е. Співробітники Інституту фактично працюють у руслі української наукової школи археологів-славістів. Окрім цього, вони вдосконалюють методичні засади польових досліджень: залучають дані ландшафтного аналізу до вивчення культурно-поселенських структур, апробовують мікростратиграфічні та планіграфічні методи під час розкопок багат шарових пам'яток, особливо, насипів валів із внутрішньою прибудовою до них та прилеглої території.

У руслі означених завдань протягом 2001–2017 рр. колектив Інституту виконував такі планові теми: “Етнокультурні та державотворчі процеси у Верхньому Подністров'ї, Західному Побужжі та Повісленні в I – на початку II тисячоліття н.е.”, “Бужськ та його околиці в VI – першій половині XIII ст.”, “Система заселення верхів'їв Західного Бугу і Дністра в I тисячолітті до н.е. – середині II тисячоліття н.е.”, “Теорія і методика формування Археологічного кадастру в Прикарпатті та на Волині”, “ Галичини і Волині в I – на початку II тисячоліття н.е.”. За результатами цієї тематики опубліковано понад 100 статей та чотири монографії.

Розробка таких проблем можлива завдяки багаторічним археологічним розкопкам. Головними об'єктами польових досліджень Інституту є Пліснеський та Буський археологічні комплекси [1; 4; 6].

Починаючи з 2000 р., кожного польового сезону на цих пам'ятках працюють археологічні експедиції. Паралельно працівники Інституту проводять археологічні розвідки, ведуть невеликі польові дослідження городищ ранньозалізного віку на Середньому Дністрі (Лошнів, Лисичники) та поселень пізньоримського часу у верхів'ях Західного Бугу (Ріпнів-II, Андріївка, Куткір та ін.).

З перших днів функціонування між Інститутом та історичним факультетом нашого Університету налагоджено тісну співпрацю: на базі Інституту проводять лекційні, семінарські та практичні заняття, наукові співробітники є сумісниками на кафедрі археології та спеціальних галузей історичної науки, а також постійно готують студентів до участі у студентських конференціях, залучають до археологічних експедицій. Уже кілька років поспіль здібні студенти історичного факультету у своїх наукових студіях використовують археологічні матеріали із Буська та Пліснеська. Перш за все, беруть участь у розкопках, допомагають у камеральному опрацюванні здобутих артефактів, а також намагаються робити перші систематизовані наукові узагальнення. Наприклад, магістрант Нестор Рибчинський досліджує соціальну стратифікацію городищ Українського Прикарпаття, головню, за матеріалами із Пліснеська; магістрантка Софія Змерзла узагальнює інформацію про слов'янські фібули, віднайдені на культовому центрі Пліснеського археологічного комплексу; студентка 4-го курсу Анастасія Маринович вивчає вироби з кістки та рогу з городища літописного Бужьська, а студенти 3-го курсу Марія Лаврів і Любомир Гуменюк – відповідно гончарні клейма і наконечники стріл від арбалетів (болти) з тієї ж пам'ятки.

З наступного року Інститут археології започатковує науковий проект із хімічним факультетом нашого Університету, суть якого полягає у залученні археологічних артефактів, передусім металевих і керамічних виробів, для пізнання певних хімічних процесів, а з другого, у залученні хімічних аналізів до вивчення давньої металургії і давнього гончарства. До цих досліджень залучатимуться як студенти-історики, так і студенти-хіміки [10].

Інститут археології уклав угоди про наукову співпрацю з академічними установами археологічного профілю України (Інститутом археології НАНУ, Науково-дослідним центром "Рятівна археологічна служба" Інституту археології НАНУ) та Європи (Інститутом археології Словенської Академії науки та мистецтв, Інститутом

Прото- і ранньої історії Віденського університету, Інститутом археології Вроцлавського університету, Інститутом археології Чеської Академії наук у Брно, Вищою школою прикладних досліджень у Сорбонні, Інститутом археології Стокгольмського університету, Центральноєвропейським університетом у Будапешті, Міжнародним центром дослідження пізньої античності і раннього середньовіччя Загребського університету), а також провідними вищими навчальними закладами України (Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка, Прикарпатським національним університетом ім. Василя Стефаника, Харківським національним університетом ім. Василя Каразіна, Чернівецьким національним університетом ім. Юрія Федьковича, Ужгородським національним університетом).

Спільно з Інститутом археології Словенської академії наук та мистецтв протягом 2003–2004 рр. виконано науковий проект “Взаємозв’язки між Словенією та Україною в ранньому середньовіччі”. За результатами дослідження підготовано розширений каталог ранньосередньовічних слов’янських пам’яток у західному регіоні України та на території Словенії, а також створено комп’ютерну тест-програму баз даних.

З 2008 р. Інститут археології започаткував реалізацію пілотного проекту “Археологічний кадастр України (Львівська область)”, який передбачає створення системи обліку кількості та якості археологічних пам’яток для забезпечення державних органів влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, організацій, установ і громадян вірогідними і необхідними відомостями про наявність і стан археологічних пам’яток з метою організації їхнього збереження, внесення даних до Земельного кадастру України. За два польові сезони виявлено понад 90 нових археологічних пам’яток та дообстежено низку відкритих у попередні роки.

Окрім польових обстежень співробітники Інституту виробили методичні засади формування Археологічного кадастру у горбогірній місцевості [7]. Попри те, що на державному рівні кадастрування не продовжується, працівники Інституту кожного польового сезону обстежують окремі території з метою виявлення нових пам’яток. Розвідковими роботами охоплено поріччя верхів’їв Західного Бугу (Верхнього Бужка, Солотвини, Полтви, Гологірки та ін.). У результаті знайдено і уведено до наукового обігу інформацію про понад 200 пам’яток археології.

Восени 2015 р. при Львівській обласній Раді створено Історико-культурний заповідник “Давній Пліснеськ” – давню мрію Михайла Андрійовича Филипчука... Між Інститутом і цією установою укладено угоду, яка реалізовуватиметься у таких наукових напрямках: формуванні баз даних для наукових проєктів, археологічних розвідках та розкопках на території та в околицях Пліснеського археологічного комплексу, публікації результатів досліджень, проведенні спільних круглих столів, наукових семінарів та конференцій.

У червні 2018 р. у Загребі заплановано симпозиум “Україна–Хорватія у ранньому середньовіччі: стан і перспективи дослідження”, співорганізатором якого з українського боку є Інститут археології, під час роботи якого фахівці з археології, етнології, антропології, лінгвістики та історії мають з’ясувати стан гуманітарних досліджень ранньосередньовічної доби в Україні і Хорватії і розробити основні засади наукового проєкту про появу мови, етносу й держави.

За час існування Інституту його колектив провів три міжнародні конференції: у березні 2001 р. – Міжнародну археологічну конференцію “Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть” [2], у вересні 2002 р. – Міжнародну конференцію “Нові технології в археології” [3], у вересні 2008 р. – II Міжнародний симпозиум “Народження слов’янських держав: стан та перспективи досліджень” [8]. Також два семінари: у липні 2014 р. – Польовий семінар “Старожитності Галичини і Волині в контексті етноархеологічних досліджень” (матеріали уміщено у 10 випуску Вісника Інституту археології), у квітні 2016 р. – науковий семінар “Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження” [4]. Усі ці наукові форуми були покликані показати нові підходи у висвітленні соціально-економічних, політичних та державотворчих процесів, що проходили у слов’янських спільнотах I – початку II тисячоліть.

З 2006 р. в Інституті започатковано видання щорічника “Вісник Інституту археології” – фахового наукового видання, яке має за мету систематично оприлюднювати здобутки інститутської археології: уводити до наукового обігу нові джерела, методичні розробки та узагальнювальні статті. На сьогодні видано 11 його випусків [9].

Археологічні матеріали, віднайдені під час роботи експедицій, час від часу експонуються на виставках, зокрема: “Міста Галицько-Волинської держави” (Львівський історичний музей, квітень 2009

р.), “Інституту археології ЛНУ ім. Франка – 10 років” (Музей історії Львівського університету, вересень 2010 р.), “Пліснеську – 200 років” (Львівський історичний музей, грудень 2010 р.), “Археологія у Львові: до 110-річчя кафедри археології Львівського університету” (Історико-краєзнавчий музей м. Винники, листопад 2015 р.).

Таким чином, цей короткий огляд діяльності Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка засвідчує, що його співробітники дійсно провадять фундаментальні археологічні дослідження, які зазвичай виконують в академічних установах. Завдяки такій діяльності вони стали можливими у закладі вищої освіти і максимально наближають найновіші досягнення наукової сфери до навчального процесу.

1. *Довгань П. М.* Буський археологічний комплекс: стан і перспективи дослідження / П. М. Довгань // Вісник Інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – Вип. 3. – С. 136–195.
2. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть:* Матер. Міжнар. наук. археолог. конф. 30–31 березня 2001 р. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 294 с.
3. *Нові технології в археології:* Зб. наук. праць. – Київ; Львів. – 2002. – 338 с.
4. *Пліснеський археологічний комплекс: стан та перспективи дослідження:* Тези доп. наук. сем. (Львів, 15 квітня 2016 р.). – Львів, 2016. – 28 с.
5. *Филипчук М.* Інститут археології ЛНУ імені Івана Франка в 2000–2005 рр. / М. Филипчук // Археологічні дослідження Львівського університету: Зб. наук. праць. – Львів, 2005. – Вип. 8. – С. 227–231.
6. *Филипчук М.* Структура та основні проблеми у вивченні Пліснеського археологічного комплексу / М. Филипчук // Пліснеські старожитності: Зб. наук. праць. – Львів: Растр, 2016. – С. 36–59.
7. *Филипчук М. А., Стеблій Н. Я.* Створення Археологічного кадастру в горбогірній місцевості (теоретичні та методологічні аспекти) / М. А. Филипчук, Н. Я. Стеблій // Вісник Інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – Вип. 5. – С. 3–38.
8. *Филипчук М., Филипчук А., Стеблій Н.* Польовий семінар “Старожитності Галичини і Волині у контексті етноархеологічних досліджень” / М. Филипчук, А. Филипчук, Н. Стеблій // Вісник Інституту археології. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. – Вип. 9. – С. 240–241.

9. Сайт Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://institutes.lnu.edu.ua/archeology>
10. Наші знахідки: фібули з культового центру в урочищі Оленин Парк [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://plisnesk.com.ua/?p=952>

Stebliy, The Institute of Archeology of Ivan Franko National University of Lviv: the academic institution at higher school. Clarified the main activity directions of the Institute of Archeology of Ivan Franko National University of Lviv – a research institution at a high school. The main researches of the Institute are aimed on studying ethno-cultural and state-building processes in the Ukrainian Precarpathia and Western Volyn in the first and early second millennium. The attention is paid on the organization of the educational process, which consists on the attraction of able students to academic studing studios.

Key words: Institute of Archeology of Ivan Franko National University of Lviv, archaeological research, early Slavic archeology, a students-archaeologicals.

Стеблій, Інститут археології ЛНУ імени Івана Франко: академічна організація в вищій школі. Освітлені головні напрямлення діяльності Інституту археології ЛНУ ім. Івана Франко – научно-дослідницького учредження в вищій школі. Исследования сотрудников Інституту направлени на изучение культурных, этнических процессов, а также на проблемы образования государственности в Украинском Прикарпатье и Западной Волыни в I – начале II тысячелетий. Обращено внимание на организацию учебного процесса, в тому числе, на привлечение способных студентов к академическим научным изысканиям.

Ключевые слова: Інститут археології ЛНУ ім. Івана Франко, археологічні дослідження, раннеславянська археологія, студенти-археологи.

**Дослідник давньоруських старожитностей Чернігівщини –
Семен Андронович Гатцук**

Л. В. Ясновська

У статті здійснюється спроба визначити роль земського вчителя С. А. Гатцука у вивченні давньоруських старожитностей Чернігівщини на початку ХХ ст. Проаналізовано результати археологічної розвідки на території Новгород-Сіверського Подесення. Зроблено висновок про початок археологічних досліджень городищ на території Чернігівщини та безпосередньо на території Новгород-Сіверського Подесення С. А. Гатцуком.

Ключові слова: С. А. Гатцук, городище, курган, роменська археологічна культура, Новгород-Сіверське Подесення.

Чернігово-Сіверська земля відігравала значну роль в історії Київської Русі. Історія одного з найдавніших князівств Давньоруської держави, висвітлена на сторінках літописів та літературних творів, а також підтверджується «живими» свідками – городищами, поселеннями, курганами та скарбами, вивчення, котрих охоплює понад сто років [15].

Початком систематичних археологічних досліджень на Чернігівщині, можна вважати 70-ті рр. ХІХ ст. Саме друга половина ХІХ ст. відзначається в Росії остаточним оформленням археології як науки. Цьому сприяло утворення Імператорської Археологічної Комісії (1856р.), Імператорського Московського Археологічного Товариства (1864 р.) та проведення Всеросійських Археологічних з'їздів (з 1869 р.), рішеннями котрих було затверджено програму по дослідженню поховальних пам'яток окремих слов'янських племен. Курганні старожитності сіверян, за дорученням Імператорського Московського Археологічного Товариства у 1872 р. починає вивчати уродженець Новгород-Сіверщини Д.Я. Самоквасов [7, с. 63; 8, с. 11]. Потрібно відзначити, що проведена ним у 1873 р., за допомогою губернських статистичних комітетів, своєрідна паспортизація пам'яток на території Середнього Подесення дозволила ввести в

науковий обіг значну кількість не відомих раніш археологічних старожитностей, провести розкопки курганів та узагальнити отримані матеріали. Д.Я. Самоквасовим, хоч і інтуїтивно, але було визначено час існування багатьох досліджених пам'яток. Здобуті матеріали виконували роль яскравої історичної ілюстрації епохи, але він розумів односторонність їх інформації, пояснюючи це відсутністю матеріалів поселень. Д.Я. Самоквасов запропонував використовувати для датування поселень розташовані поблизу кургани та матеріали культурних шарів пам'ятки [9, с. 9–14].

На зламі ХІХ–ХХ ст. відбулося організаційне оформлення історико-краєзнавчого руху на Чернігівщині, провідними осередками якого стали Чернігівська губернська архівна комісія та Ніжинське історико-філологічне товариство. Своїми успіхами вони завдячували насамперед подвижницькій діяльності місцевих аматорів старовини, згодом, на жаль, здебільшого призабутих невдячними нащадками. До їх числа належав і народний вчитель з с. Старі Чешуйки Мглинського повіту колишньої Чернігівської губернії (нині село Мглинського району Брянської області Російської Федерації) Семен Андронович Гатцук. Він уособлював класичний тип краєзнавця-універсала, який з однаковим захопленням досліджував пам'ятки археології, історії, архітектури й етнографії, колекціонував старожитності та антикваріат, книги і рукописи, піклувався про збереження історико-культурної спадщини. «Універсали гетьманов, полковників малороссийских идут на обертки, рушатся, обращаются в груды мусора дворцы, распаиваются ... курганы», – занепокоєно констатував С.А. Гатцук і енергійно намагався зарадити справі [14, с. 115].

Одним із перших він розпочав систематичне обстеження археологічних пам'яток (переважно курганних могильників і городищ давньоруської доби) у межах Мглинського, Суразького й Новгород-Сіверського повітів Чернігівської губернії. Загалом, за незначним винятком, науковий доробок С.А. Гатцука залишився в рукописах. Передусім, це його звіти про розвідки й розкопки, які від Московського археологічного товариства і Імператорської археологічної комісії успадкували відповідно Інститути археології та історії матеріальної культури Російської Академії наук [6].

У працях Московського Підготовчого Комітету до ХІV Всеросійського Археологічного з'їзду Д.Я. Самоквасов разом із П.С. Уваровою в розділі «Материалы по археологии Черниговской губ.»

опублікували зведену інформацію про всі проведені розкопки та випадкові знахідки старожитностей Чернігівської та Полтавської губерній з 1860 до 1905 рр., де знайшлося місце й давньоруським старожитностям Новгород-Сіверського Подесення [11, с. 68; 12, с. 82]. З метою пошуку експонатів для традиційної виставки місцевих старожитностей до чергового з'їзду в Чернігові Д. Я. Самоквасов у 1906 р. розробив спеціальну програму, яка передбачала і проведення археологічних розкопок у Чернігівській губернії [4]. Він же з власних коштів виділив 1000 крб. спеціально для досліджень курганів роменського типу [4, с. 6]. Цю ініціативу Д. Я. Самоквасова підтримало Імператорське Російське археологічне товариство, доручивши у 1907 р. члену Чернігівської губернської вченої архівної комісії С. А. Гатцуку оглянути археологічні пам'ятки середньої течії Десни «и отчасти исследовать древние черниговские городища, для определения их отношения с городищами Дьяково и Роменского типов» [5, арк. 218 зв.]. Він обстежив Новгород-Сіверське, Домотканівське, Ленківське, Горкінське, Псарівське (як з'ясувалося юхнівської культури), Мезинське та Радичівські городища, зафіксував залишки валів і зібрав колекцію речей та кераміки IX–XIII ст. [6, арк. 35–149]. Дослідник обмежився збором підйомного матеріалу, зняттям планів та спостереженням за природними пошкодженнями пам'яток. Розкопки були здійснені у зовсім незначному обсязі.

На жаль, біля с. Стахорщина Новгород-Сіверського повіту в урочищі Чайкін Ліг дослідник не виявив городища, відомого в літературі вже на той час. Звернув увагу С.А. Гатцук на Вагринівське селище, яке, на його думку, могло бути літописним Мельтековим. На селищі була проведена шурфовка, що дозволило отримати фрагменти гончарного посуду та кілька знахідок (пряслице, фрагмент скляної посудини). Саму пам'ятку було датовано XI–XII ст. [6, арк. 41–43, 101].

У ході обстеження площадки Мезинського городища (городище Городок)*, що розташоване у центрі с. Мезин в ур. Городок, С.А. Гатцук зафіксував штучну підрізку – ескарпування схилу на висоту біля «2-х аршин» (1,5 м) [6, арк. 133]. Провести повноцінне шурфування пам'ятки йому не вдалося, оскільки площадка городища була засаджена коноплями. Дослідник обмежився «незначитель-

---

* Назва пам'яток подана за звітом С.А. Гатцука. У дужках наведено назви городищ згідно сучасному Реєстру археологічних пам'яток Чернігівської області.

ними виемками по сторонам» та оглядом пошкоджень схилу. Згідно його спостережень, потужність культурного шару становила близько 1 м. Підйомний матеріал – кераміка юхнівського часу та епохи Давньої Русі [6, арк. 134–135].

Оглядаючи Радичівське Міщанське городище (городище Радичівське–2), що розташоване на північно-східній околиці с. Радичів і займає мис правого берега р. Десна, дослідник відмітив наявність невеликого рову у західній частині городища. На момент огляду С.А. Гатцуком, площадка пам'ятки була засаджена деревами [6, арк. 142]. Під час обстеження городища, археолог обмежився спостереженням за структурою пошкоджених схилів та збором підйомного матеріалу. У його записах відзначено, що найпотужніші культурні нашарування спостерігаються на краю площадки городища з боку р. Десни. Зібрані артефакти засвідчили, що це багатшарова пам'ятка від часу раннього заліза, роменської доби та Давньоруської держави [6, арк. 142–144].

При огляді площадки Радичівського Хотинського городища (городище Радичівське-3), що розташоване на правому березі р. Десна за 1,5 км на схід від с. Радичів в урочищі Хотинське, С.А. Гатцук зафіксував наявність валу з напільного (південно-західного) боку. На схилі, зі сторони річки, дослідник помітив штучну площадку з правильними горизонтальними та вертикальними лініями, можливо – ескарп [6, арк. 146]. Підйомний матеріал на городищі був представлений уламками ліпних роменських посудин та фрагментами кругових давньоруських горщиків X–XI ст. та XII ст. [6, арк. 147–149].

За два кілометри нижче за течією від с. Радичева в урочищі Московське С.А. Гатцуком було оглянуто ще одне городище – Радичівське Московське городище (городище Московське). Пам'ятка розорувалась селянами [6, арк. 150]. За спостереженнями дослідника, потужність культурного шару на городищі сягала 1 м. Підйомний матеріал – ліпна кераміка раннього залізного віку і роменської культури та кругова часів Київської Русі [6, арк. 150–152].

Обстежуючи Розльотівське городище (городище Нікольське), що розташоване на південь від с. Розльоти, на правому березі р. Десна, в урочище Нікольське, С.А. Гатцук визначив, що потужність культурних нашарувань на пам'ятці сягає приблизно «1 аршин» (0,7 м). Не зважаючи на те, що площадка городища була зайнята діючою церквою та кладовищем, досліднику вдалося зібрати декілька фраг-

ментів ліпної кераміки, які відносяться до юхнівської та роменської культур [6, арк. 133].

Ще одне городище було зафіксоване та обстежено на південній околиці с. Городища – Городищенське городище (городище Городище). За спостереженнями С.А. Гатцука «следов валов, канав не сохранилось» [6, арк. 164]. Під час огляду якого, було зібрано колекцію грубої кераміки та виявлено фрагменти дерев'яних конструкцій. Дослідник припустив, що це залишки захисних споруд [6, арк. 165].

На околицях с. Леньково С.А.Гатцуком було оглянуто Леньківське городище (Киселівка II) і курганний могильник. Розміри городища С.А. Гатцук визначив як «260 x 76 аршин» (184 x 54 м). Із західного напільного боку городища він зафіксував залишки валу та рову. Глибина рову на той час становила «2–2,5 аршин» (1,5–2 м) та шириною близько «15–20 аршин» (15 м) [6, арк. 91]

На городищі С.А. Гатцуком закладено дві «пробні ями» (шурфи). Одна з них знаходилася біля підніжжя мису. В ній були виявлені фрагменти поливного і скляного посуду. Крім того, дослідник визначив, що культурні шари мають «несомненные следы переработки...». У другому шурфі, закладеному в середній частині городища, на глибині трохи менше 1 м С.А. Гатцук зафіксував кістки, каміння і фрагменти кераміки, які були віднесені до «времени горшков Дьякова городища» [6, арк.93]. Це не суперечить сучасним дослідженням, що проводилися протягом 2005–2008 рр. Д.В. Каравайко [2, с. 56]

Крім того, на Леньківському городищі С. А. Гатцук дослідив пошкоджений курган з поховальною роменською урною. У звіті археолог досить докладно подав опис і замальовки обставин знахідки урни і її вигляду, вказав розміри посудини. У них зазначено, що фрагменти урни були зібрані на майданчику діаметром близько 0,7 м (1 аршин) і склеєні. Горщик було виліплено з темної глини з домішками кварцу і декоровано по плічикам характерним «гусеничним» орнаментом [6, арк. 99].

С. А. Гатцук також розкопав 4 кургани біля с. Ларинівка, де на той час із 17 насипів, розкопаних Д.Я. Самоквасовим, залишилось лише 6. У всіх курганах були виявлені поховання за обрядом трупопокладення в ямах, а у деяких – зафіксовані ровики з перемичками. Відзначимо, що поховання в кургані № 4 можна вважати кенотафом, а поховальний інвентар кургана № 2 засвідчив наявність пережитків язичництва. Так, у південній частині курганного майданчика

зафіксовано невеличке кострище та кілька уламків кераміки. При розчистці жіночого поховання були знайдені «кусочки бронзового перстня с прилипшей к нему шерстяной тканью, железное височное кольцо» [6, арк. 126]. Крім того, С.А. Гатцуком були оглянуті кургани поблизу с. Лісконоги, що виявилися піщаними дюнами. Розкопавши один із насипів, він зробив висновок про природне його походження [6, арк. 35].

Обстежив С.А. Гатцук і Новгород-Сіверське городище в урочищі Замок (Литовський замок). Описуючи його, він констатував, що городище являє собою «...естественный обрыв, искусственно обделанный со всех сторон, за исключением южной стороны...» [6, арк. 72]. Визначив дослідник і розміри майданчика городища «127x111 аршин» (89 x 78 м) та висоту мису з південного боку, по схилу – «35 аршин» (приблизно 25 м). З південного боку городище було обнесено високим земляним валом. Висота валу на момент обстеження С.А. Гатцуком була приблизно «18 аршин» (приблизно 12,5 м). Уздовж краю майданчика городища, ймовірно – з північного боку, було видно «выемки земли», що нагадують «идущие уступами траншеи», причому одна з них проходила вздовж усього схилу «вплоть до боковых валов». Як вказує С.А. Гатцук, ці траншеї утворилися в кінці XIX – на початку XX ст. під час облаштування парку «...для гулянья и памятника поэту Пушкину». Парк був «...безрастительным (в смысле деревьев)» [6, арк. 73–74]. Звідси і ще одна назва городища, яка вказана у звіті С.А. Гатцука – «Пушкинские валы».

Шурфи, які були закладені в центральній, східній частині майданчика городища дозволили визначити не значний за потужністю культурний шар, насичений «жирним» вугіллям, та виявити «...глинисто-известняковый пласт нетронутой земли» [6, арк. 74–75]. У західній частині городища, де знаходився «...глубокий (до 15–16 аршин) овраг», було закладено траншею і встановлено потужність культурного шару 4–5 м [6, арк. 74, 76]. С.А. Гатцук пояснив це тим, що саме там скидали землю під час вирівнювання майданчика городища. На цій ділянці городища було зібрано декілька фрагментів «грубой лепной керамики» [6, арк. 76–77], можливо – роменської [3, с. 84]. Ці результати не заперечують сучасним дослідженням. Прийнято вважати, що городище Замок було заселено носіями роменської археологічної культури, а в кінці X – на початку XI ст. трансформується в дитинець давньоруського Новгорода-Сіверського [13, с. 84–85].

Зрештою С. А. Гатцук дійшов висновку, що «городища Роменського типу простираються на север приблизительно до Новгорода-Северского» [4, арк. 218 зв.]. Імператорська археологічна комісія отримала від археолога звіт, на одному із засідань XIV Всеросійського археологічного з'їзду в Чернігові С.А. Гатцук проголосив доповідь, яка викликала схвальні відгуки. О.А. Спіцин, аналізуючи звіт археолога-аматора, зауважив, що проведені роботи були незначними «вследствии неблагоприятной погоды и тревожного настроения в местном населении» [1, с. 164].

Таким чином, розвідки С.А. Гатцука фактично поклали початок планомірному археологічному дослідженню городищ на території Чернігівщини і безпосередньо на території Новгород-Сіверського Подесення.

1. А.С. Отчет о раскопках, произведенных в 1907 г. в Черниговской губ. С.А. Гатцуком // Известия Императорской Археологической комиссии – С-Петербург: Типография Главного управления уделов, Моховая, 40, 1909. – Вып. 29. – С. 164–167.
2. *Каравайко Д.В.* Памятники Юхновской культуры Новгород-Северского Подесенья / Д.В. Каравайко. – К.: ИА НАН Украины, 2012. – 276 с.
3. *Кравченко Р.* Роменские памятники на территории Новгород-Северского Полесья по материалам разведок С.А. Гатцука 1907 г. // Древности Средне-Западной России и сопредельных территорий: Материалы XXIX Международной студенческой археолого-этнологической конференции 22–25 мая 2013 года. – Брянск, 2013. – С. 80–86.
4. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / [под ред. В. К. Трутовского] // Труды Черниговского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1908. – С. 4–12.
5. Науковий архів рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук, ф. 3, оп. 1, спр. 403: Годовое общее собрание Императорского Русского археологического общества, 29 марта 1908 г., 250 арк.
6. Наукою архів рукописного архіву Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук, ф. 1, оп. 1907 р., спр. 41. О раскопках С. А. Гатцука в Малоярославском уезде Калужской губернии и городищ в Черниговской губернии, 1907 г., 180 арк.

7. Отчет председателя Общества графини П.С. Уваровой о двадцатипятилетней деятельности общества // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества / [под ред. В. К. Трутовского]. – М., 1894. – Т. 15. – Вып. 1. – С. 49–68.
8. Протоколы заседаний Московского археологического общества // Древности. Труды Московского археологического общества / [под ред. В.Е. Румянцова]. – М.: В Синодальной типографии, на Никольской улице, 1874. – Т. IV. – Вып. II. – С. 1–40.
9. *Самоквасов Д.Я.* Северянская земля и северяне по городищам и могилам / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – 125 с.
10. *Самоквасов Д. Я.* План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Черниговщины для XIV Археологического съезда / Д. Я. Самоквасов // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / [под ред. В. К. Трутовского]. – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 1–21.
11. *Самоквасов Д. Я.* Выписки из дел Императорской Археологической комиссии 1860–1905 гг. и Черниговского губернского статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П. С. Уваровой, о находках денежных кладов и других древностей / Д. Я. Самоквасов, П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / [под ред. В. К. Трутовского]. – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 41–69.
12. *Уварова П. С.* Выборки из дел Черниговского статистического комитета, Исторического общества Нестора-летописца и архива граф. П. С. Уваровой. Городища и курганы / П. С. Уварова // Труды Московского Предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда / [под ред. В. К. Трутовского]. – М.: Синодальная типография, 1906. – Вып. 1. – С. 73–93.
13. *Черненко Е.Е., Кедун И.В.* Чернигов и Новгород-Северский в эпоху создания Древнерусского государства / Е.Е. Черненко, И.В. Кедун // Начало Русской государственности в IX веке и её возрождение в первой четверти XVII века: Материалы Международной научной конференции 25–27 ноября 2012 года. – Брянск, 2012. – С. 80–86.
14. *Ясновська Л.В.* Листи С. Гатцука до В. Модзалевського / Л.В. Ясновська, О.Б. Коваленко // Скарбниця української культури. – Вип. 3. – Чернівці, 2002. – С. 144–156.

15. Ясновська Л.В. Основні етапи археологічного вивчення давньоруських старожитностей Чернігівського Подесення / Л.В. Ясновська // Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології (Новгород, Росія, 1996 р.). – К., 1996. – С. 115–117.

Jasnovskaja L. A researcher of Old Russian antiquities of Chernigov is Semen Andronovich Gatsuk. The article attempts to determine the role of zemskogo teacher S. A. Gatsuka in the study of Old Russian antiquities of Chernigov region at the beginning of the 20th century. The results of archaeological exploration on the territory of Novgorod-Siversky Podeseniya are analyzed. A conclusion is made about the beginning of archaeological research of the hillforts on the territory of Chernihiv Region and directly on the territory of the Novgorod-Siversky Podeseniya S. A. Gatsukom.

Key words: S. A. Gatsuk, hillfort, barrow, Romensky archaeological culture, Novgorod-Sivers'k Podeseniya

Ясновская Л. Исследователь древнерусских древностей Черниговщины – Семен Андронович Гатцук. В статье предпринимается попытка определить роль земского учителя С. А. Гатцука в изучении древнерусских древностей Черниговщины в начале XX в. Проанализированы результаты археологической разведки на территории Новгород-Северского Подесенья. Сделан вывод о начале археологических исследований городищ на территории Черниговщины и непосредственно на территории Новгород-Северского Подесенья С. А. Гатцуком.

Ключевые слова: С.А. Гатцук, городище, курган, роменская археологическая культура, Новгород-Северское Подесенья

УДК [902 (477): 929: 061.22.НТШ]189/190”

**Михайло Грушевський і формування археологічної науки
в Науковому товаристві ім. Шевченка**

В. Петегирич

У статті висвітлено роль М. Грушевського у формуванні археологічної науки в НТШ. Вчений започаткував проведення польових археологічних досліджень, здійснював науково-теоретичну інтерпретацію археологічних джерел. Велику увагу М. Грушевський приділяв збереженню та популяризації археологічної спадщини, виступив ініціатором створення археологічного відділу у музеї НТШ. Заслугою вченого було перетворення Товариства у всеукраїнську установу, налагодження співпраці учених-археологів з обох боків кордону, контактів з науковцями інших країн, обміну літературою та ін. Діяльність М. Грушевського заклала основи археологічної науки у Товаристві, які були продовжені й розвинуті такими відомими вченими як Ф. Вовк, Б. Януш, В. Гребеняк, Я. Пастернак, Ю. Полянський, Л. Чикаленко, О. Кандиба та багатьма іншими. Вони, як і М. Грушевський, назавжди вписали свої імена в історію української археології.

Ключові слова: М. Грушевський, Наукове Товариство ім. Шевченка, формування археологічної науки

Перетворення Наукового Товариства ім. Шевченка (НТШ) з культурно-просвітньої організації у наукову установу на другому етапі його історії (1892–1918 рр.) було задеклароване у новому статуті, прийнятому 13 березня 1892 р. Серед головних напрямків діяльності Товариства проголошувалось завдання зберігати та збирати пам’ятки старовини, мистецькі скарби [12, с. 70].

Переїзд до Львова у 1894 р. М. Грушевського, його прихід до керівництва історично-філософською секцією, а з 1897 р. і Товариством надали цьому процесу чітких науково-організаційних форм. Серед інших галузей української науки вчений приділяв велику увагу в історичних дослідженнях та науково-просвітницькій діяльності

археології. Він писав, що “для культурної історії української території, уже тепер (кінець XIX ст.– В. П.) робить дуже важні прислуги археологія” [33, с. 18].

Формування археологічної науки в НТШ здійснювалося у кількох напрямках, ініційованих М. Грушевським. Насамперед він започаткував польові дослідження та пробудив інтерес до археології. 1894 р. у с. Чехи-Висоцько на Львівщині на могильнику, що став першою розкопаною пам’яткою висоцької культури, він розпочав польові археологічні дослідження НТШ, які продовжив у 1895–1898 рр. спільно з професором Львівського університету І. Шараневичем [14, с. 1–5; 15, с. 1; 24, с. 1–22]. Великомасштабні розкопки (виявлено 370 поховань) проводилися згідно з усіма вимогами археологічних досліджень того часу: було вивчено топографію та стратиграфію пам’ятки, зафіксовано процес розкопок, описано виявлені матеріали, наведено аналогії до них, дано антропологічну характеристику поховань та датування пам’ятки.

Важливе місце у діяльності М. Грушевського відводилося науково-теоретичній інтерпретації археологічних джерел. Особливо велику увагу приділяв М. Грушевський пам’яткам археології княжої доби. 1899 р. він опублікував велику статтю, присвячену Звенигороду [22, с. 1–28]. Дослідник детально проаналізував писемні та археологічні джерела, що стосуються цього міста, розглянув питання його історичної топографії, описав цікаві археологічні знахідки. М. Грушевський остаточно розв’язав дискусійні питання про локалізацію літописного міста у с. Звенигороді біля Львова, про визначення таких характерних для давньоруських міст археологічних знахідок, як скляні браслети, бронзові і кам’яні хрестики та енкалпіони, полив’яні плитки від монументальних споруд і свинцеві вислі печатки.

Остання категорія знахідок настільки зацікавила історика, що він присвятив їм три окремі розвідки. Одну з печаток, знайдених у Звенигороді, М. Грушевський приписує митрополитові Константину [18, с. 1–2], а дві інші, виявлені у стародавньому Галичі, ідентифікує як печатки галицького єпископа Косьми [28, с. 1–4]. Публікуючи цікаву печатку із Ступниці [23, с. 1–4], історик не пов’язав її з великим городищем у цій місцевості, – мабуть, не знав про нього. Разом з тим невеликі, але науково обгрунтовані замітки про свинцеві печатки княжої доби з якісними ілюстраціями досі зберігають свою

наукову вартість. Через втрату деяких знахідок у музеях ці публікації залишаються основним джерелом, на яке спираються дослідники при доборі фактичного матеріалу.

Предметом досліджень М. Грушевського також став скарб срібних виробів, знайдений випадково у с. Молотові на Львівщині. До скарбу входили п'ять браслетів, чотири скроневі кільця, шість перснів та 65 чеських монет кін. XIII –першої пол. XIV ст. [19, с. 1–6; 21, с. 3–4]. Серед речей (їх докладно описано) особливо цікаві широкий наручний браслет, на якому в техніці черні зображено птахів, дерево життя та чоловічу фігуру, три персні з написами і зображенням птахів. Молотівський скарб, писав Грушевський, цікавий тим, що маємо в ньому цілий ряд предметів, “характерних для старої руської, під візантійським і сусідніми впливами розвиненої штуки т. зв. княжої доби”. Молотівська знахідка показує, що й “західня окраїна українсько-руської землі входила в круг сієї штуки, з другого боку, що ся штука була ще в силі у нас в XIV в.” [19, с. 6]. Широкий браслет-наручень з Молотівського скарбу став першою знахідкою, що започаткувала серію подібних браслетів галицької школи художньої металообробки, вироби якої відомі тепер не тільки на території Галицько-Волинської Русі (Сокаль, Вікторів біля Галича, Червен), але й далеко за її межами (Каунас, Войнешті в Румунії, Угорщина) [5, с. 10; 46, с. 87–90, 121–122; 54, с. 254–267]. Згадка М. Грушевського про типовість таких речей для західних територій Русі отримала широке підтвердження. Захоплення вченого високохудожніми ювелірними виробами привело його також до цікавих спостережень про етнографічні паралелі між окремими типами прикрас княжої доби і сучасними виробами деяких народів [27, с. 1–4].

Цікавили М. Грушевського археологічні знахідки і більш давніх епох. 1900 р. він надрукував замітку про скарб, виявлений поблизу с. Комарники у верхів'ях р. Стрия, який складався з 12 бронзових мечів кінця бронзової –початку залізної доби, і пов'язав його з шляхами, прокладеними через Карпати вже в цю епоху [26, с. 1–4].

Вчений також звернув увагу на окремі типи археологічних пам'яток, зокрема, описав Губинське городище у Болохівській землі й вказав на його особливість – наявність семи або восьми концентричних кільцевих оборонних валів [16, с. 2–3]. Дослідження, проведені у 50-х роках ХХ ст., підтвердили, що така система оборони типова для городищ Болохівщини.

М. Грушевський опублікував важливий документ, датований 1473 р., про дворище коло с. Задеревача [13, с. 2–3]. На думку І. Крип'якевича, в цьому селі також стояв монастир Григорія, де в 1255 р. перебував литовський князь Войшелк [43, с. 37–38]. М. Грушевського цікавили також наскальні оборонні об'єкти та печери, місцезнаходження “Рожного поля”. Свої думки щодо них він висловив у спеціальних публікаціях [30, с. 171–173]. Дослідник порушив теоретичні проблеми, що стосуються окремих східнослов'янських племен [20, с. 5; 25, с. 6; 32, с. 5–9], археологічних культур, етнографічних категорій та археологічних типів [29, с. 1–9].

Досконале знання найновішої спеціальної літератури, повну орієнтацію в археологічній проблематиці підтверджують численні рецензії М. Грушевського на роботи видатних вчених-археологів Л. Нідерле, В. Хвойки, В. Антоновича, М. Біляшівського, М. Кондакова, Ф. Вовка, О. Сціпина, В. Сизова та ін. [Див.: Записки НТШ т. 3, 9, 20, 26, 27, 40, 61, 98]. Змістовні його рецензії на роботи польських археологів К. Гадачека, В. Пшибиславського, В. Деметрикевича, А. Кіркора та багатьох інших, які займалися археологічним вивченням Галичини і часто публікували свої статті у таких періодичних виданнях, як “Zbiór wiadomości do antropologii krajowej”, “Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne”, “Swiatowit”, “Wiadomości archeologiczne” [Див.: Записки НТШ т. 12, 65].

Увагу вченого привертають і російські періодичні журнали з історії та археології – “Журнал министерства народного просвещения”, “Археологические известия и заметки”, “Материалы по археологии России”, “Труды императорского Московского археологического общества”, різноманітні археологічні та антропологічні видання, учені записки академій та університетів Австрії, Франції, Німеччини, Росії [Див.: Записки НТШ т. 4, 10].

Позитивно оцінюючи альбоми та каталоги, видані колекціонерами та меценатами, М. Грушевський відзначив їхню джерелознавчу вартість, а не наукову інтерпретацію [Див.: Записки НТШ т. 20, 40, 42]. З глибокою повагою писав він у некрологах про археологічні дослідження та наукову спадщину В. Антоновича, Н. Мовчанівського, Д. Самоквасова та інших археологів [Див.: Записки НТШ т. 75, 82, 105].

Багато зусиль доклав М. Грушевський для залучення галицьких вчених до роботи археологічних з'їздів, що їх організувало Російське імператорське археологічне товариство. На XI Археологічний

з'їзд, що мав відбутися у Києві 1899 р., було підготовлено, зокрема, ряд рефератів, однак галицькі вчені не змогли побувати на ньому через заборону друкувати їхні виступи в “Трудах” з'їзду українською мовою. Не було вирішено, чи зможуть вони виступати рідною мовою. На знак протесту члени історично-філософської секції НТШ на своєму засіданні 16 червня 1899 р. постановили не брати участі в роботі з'їзду і видати підготовлені реферати в окремому, 29 томі Записок НТШ.

На XII Археологічний з'їзд, що проходив 1902 р. у Харкові, Московське археологічне товариство не запросило НТШ і надіслало запрошення тільки трьом особам, які за таких обставин відмовилися від участі в його роботі. З цієї причини галицькі дослідники не брали участі в роботі XIII і XIV з'їздів, які проходили у Катеринославі (1905) та Чернігові (1908). Оргкомітет XIII з'їзду, зокрема, ухвалив: “По запросу Львовского ученого общества имени Шевченка, постановлено: признавая, что украинско-русский (малорусский) язык не может разниться от общерусского языка [?] и близко сливается с языком украинских губерний империи,— не выделяют его как особый язык в группу других славянских языков и допустит чтение рефератов на этом языке в обыкновенных заседаниях съезда наравне с докладами на русском языке. Что же касается до печатания докладов, то таковые могут быть допущены лишь в чисто [?] русской передаче на страницы “Трудов” съезда” [36, с. 1]. На XIII з'їзді був складений протест, під яким підписалося 190 учасників і який закінчувався словами: “Протестуємо проти прийнятої комітетом з'їзду ухвали у відношенні наукових діячів у Галичині, як образливої для нас і нашого народу; разом протестуємо і проти тих переслідувань, яким підпадає в Росії українська мова і література” [37, с. 51]. На дискримінаційні щодо української мови заходи організаторів з'їздів критичною статтею відгукнувся М. Грушевський [31; 34, с. 179–212].

Важливу роль відводив М. Грушевський збереженню та популяризації археологічної спадщини. Вчений розумів, що археологія, як специфічна ділянка історичних досліджень, вимагає не тільки наукових пошуків, але й надійної охорони здобутих матеріалів, їх активного використання в утвердженні національної свідомості, духовному збагаченні українського народу. З ініціативи вченого у складі заснованого в 1893 р. музею НТШ в 1900 р. створено архе-

ологічний відділ. В основу цього відділу лягли даровані та закуплені експонати, цінні збірки археологічних матеріалів. На той час в експозиції вже були знахідки із розкопок могильника висоцької культури в с. Чехи-Висоцько, речі княжих часів із городища в Звенигороді, із Княжої Гори біля Києва, що їх подарував музеєві відомий київський археолог М. Біляшівський, окремі знахідки та колекції, зібрані археологами-аматорами, любителями старовини. З Франції надсилав археологічні колекції Ф. Вовк. Він же перший разом з М. Грушевським упорядкував музейні матеріали.

У 43 томі Записок НТШ (1901) була надрукована відозва до земляків про створення музею із закликом збирати також археологічні матеріали, передовсім у таких відомих давньоруських містах, як Галич, Перемишль, Тереховля та інші. 1907 р. археологічний відділ музею поповнився експонатами із Східної Волині [45, с. 26]. За кількістю зібраних матеріалів він стає найбільшим у музеї і поступово перетворюється в базу щораз ширших досліджень, науково-координаційний центр з археології у всьому західноукраїнському регіоні.

Завдяки високому науковому авторитету НТШ його членами стали відомі археологи. Почесними членами НТШ були обрані всесвітньознаний славіст Л. Нідерле, відомий київський історик і археолог В. Антонович, який опублікував археологічну карту Волині, вивчав волинські кургани, займався питаннями локалізації літописних міст Шумська і Пересопниці [1, с. 1–133; 2, с. 13–141; 3, с. 148–154]. Його дружина К. Мельник, яка була обрана дійсним членом Товариства в 1909 р., провела наймасштабніші дослідження давньоруських курганних могильників Волині, які досі є основним джерелом для вивчення поховального обряду на цій території [48, с. 479–513; 49, с. 514–576]. 1899 р. дійсним членом НТШ став Є. Сіцинський, який активно вивчав археологію Поділля. Він видав археологічну карту Подільської губернії, провів цікаві розкопки печерного монастиря у Бакоті [55, с. 197–354; 56].

Активно співпрацював з НТШ Ф. Вовк – археолог, антрополог і етнограф зі світовим іменем. Його обрали дійсним членом у 1899 р. 1900 р. в Парижі, на XII Міжнародному конгресі передісторії, антропології та археології, Ф. Вовк, який фактично був делегатом від НТШ, виступив з доповіддю “Про передмікенську індустрію в неолітичних знахідках на Україні”, а також переклав французькою мовою реферат М. Грушевського “Похоронне поле в Чехах”, який теж

був зачитаний на конгресі [6, с. 87–88; 51, с. 82–83]. На сторінках видань НТШ Ф. Вовк надрукував свою доповідь, у якій використав також трипільські матеріали з Галичини та мистецькі вироби з Кирилівської палеолітичної стоянки, виявлені під час розкопок у Києві, що їх здійснив відомий археолог В. Хвойка [7, с. 1–12; 8, с. 15–23]. Часто буваючи за кордоном, Ф. Вовк своєю діяльністю сприяв ознайомленню французької та світової громадськості з досягненнями української археології, налагодженню наукових контактів, обміну літературою.

Хоча систематичних археологічних робіт НТШ не проводило, на сторінках його наукових видань часто з'являлися статті, розвідки, рецензії, огляди, присвячені археології. Періодично готував огляди західноєвропейської та вітчизняної літератури з археології, антропології та етнографії, а також рецензії на роботи польських археологів у Галичині – К. Гадачека, В. Олехновича та інших – З. Кузеля [Див.: Записки НТШ т. 59, 60, 61, 63, 64, 65, 69, 70, 71, 72, 77, 78, 79, 82]. У полі уваги постійно перебували археологічні з'їзди [34, с. 179–212; 38, с. 1–8; 39, с. 1–11; 47, с. 1–18], теоретичні роботи з археології [35, с. 192–199; 40, с. 1–20]. Привертають увагу розвідки В. Щербаківського про язичницьку кам'яну статую із с. Лопушни біля Рогатина [59, с. 147–148]. та І. Франка про неолітичні знаряддя, виявлені біля його рідного села Нагуєвичі [57, с. 200–202]. Письменник цікавився археологією, сприяв розвитку вітчизняних археологічних досліджень та публікації їх результатів, пропагував здобутки світової археології [44, с. 177–179]. Принагідно згадувано окремі археологічні об'єкти (“Дірявий Камінь” біля Миколаєва) у краєзнавчих дослідженнях [50, с. 1–11].

У 1907 р. архітектурно-археологічні дослідження Галича розпочав Й. Пеленський. 1909 р. він надрукував замітку про сліди однієї з численних пам'яток архітектури цього міста [52, с. 159–160]. Ця замітка передувала фундаментальній монографії про архітектуру Галича, випущеній польською мовою [65]. Автор вперше виділив характерні риси галицької архітектурної школи, розглянувши її на широкому європейському тлі. Заслуги Й. Пеленського перед українською культурою були належно оцінені, його обрано дійсним членом Товариства [4, с. 81–82].

Пам'ятки археології використовували у своїх дослідженнях історики та літературознавці НТШ. Так, І. Крип'якевич, публікуючи

письмові джерела про с. Підгороддя біля Рогатина, згадав про два городища в його околицях і наголосив на необхідності їх археологічного вивчення [42, с. 191–200]. Не оминув археологічних матеріалів І. Крип'якевич у роботі, присвяченій Львову [41], та В. Щурат – у статті про Пліснеськ [60, с. 21–38].

1907 р. у музеї НТШ починає працювати здібний молодий археолог Б. Януш. У Записках НТШ друкують його рецензії на археологічні праці, з'являється стаття про цікаву знахідку із с. Заздрости на Теревовлянщині, про музей НТШ [61, с. 125–128; 62]. Б. Януш на основі власних спостережень над археологічними матеріалами з музеїв і даних з наукової та популярної літератури випустив книжки, присвячені археології Поділля та Львова і його околиць. У книзі про найдавніше минуле львівської землі автор висунув цікаву, хоча і дискусійну версію про Львів, який нібито став спадкоємцем сусіднього Звенигорода [63]. Не втратив наукової вартості своєрідний каталог пам'яток старовини Східної Галичини, виданий Б. Янушем, у якому знаходимо інформацію про численні пам'ятки археології цього регіону [64].

У передвоєнні роки у Львівському університеті професійно освоюють археологію В. Гребеняк та Я. Пастернак. Ще будучи студентом, В. Гребеняк з 1913 р. працював аплікантом у музеї НТШ і в одному з чергових томів Записок детально зреферував матеріали XIV Археологічного з'їзду, що відбувся в Чернігові у 1908 р. [9, с. 162–163]. Протягом 1914 р. він упорядкував археологічні збірки музею, які в той час інтенсивно поповнювалися. Влітку 1914 р. В. Гребеняк і Я. Пастернак взяли участь в археологічній експедиції Львівського університету під керівництвом антрополога Я. Чекановського і дослідили печеру “Вертеба” у с. Більче-Золоте на Борщівщині, де були виявлені нові цікаві матеріали енеолітичної доби. На засіданні етнографічної комісії В. Гребеняк виступив з рефератом, а пізніше опублікував роботу про пам'ятки ранньозалізного часу в Галичині, в якій виділив окрему “галицьку культуру”, визначив територію її поширення, культурні зв'язки та хронологію [10, с. 9–23]. За кошти Товариства дослідник проводив широкі археологічні розвідки та невеликі розкопки. Результати цих робіт В. Гребеняк підсумував в окремій статті, яка започаткувала у Записках традиційну рубрику про нововідкриті пам'ятки та цікаві матеріали з археології [11, с. 5–28].

Отже, підсумовуючи усе викладене вище, можна сказати, що у період керівництва НТШ М. Грушевським були закладені основи археологічної науки. Вчений започаткував проведення польових археологічних досліджень, здійснював науково-теоретичну інтерпретацію археологічних джерел. Велику увагу М. Грушевський приділяв збереженню та популяризації археологічної спадщини, він виступив ініціатором створення археологічного відділу у музеї НТШ. Заслугою вченого було перетворення Товариства у всеукраїнську установу, налагодження співпраці учених-археологів з обох боків кордону, контактів з науковцями інших країн, обміну літературою та ін. Діяльність М. Грушевського була продовжена й розвинута такими відомими вченими як Ф. Вовк, Б. Януш, В. Гребеняк, Я. Пастернак, Ю. Полянський, Л. Чикаленко, О. Кандиба та багатьма іншими. Вони, як і М. Грушевський, назавжди вписали свої імена в історію української археології.

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 1–133.
2. Антонович В.Б. Раскопки курганов в Западной Волыни / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 13–141.
3. Антонович В.Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 148–154
4. Ауліх В.В. Давньоруський Галич у дослідженнях НТШ / В.В. Ауліх // Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наук. симпоз., Львів, 8–9 червня 1989 р. – Львів, 1990. – С. 81–82.
5. Багрій Р.С., Петегирич В.М. Сокальський скарб і галицька школа художньої металообробки / Р. С. Багрій, В.М. Петегирич // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.
6. Бандрівський М.С. Ф. Вовк і його дослідження з археології / М.С. Бандрівський // Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наук. симпоз., Львів, 8–9 червня 1989 р. – Львів, 1990. – С. 87–88.

7. *Вовк Х.* Магдаленське майстерство на Україні / *Х. Вовк* // Записки НТШ. – 1902. – Т. 46, кн. 2. – С. 1–12.
8. *Вовк Х.* Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні / *Х. Вовк* // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1905. – Т. 6. – С. 15–23.
9. *Гребеняк В.* Чернігівський археологічний з'їзд і його “Труди” / *В. Гребеняк* // Записки НТШ. – 1913. – Т. 114. – С. 162–163.
10. *Гребеняк В.* Сліди скитської культури в Галичині / *В. Гребеняк* // Записки НТШ. – 1914. – Т. 117–118. – С. 9–23.
11. *Гребеняк В.* Нові археологічні знахідки на території Східної Галичини / *В. Гребеняк* // Записки НТШ. – 1915. – Т. 122. – С. 5–28.
12. *Грицак Я.Й.* Формування академічного статусу НТШ / *Я.Й. Грицак* // *Т. Шевченко і українська національна культура: Матеріали наукового симпозиуму.* – Львів, 1990. – С. 70.
13. *Грушевський М.* Запись Руська 1473 / *М. Грушевський* // Записки НТШ. – 1895. – Кн. 1. – С. 2–3.
14. *Грушевський М.С.* Похоронне поле каменного віку в с. Чехах (пов. Брідський) / *М.С. Грушевський* // Записки НТШ. – 1895. – Т. 6. – С. 11–12.
15. *Грушевський М.С.* Дальші розкопки в с. Чехах / *М.С. Грушевський* // Записки НТШ. – 1895. – Т. 7. – С. 1.
16. *Грушевський М.С.* До Болоховщини: Губинське городище / *М. С. Грушевський* // Записки НТШ. – 1896. – Т. 10. – С. 2–3.
17. *Грушевський М.С.* Анти. Уривок з історії України-Руси / *М.С. Грушевський* // Записки НТШ. – 1898. – Т. 21. – Кн. I. – С. 1–16.
18. *Грушевський М.С.* Печатка м. Константина з Звенигорода / *М.С. Грушевський* // Записки НТШ. – 1898. – Т. 22. – Кн. II. – С. 1–2.
19. *Грушевський М.С.* Молотовське срібло / *М.С. Грушевський* // Записки НТШ. – 1898. – Т. 25. – С. 1–6.
20. *Грушевський М.* Анти / *М. Грушевський* // Записки НТШ. – 1899. – Т. 31–32. – Кн. V–VI. – С. 5.
21. *Грушевський М.* Молотівське срібло / *М. Грушевський* // Записки НТШ. – 1899. – Т. 31–32. – Кн. V–VI. – С. 3–4.
22. *Грушевський М.* Звенигород галицький. Історично-археологічна розвідка / *М. Грушевський* // Записки НТШ. – 1899. – Т. 31–32. – Кн. V–VI. – С. 1–28.
23. *Грушевський М.* Печатка з Ступниці під Самбором / *М. Грушевський* // Записки НТШ. – 1899. – Т. 31–32. – Кн. V–VI. – С. 1–4.

24. *Грушевський М.* Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1899. – Т. 31–32. – Кн. V–VI. – С. 1–22.
25. *Грушевський М.* Чи було між руськими племенами плем'я Хорватів? / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1899. – Т. 31–32. – Кн. V–VI. – С. 6.
26. *Грушевський М.* Бронзові мечі з Турецького повіту. Галичина / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1900. – Т. 33. – Кн. I. – С. 1–4.
27. *Грушевський М.* Ковтки “київського типу” у сучасних кавказців / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1900. – Т. 37. – С. 1–4.
28. *Грушевський М.* Печатки з околиць Галича / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1900. – Т. 38. – С. 1–4.
29. *Грушевський М.* Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студиях Східньої Європи / М. Грушевський // Статті по славянознавству. – Санкт-Петербург, 1904. – 9с.
30. *Грушевський М.* Рожне поле / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1907. – Т. 77. – С. 171–173.
31. *Грушевський М.* На українські теми. Не пора / М. Грушевський // Літ.-наук. вісн. – 1908. – Кн. VII.
32. *Грушевський М.* До питання про розселення в'ятичів, кілька заміток з приводу новіших праць / М. Грушевський // Записки НТШ. – 1910. – Т. 98. – С. 5–9.
33. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Том 1. До початку XI віка. / М. Грушевський. – Київ, 1991.
34. *Залізняк М.* Праці археологічних з'їздів у Харкові і Катеринославі / М. Залізняк // Записки НТШ. – 1909. – Т. 90. – С. 179–212.
35. *Залізняк М.* Новий курс західно-європейської археології / М. Залізняк // Записки НТШ. – 1911. – Т. 106. – С. 192–199.
36. *Записки НТШ.* – 1899. – Т. 29. – Кн. 3. – С. 1.
37. *Історія Наукового товариства ім. Шевченка. З нагоди 75-річчя його заснування. 1873–1948.* – Нью-Йорк-Мюнхен, 1949.
38. *Княжевич М.* Археологічний з'їзд в Ризі / М. Княжевич // Записки НТШ. – 1897. – Т. 15. – С. 1–8.
39. *Княжевич М.* Археологічний з'їзд у Києві / М. Княжевич // Записки НТШ. – 1900. – Т. 37. – С. 1–11.
40. *Копач І.* Критична аналіза т.зв. Тукидидової археології / І. Копач // Записки НТШ. – 1901. – Т. 48. – С. 1–20.
41. *Крип'якевич І.* Львів. Його минувшина і теперішність / І. Крип'якевич. – Львів, 1910. – 64 с.

42. Крип'якевич І. З історії м. Підгороддя / І. Крип'якевич // Записки НТШ. – 1911. – Т. 103. – С. 191–200.
43. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство / І.П. Крип'якевич. – Київ, 1984.
44. Крушельницька Л.І. Іван Франко і археологія / Л.І. Крушельницька // Іван Франко і світова культура: Матеріали міжнарод. симпоз. ЮНЕСКО, Львів, 11–15 вересня 1986 р. – Київ, 1990. – Кн. 2. – С. 177–179.
45. Лев В. Сто років праці для науки й нації. Коротка історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Наукове Товариство ім. Шевченка в ЗДА / В. Лев. – Нью-Йорк, 1972.
46. Макарова Т.И. Черное дело Древней Руси / Т.И. Макарова. – Москва, 1986.
47. Маркевич С. XII археологічний з'їзд у Харкові / С. Маркевич // Записки НТШ. – 1903. – Т. 53. – С. 1–18.
48. Мельник Е.Н. Раскопки в земле лучан / Е.Н. Мельник // Труды XI Археологического съезда. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 479–513.
49. Мельник Е.Н. Дневник раскопок в земле лучан / Е.Н. Мельник // Труды XI Археологического съезда. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 514–576.
50. Мочульський М. Привилеї м. Миколаєва над Дністром / М. Мочульський // Записки НТШ. – 1901. – Т. 43. – С. 1–11.
51. Павлів Д. Ю. Археологічні заняття М.С. Грушевського / Д.Ю. Павлів // Т. Шевченко і українська національна культура. Матеріали наук. симпоз., Львів, 8–9 червня 1989 р. – Львів, 1990. – С. 82–83.
52. Пеленський Й. З руїн Галича / Й. Пеленський // Записки НТШ. – 1909. – Т. 91. – С. 159–160.
53. Петегирич В.М. Доля археологічної колекції музею НТШ // В.М. Петегирич // Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка: книги і люди. Матеріали круглого столу. – Львів, 1996. – С. 59–67.
54. Петегирич В. Дві рідкісні знахідки княжої доби із Сокаля на Львівщині / В. Петегирич // Наукові студії: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Львів, 2011. – С. 254–267.
55. Сицинский Е.Й. Археологическая карта Подольской губернии / Е.Й. Сицинский // Труды XI Археологического съезда. – Москва, 1901. – Т. 1. – С. 197–354.
56. Сицинский Е.Й. Раскопки Бакотского монастыря / Е.Й. Сицинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1891. – Ч. 46; 1892. – Ч. 39.
57. Франко І. Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне вживання / І. Франко // Записки НТШ. – 1911. – Т. 103. – С. 200–202.
58. Хроніка НТШ. – 1918. – Ч. 60–62.

59. Щербаківський В. Лопушанський “Святовид” / В. Щербаківський // Записки НТШ.– 1910.– Т. 98.– С. 147–148.
60. Щурат В. Вид Пліснеська в “Слові о полку Ігоревім”/ В. Щурат // Записки НТШ.– 1919.– Т. 128.– С. 21–38.
61. Януш Б. Камінь з загадовими знаками в с. Заздрости (Теребовлянського пов.) / Б. Януш // Записки НТШ.– 1907.– Т. 80.– С. 125–128.
62. Janusz B. Muzeum Naukowego Towarzystwa im. Szewczenki / B. Janusz // Na ziemi naszej.– 1909.– n. 17.
63. Janusz B. Z pradžejów Ziemi Lwowskiej / B. Janusz. – Lwów, 1913. – 92 s.
64. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej / B. Janusz. – Lwów, 1918. – 310 s.
65. Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej / J. Peleński. – Kraków, 1914. – 207 s.

Volodymyr Petehyrych. Mykhailo Hrushevsky and formation of archaeological science at Shevchenko Scientific Society. *The role of M. Hrushevsky in the formation of archaeological science at ShSS is highlighted at the article. The scientist initiated field archaeological researches, carried out scientific-theoretical interpretation of archaeological sources. Great attention was paid by M. Hrushevsky to preservation and popularization of archaeological heritage. He started the creation of the archaeological department of the Museum of ShSS. Transformations of the Society into an all-Ukrainian institution, establishment of cooperation between scientists and archaeologists on both sides of the border, contacts with scientists from other countries, the exchange by literature were also the merit of the scientist. Activity of M. Hrushevsky created the foundations of archaeological science at the Society, which were continued and developed by such well-known scientists as F. Vovk, B. Janusz, V. Hrebenyak, J. Pasternak, Y. Polyansky, L. Chykalenko, O. Kandyba and many others. They, like M. Hrushevsky, entered their names into the history of Ukrainian archeology forever.*

Key words: *M. Hrushevsky, Shevchenko Scientific Society, formation of archaeological science*

Владимир Петегирич. Михаил Грушевский и формирование археологической науки в Научном Обществе им. Шевченка. В статье освещена роль М. Грушевского в формировании археологической науки в Научном Обществе им. Шевченка. Ученый первым начал проведение полевых археологических исследований, осуществлял научно-теоретическую интерпретацию археологических источников. Большое внимание М. Грушевский уделял сохранению и популяризации археологического наследия, выступил инициатором создания археологического отдела в музее Общества. Заслугой ученого было превращение Общества во всеукраинское учреждение, налаживание сотрудничества ученых-археологов по обе стороны границы, контактов с учеными других стран, обмена литературой и др. Деятельность М. Грушевского заложила основы археологической науки в Обществе, которые были продолжены и развиты такими известными учеными как Ф. Вовк, Б. Януш, В. Гребеняк, Я. Пастернак, Ю. Полянский, Л. Чикаленко, О. Кандыба и многими другими. Они, как и М. Грушевский, навсегда вписали свои имена в историю украинской археологии.

***Одінцова Софія Миколаївна (1876–1960):
штрихи до біографії музейника, археолога
та пам'яткоохоронця (київський період життя)***

М. О. Принь

У статі простежено життєвий та науковий шлях української музейниці, археолога та пам'яткоохоронця Одінцової Софії Миколаївни. На основі архівних та опублікованих джерел простежено і висвітлено основні етапи життєвого та трудового шляху С. М. Одінцової: роки навчання та роботи: в Ізюмському окружному та Святогірському музеях, Інституті археології АН УРСР.

Ключові слова: *Ізюмський окружний музей, Одінцова С. М., Сібільов М. В., Інститут археології АН УРСР, експедиція.*

Відомі науковці та подвижники музейної та пам'яткоохоронної справи першої половини ХХ ст. привертають увагу дослідників, їх біографії та дослідницька діяльність стають темою наукових робіт. Однак, дослідники історії музейництва та пам'яткоохоронної справи в Україні практично не звертають увагу на особистості, які, починаючи з 20-х рр. ХХ ст., волею долі долучилися до розбудови музеїв та стояли у витоків пам'яткоохоронної роботи.

Стаття продовжує тему біографічних досліджень музейних працівників, які долучилися до процесів становлення та розвитку музейної справи та пам'яткоохоронної роботи і присвячена висвітленню основних віх життєвого та наукового шляхів українського музейника, археолога та пам'яткоохоронця Софії Миколаївни Одінцової в її київський повоєнний період життя. Діяльність С. М. Одінцової в період з 1920 до 1941 рр. привертала увагу дослідників через призму діяльності її чоловіка археолога М. В. Сібільова [20; 22], але її особистість та діяльність на пам'яткоохоронній ниві так і не стала темою спеціальної наукової розвідки.

Софія Миколаївна Одінцова (Одинцова, Сібільова-Одінцова) народилася 6 (19) серпня 1876 р. у м. Тамбові, Російської імперії, в родині чиновника – секретаря Тамбовського окружного суду. Мати була домогосподаркою у родині з семи чоловік.

З 1885 до 1900 р. С. М. Одінцова навчалася в Тамбовській жіночій гімназії. У 1900 р., у зв'язку з новим призначенням батька на посаду міського судді, переїздить до м. Грайворона, Курської губернії Російської імперії. У самому Грайвороні умов для подальшого навчання не було, тому для продовження освіти батьки С. М. Одінцової, які мали обмежений дохід – тільки жалування батька, направили доньку на навчання до Харківського жіночого єпархіального училища. Софія Миколаївна успішно закінчила навчальний заклад у 1894 р. за спеціалізацією «вчитель з правом викладання в середньому навчальному закладі». З 9 березня 1896 до 18 грудня 1911 р. вона працювала вчителькою у Грайворонській жіночій гімназії.

У віці 35 років С. М. Одінцова переїздить до м. Ізюма Харківської губернії, де оселяється та працює приватно вчителькою музики до 1920 р. У вільний від занять час допомагала чоловіку М. В. Сібільову в науковій роботі, читала книжки, писала під диктовку статті [1, арк. 11–12].

За спогадами Олександра Ольшанського: «... В Курской казенной палате служил надворный советник Николай Викентьевич Сибилев, примерно равный подполковнику по воинскому званию. Вышел на пенсию по зрению, прочитал в одном охотничьем журнале, что в [реке Северском] Донце в районе Изюма водится редкий серебрястый карась. А надворный советник был заядлым рыбаком и задумал поудить этого загадочного карася. Приехал в Изюм, да так влюбился в его природу, что остался в нем и пригласил туда же свою зазную учительницу Софью Одицову...» [23].

Зі встановленням радянської влади в м. Ізюмі керівництвом міста 14 січня 1920 р. було прийнято рішення про створення в місті Ізюмського краєзнавчого музею. Очолив цей музей Микола Вікентійович Сібільов. Допомогала йому в цьому С. М. Одінцова, яка стає одним із фундаторів Ізюмського краєзнавчого музею, де працювала спочатку лаборантом, а потім – завідувачем відділу етнографії до 1 квітня 1934 р.

На прохання директора Святогірського будинку відпочинку, що у м. Святогірську Слов'янського району, Сталінської області (нині – м. Святогірськ Донецької області), М. В. Сібільовим був створений Святогірський краєзнавчий музей, а директором музею призначено С. М. Одінцову. З 1934 до 15 березня 1943 р. вона працювала на посадах директора та згодом хранителя Святогірського краєзнавчого музею [1, арк. 11–12]. В цей період вона спільно з М. В. Сібільовим активно проводили археологічні розвідки середньою течією Сіверського Дінця.

У період Другої світової війни С. М. Одінцова та М. В. Сібільов доклали багато зусиль для евакуації музейних експонатів, зокрема археологічних колекцій зі Святогірського та Ізюмського краєзнавчих музеїв. Спроба евакуації в 1942 р. була невдалою, подружжя було вимушено повернутися до Ізюму. Але наміру евакуювати музейні колекції вони не полишили. Частина археологічного матеріалу була закопана, а частину експонатів пограбованих Ізюмського та Святогірського музеїв на початку 1943 р. С. М. Одінцовій та М. В. Сібільову вдалося евакуювати в м. Уфу (Башкірська РСР), де знаходились в евакуації наукові інститути української Академії наук. Після перевезення в Україну врятовані музейні предмети були розподілені між чотирма установами: Ізюмським краєзнавчим, Харківським історичним, Сталінським історичним обласним музеями та Інститутом археології.

Під час перебування в м. Уфі невтомна дослідниця брала участь у невеликих археологічних розвідках на околицях міста. А після смерті чоловіка 18.08.1943 р. Софію Миколаївну прийняли на посаду молодшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР (далі – Інститут археології).

Після повернення Інституту археології з евакуації до Києва, за великими зусиллями Л. М. Славіна, колектив відновив роботу. Станом на 1944 р. весь штат інституту складався з 13 працівників, 12 наукових та

одного технічного, під керівництвом директора Л. М. Славіна. До першого повоєнного складу Інституту археології ввійшли: Д. І. Бліфельд, В. К. Гончаров, Л. Д. Дмитров, Є. О. Дзбановський, С. М. Кузнецова, О. Ф. Лагодовська, Є. В. Махно, О. Ф. Покровська, І. М. Самойловський, С. М. Сібільова-Одінцова, Л. С. Шиліна. У повоєнний час існувала велика недостача спеціалістів археологів, тому кожен працівник був на вагу золота, а плідна праця С. М. Одінцової на ниві музейної праці та археологічних досліджень була відзначена державними нагородами: медалями «За трудову доблесть» (1944) та «За доблесну працю під час Вітчизняної війни». В Києві С. М. Одінцова мешкала в гуртожитку за адресою бульвар Шевченка, 14 [1].

У 1945 р. штат Інституту археології розширився до 20 посад, з'явилася посада вченого секретаря, яку обійняв М. Я. Рудинський, три відділи: відділ археології первісного суспільства, відділ археології скіфо-сарматських племен та античних міст та відділ археології слов'янських племен [4]. Одінцова С. М. продовжувала працювати у відділі археології первісного суспільства на посаді молодшого наукового співробітника.

В Інституті археології у повоєнний час розроблялася загальна наукова тема «Підсумки історико-археологічного вивчення України», в розробці якої брала участь і С. М. Одінцова. Використовуючи напрацювання М. В. Сібільова, вона складала картотеку пам'яток археології для подальшого картографування цієї інформації на мапі. Вона була залучена до складання бібліографічних карток для бібліографічного каталогу та брала активну участь у камеральній обробці археологічного матеріалу [6, арк. 12]. Також Софія Миколаївна проводила велику роботу з впорядкування та систематизації фотодокументів інституту довоєнного періоду та в 1954 р. закінчила первинну систематизацію особового фонду М. В. Сібільова [13, арк. 5; 10, арк. 21].

Крім того С. М. Одінцова проводила велику популяризаційну роботу, висвітлюючи в місцевій пресі значення археологічної спадщини та історичних пам'яток, а також минуле Донецького краю.

У рамках повоєнного відновлення практичної археологічної діяльності в країні Інститутом археології докладалися зусилля для організації та проведення невеликих короткочасних розвідувальних експедицій. Яскравим прикладом такої роботи є організація і проведення С. М. Одінцовою у 1945 р. першої експедиції. Метою

експедиції став пошук захованої під час окупації в 1943 р. археологічної колекції Ізюмського та Святогірського краєзнавчих музеїв, а також проведення натурного обстеження вже відомих пам'яток археології – стоянок та городищ по р. Сіверський Донець на території Ізюмського району Харківської області та Краснолиманського й Слов'янського районів Донецької.

У 1945 р. в археологічні експедиції С. М. Одінцова виїжджала двічі – у травні-липні та у вересні. Перша експедиція була присвячена переважно роботі в Ізюмському музеї, якому С. М. Одінцова надала практичну допомогу в розборі і систематизації як археологічних, так і інших музейних експонатів.

Під час експедиції С. М. Одінцовій вдалося віднайти частину музейного археологічного матеріалу прихованого в ямі під час бойових дій. Частина матеріалу була упакована та відправлена одразу до Інституту археології, друга – восени. А матеріали, що не вдалося відправити через брак ящиків для перевезення, були приховані в тій же ямі.

Також, незважаючи на несприятливу погоду, Софії Миколаївні вдалося дослідити городище, 39 стоянок, серед яких Петровські стоянки, Дробішевські мікролітичні стоянки та могильник, відкрити одну нову стоянку біля хутору Велика Хайлівка. Обстеження показали, що велика кількість археологічних об'єктів значно постраждали під час бойових дій Другої світової війни, були пошкоджені вирвами від снарядів, окопами, бліндажами тощо.

Друга частина експедиції з обстеження регіону була присвячена дослідженню Ізюмської, Банно-Тать'янівської групи стоянок (Ярємівська, Студенська та ін.), городищ Тать'янівське, Сидорівське та ін. Ці обстеження С. М. Одінцова проводила разом з Зоєю Миколаївною Сібільовою, донькою М. В. Сібільова, яка на той час мешкала у м. Харкові та працювала вчителькою у середній школі № 61, та Таїсією Василівною Молчановою, колишньою співробітницею Святогірського краєзнавчого музею, вчителькою Баннівської школи, які були запрошені до участі в експедиції директором Інституту археології Л. М. Славніним. Обстеження археологічних пам'яток виявило знов таки значні пошкодження археологічних об'єктів в результаті бойових дій. Наприклад, на території 2-ї Студенської стоянки були знайдені вирви, в яких ще лежали міни [2; 3].

З 16 до 26 липня 1948 р. С. М. Одінцова здійснила археологічну розвідку по р. Сіверський Донець на території Харківської області.

Метою експедиції було дослідити стан Ізюмських стоянок, які були раніше виявлені М. В. Сібільовим та зібрати на їх території підйомний матеріал. В експедиції також приймала участь співробітниця Державного республіканського історичного музею Т. Г. Мовша. Під час десятиденної експедиції були досліджені 16 стоянок та зібраний археологічний матеріал [17].

Того ж року разом з О. Г. Харченко С. М. Одінцева провела археологічну розвідку по річкам Дніпру та Десні, в районі с. Старосілля. Був обстежений лівий берег Дніпра від гирла Десни до с. Старосілля та правий берег Десни від її гирла до с. Нижча Дубечня Київської обл. Розмістилися дослідниці на базі експедиції Інституту ботаніки АН УРСР. Одінцева С. М. та О. Г. Харченко проводили археологічні розвідки в районі сіл Старосілля, Хотянівка, Новосілки, Нижча Дубечня та ін., дослідивши 20 пунктів та зібравши більш ніж 800 одиниць підйомного матеріалу, переважно кераміки [16].

Але основну частину експедиційної роботи Софія Миколаївна проводила в складі експедицій під керівництвом співробітників інституту, виконуючи завдання з шифрування та описування археологічного матеріалу. У 1946 р. протягом двох місяців брала участь в археологічній експедиції М. К. Каргера на території м. Києва, у 1949 р. – в двох експедиціях. [5, арк. 2; 7 арк. 29–30]. У 1950 р. у складі Середньодонецької експедиції під керівництвом І. Ф. Левицького брала участь в обстеженні 82 пунктів та археологічних розкопках однієї стоянки [8, арк. 13–14].

Протягом польових сезонів 1952–1955 рр. Михайлівський загін Нікопольсько-Гаврилівської експедиції під керівництвом О. Ф. Лагодовської проводив дослідження поселення епохи бронзи біля с. Михайлівки Нововоронцовського району Херсонської області. Досліджувалась територія, яка підпадала під підтоплення при будівництві Каховського водосховища [11; 18]. Одінцева С. М. брала участь в цих роботах, виконуючи камеральну роботу – шифрування, описування та пакування знайденого археологічного матеріалу, проводячи в «полі» по два – три місяці [9, арк. 15–15 зв.; 10, арк. 20–21; 12, арк. 18–18 зв.].

У 1957 р. С. М. Одінцева протягом двох місяців працювала на території Сталінської (Донецької) та Харківської областей у складі Північно-Донецької археологічної експедиції Інституту археології під керівництвом Д. Я. Телегіна, що досліджувала територію будівництва каналу Сіверський Донець – Донбас [19].

У зв'язку з підвищенням вимог до фахової освіти наукових співробітників АН УРСР та при проведенні атестації наукових співробітників Інституту археології у 1954 р. постало питання про переведення С. М. Одінцової з наукової посади на посаду лаборанта. Незважаючи на те, що директор інституту І. Г. Шовкопляс надав високу оцінку музейній, археологічній та науково-організаційній роботі С. М. Одінцової, відсутність в неї профільної фахової освіти та вік 78 років, спонукало все ж таки переведення її на посаду лаборанта. Вчений секретар Інституту археології М. Я. Рудинський та завідувач відділу первісної археології А. В. Добровольський високо цінили професійні здібності С. М. Одінцової, як археолога-польовика. І тому, в період наукової атестації працівників інституту, клопотали перед комісією про збереження в інституті Софії Миколаївни на науковій посаді, на якій вона й продовжувала працювати аж до 1958 р. [1, арк. 15, 17, 21]

Але все ж, зважаючи на поважний вік, 82 роки, відсутність фахової вищої освіти та все зростаючі вимоги до претендентів для займання посад наукових співробітників у системі АН УРСР, з 10 вересня 1958 р. Софія Миколаївна була переведена на посаду старшого лаборанта відділу первісної археології, що дало їй змогу й надалі займатися улюбленою справою – археологією [14, арк. 130].

Поважний вік 83 р. давався взнаки, працювати ставало дедалі важче, і в січні 1960 р. С. М. Одінцова написала заяву на ім'я директора інституту С. М. Бібікова на звільнення у зв'язку з виходом на пенсію. Прохання було схвалено, а в наказі про звільнення «...за довгорічну сумлінну роботу і відмінне ставлення до своїх обов'язків...» їй було оголошено подяку [15, арк. 10]. Софія Миколаївна Одінцова пішла з життя 8 жовтня 1960 р. у віці 84 років [21], присвятивши своїй улюбленій музейній справі та археологічним дослідженням 40 років свого життя. Беручи участь у створенні та роботі Ізюмського та Святогірського краєзнавчих музеїв в 1920-х – 1930-х рр., С. М. Одінцова зробила вагомий внесок в розбудову музейної мережі України та зарекомендувала себе як професійний музейник. Ввійшовши до першого повоєнного складу Інституту археології, на основі якого з попелу було відроджено нову плеяду археологів, залишила помітний слід як археолог-польовик. Проведене дослідження життєвого шляху та діяльності цієї непересічної жінки доповнює знання з історії українського музейництва та історії археології.

Примітки

Висловлюю подяку А. Яненко, Д. Черкаській, І. Цеунову за допомогу в підготовці статті.

Сібільов Микола Вікентійович (9 лютого 1873 р. м. Глухів, Сумської області 1873 – 15 серпня 1943 м. Уфа) – надвірний радник, археолог, подвижник музейної справи, засновник та перший директор Ізюмського краєзнавчого музею (1920–1941), науковий співробітник Інституту суспільних наук (1941–1942), старший науковий співробітник Інституту історії та археології АН УРСР (1943). Навчався в Путівлівській гімназії, яку не закінчив через смерть батьків. Після закінчення вищого навчального училища працював писарем в училищі, потім – в казначействі. Згодом дослужився до чину надвірного радника. На дозвіллі багато читав та рибалив.

1. НА ІА НАНУ, поточний архів відділу кадрів. Особова справа Одінцової С. М., 21 арк.
2. НА ІА НАНУ, ф. 5, оп. 1 спр. 99, 6 арк.
3. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 23, 17 арк.
4. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 28, 3 арк.
5. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 39, 7 арк.
6. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 52, 16 арк.
7. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 85, 55 арк.
8. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 105, 17 арк.
9. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 174, 17 арк.
10. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 229, 25 арк.
11. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 230, 2 арк.
12. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 254, 18 арк.
13. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 275, 13 арк.
14. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 323, 201 арк.
15. НА ІА НАНУ, ф. діловодний, оп. 1, спр. 396, 216 арк.
16. НА ІА НАНУ, ф. експедицій, спр. 1948/ 8-а Одінцова С. Н., Харченко (Шапошникова) О. Г. «Отчет о командировке в район Староселья 11–21 июня 1948 г.» 08.10.1948 г., 2 с.
17. НА ІА НАНУ, ф. експедицій, спр. 1948/16, Одінцова С. Н., «Отчет о разведке по Донцу с 16 по 26/VII 1948 г.» 6 с.
18. НА ІА НАНУ, ф. експедицій, спр. 1955/1а Лагодовская Е. Ф., «Отчет о раскопках на Михайловском поселении в 1955 году» 39 с.

19. НА ІА НАНУ, ф. експедицій, спр. 1957/4”б”, Березовец Д. Т., “Отчет средневекового отряда Северо-Донецкой экспедиции за 1957 г.”, 23 с. + 16 таб.
20. Колесник А. В. Н. В. Сибилев и С. Н. Одінцова: грани одной судьбы / А. В. Колесник // Святогірський альманах. – Донецьк. – 2009. – С. 174–188.
21. Лист від Головного територіально управління юстиції в м. Києві від 05.09.2016 № 142/142/03.1-15. [Про надання інформації стосовно дати смерті Одінцової С. М.]
22. Овчаренко І. Скромність, чесність, мужність: [Про дослідників Святогорська та Ізюма археологів, краєзнавців Миколу Вікентійовича Сібільова та Софію Миколаївну Одінцову] // Донеччина. – 2006. – 9 квіт. (№ 25). – С. 5. – (Рідн. край).
23. Ольшанский А. Мемуары А.Ольшанского (часть 1) / А. Ольшанский [Електронний ресурс] Режим доступа: <http://www.olshanski.ru/memuary-aolshanskogo-chast-1/#more-119> Доступ – 30.08.2017.

Pryn M. Odintsova Sofia Mykolayivna (1876–1960): features of biography of museum worker, archaeologist and monument protection specialist (Kiev period of life). The article traced the life's path of Ukrainian museum worker, archaeologist and monuments protection specialist Odintsova Sofia Mykolayivna. On the basis of archival and published sources authors traced and highlighted the Odintsova's main stages of life and working life: years of study and work: the Izum Regional Museum and the Svyatogorsk Museum, the Institute of Archaeology of the Ukrainian SSR.

Keywords: Izum Regional Museum, Odintsova S. M., Sibilov M. V., the Institute of Archaeology of the Ukrainian SSR, expedition.

Прынь М. О. Одинцова Софья Николаевна (1876–1960): штрихи к биографии музейщика и археолога (киевский период жизни). В статье прослежен жизненный и научный путь украинской музейщицы, археолога Одинцовой Софьи Николаевны. На основе архивных и опубликованных источников прослежены и освещены основные этапы жизненного и трудового пути С. Н. Одинцовой: годы учебы и работы в Изюмском окружном и Святогорском музеях, Институте археологии АН УССР.

Ключевые слова: Изюмский окружной музей, Одинцова С. Н., Сибилев Н. В., Институт археологии АН УССР, экспедиция.

Одінцова С. М. під час досліджень Теплинського городища. 1938 р.

Колектив співробітниць Інституту археології.
Нижній ряд третя зліва Одінцова С. М. 1954 р.

**Археологія-музей-грумада:
пошуки точок дотику в маленьких музеях**

А. Юрченко

Робота присвячена розгляду форм комунікації, можливих на основі колекції «Археологія» в непрофільних музеях. Автор доходить висновків, що маючи в своєму розпорядженні навіть мінімальну колекцію артефактів, можна побудувати якісну і двосторонню комунікацію між археологами та музейниками з одного боку та грумадою з іншого.

Ключові слова: Музей, комунікація, збірка «Археологія», екскурсія, музейне заняття

Згідно чинного законодавства (стаття 13 Конституції України, Закон України «Про охорону археологічної спадщини») та логіки археологічний спадок належить народу України та перебуває у державній власності. Єдиним місцем, де населення може отримати доступ до археологічної спадщини, є музеї. Відповідно, якщо річ/комплекс речей потрапляє до приватної колекції, вона автоматично є втраченою для широкого загалу. Одним із завдань, поставлених перед сучасними музеями є не лише збереження так званого музейного фонду для прийдешніх поколінь, але і забезпечення доступу до нього для сучасників. Разом з тим, часто в бік музейників та археологів звучать звинувачення в приховуванні та недостатній популяризації результатів археологічних досліджень. Мовляв, статті, написані науковцями для фахових видань, є недоступними широкому загалу через обмежений тираж чи складну мову написання робіт. Речі, котрі передаються до фондів музеїв, потрапляють в темні фондосховища і більше звідти ніколи не дістаються. Про «взяти участь в археологічних дослідженнях людині зі сторони» мова взагалі не ведеться. Разом з тим, музеї виховують усвідомлення особистістю ролі культурного надбання в історичному розвитку, повагу до культурних цінностей, дбайливе їх збереження [1, с.51-54]. От і доводиться шукати точки перетину між науковцями-археологами, музейниками та суспільством.

Крім великих вузькоспеціалізованих археологічних музеїв, старожитності присутні в колекціях практичного кожного краєзнавчо-

го музею в Україні. Шляхи, якими речі потрапляють до музейних збірок, різні – їх музеям можуть подарувати, передати на безоплатній основі для постійного зберігання громадяни України або інші організації (частіше за все в таких випадках ці речі є випадковими знахідками). Або ж, і на сучасному етапі щодо археологічних артефактів це є основною практикою, колекцію поповнюють артефакти, отримані в результаті професійних археологічних досліджень і передані до музею дослідниками-археологами разом зі всією необхідною документацією.

Збірка «Археологія» КЗ "Художньо-меморіальний музей І. Ю. Рєпіна" (на далі – ХММ) формувалась як завдяки археологічним дослідженням, так і через випадкові знахідки, котрі потрапляли до Музею. Так, до 2004 року основу колекції складали саме випадкові знахідки, що ще за радянських часів потрапили до тодішнього Музею історії Чугуївського району, котрий певний час діяв на громадських засадах [7, с.111-116]. В той же час до збірки музею потрапляють і речі, отримані в ході рятівних археологічних робіт в с. П'ятницьке [8, с. 48-50] та з сел. Кочеток [3, с. 241-244]. Проте, документів передачі тих речей до фондів музею не збереглось. А можливо їх і не було. Адже вимоги до ведення музейних документів щодо прийому предметів на постійне зберігання в кінці 80х рр. ХХ ст. і тепер відрізняються. З 2004 року ж збірка «Археологія» поповнюється завдяки професійним археологічним дослідженням в Чугуївському та Печенізькому районах Харківської області.

Таким чином, на сьогоднішній день в колекції ХММ зберігається декілька десятків кремнієвих знарядь праці епохи пізнього неоліту – раннього енеоліту – V-III тис. до н.е., а також попередньо датовані за місцем знаходження в комплексі VIII-X ст. н.е. – періодом існування Чугуївського городища салтівської культури, та XVII-XVIII – періодом відновлення життя в Чугуєві після більш ніж п'ятисот років перерви [11, с.251-260]. До 2012 року в музеї також зберігалось 36 предметів, віднесених до епохи бронзи. З 2012 року ця збірка поповнюється завдяки дослідженню багаточислового поселення П'ятницьке-І, що в Печенізькому районі. Проте, ці матеріали ще не знайшли місця в узагальнюючих працях музейників. Пам'ятки раннього залізного віку на території Харківщини представлені, а головне, досліджені надзвичайно багато. Це і поселення, як укріплені, так і без оборонних споруд, і могильники, і окремі знахідки. Довгий

час в літературі побутувала думка, що перше укріплення на території сучасного Чугуєва також було зведене в скіфський час. Проте, дослідження в межах шурфу 1996 року (Бабенко Л.І.) і подальші дослідження на території сучасного Чугуєва (з 2004 року їх проводить Г.Є. Свистун) показали, що найдавнішим шаром є салтівський, тобто раннього середньовіччя. Проте, пам'яток скіфського часу в околицях міста вистачає. Тому не дивно, що певна колекція речей VIII-III ст. до н.е. в музейних фондах присутня. Представлена вона 42 типовими трилопатовими вістрями стріл, акінаком, пряслами, фрагментами посуду, конусами, намистинами, дрібною пластикою та кістяним псалієм. Артефакти черняхівської культури та ранніх слов'ян також представлені в збірці, але в мінімальній кількості. Основну ж частину колекції, що і не дивно, складають артефакти так званої салтівської археологічної культури VIII-X ст. н.е. Саме вона представлена артефактами з П'ятницького-I (ця збірка продовжує поповнюватись завдяки дослідженням, котрі нині проводить на селищі В. І. Квітковський [4, с. 14-20], і з кремаційного могильника поблизу сел. Кочеток. Саме ця частина збірки систематично поповнюється завдяки археологічним дослідженням в регіоні, котрі проводять В. І. Квітковський, Г. Є. Свистун та авторка даної роботи, А. В. Юрченко. На сьогоднішній день збірка «Археологія» нараховує 968 предметів основного фонду, з них 20 – дорогоцінні метали (срібло).

ХММ, як і інші музеї в світі, сам визначає для себе шляхи комунікації з громадою щодо її, громади, ознайомленості з найдавнішим минулим краю. Відомі різні форми комунікації в зв'язці «громада – музей» на основі музейної збірки артефактів. Так, протягом довгого часу звичною і ледь не єдиною можливістю громадян отримати доступ до музейного фонду було відвідування виставок та експозицій в музеях. Експозиції створювались і створюються, виходячи з існуючих наукових концепцій, правил діяльності музеїв, рівня фінансування, а також виходячи з професійного рівня музейних працівників – наукових співробітників, експозиціонерів, художників та кураторів виставок (деякі музеї можуть похвалитись наявністю в своїй роботі останніх двох позицій).

Фрагментарність збірки артефактів, датованих періодом з найдавніших часів і до VIII ст. н.е. у фондах ХММ не дозволяє створити повноцінну експозицію чи навіть виставку, присвячену освоєнню

Чугуївщини в найдавніший час. Свого часу, у 2012 році, ці артефакти демонструвались відвідувачам в рамках виставки, підготованої сумісно з Музеєм археології та етнографії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (нині Музей археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна) [10, С. 89–93]. Вже в рамках тієї виставки колектив Музею не обмежився лише екскурсією, хоч вона і була основною формою роботи. Так, було запропоновано гру «Знайди відповідник у вітрині», коли на столі були викладені фрагменти кераміки, подібні до тих, що були представлені на виставці і необхідно було зрозуміти, до котрої з епох вони належать. Також в рамках виставки проводились консультації міської команди для участі в обласному туристичному зльоті та шкільних команд для міського подібного заходу. З огляду на те, що виставку було відкрито в кінці березня - на початку квітня, колективно прийнято рішення того року провести щорічну акцію «Ніч в Музеї» на її основі. Таким чином, ця виставка дозволила не лише продемонструвати ту частину колекції, котра майже ніколи не була задіяна у виставковій роботі, але і налагодити співпрацю з МАХНУ, а також з Центром туризму та краєзнавства в напрямку консультацій команд для участі в туристичних зльотах. З того часу, до речі, для подібних консультацій учнівської молоді музейні предмети використовуються регулярно, що також сприяє ознайомленню з ними, хоч виставка і перестала діяти.

За результатами роботи сумісної виставки, а також на основі матеріалів. Зібраних в ході підготовки до неї було створено виставку-публікацію, котра може діяти на зовнішніх майданчиках. Наприклад, на території шкіл міста. Адже сучасні можливості дозволяють музеєві бути там, де знаходиться його відвідувач (маємо на увазі тут не лише виставки-публікації, а і віртуальні 3D тури, аудіо гіди, викладені у вільний доступ на сайтах музеїв). Звісно, що жодна, навіть якісна, фотокопія не замінить предмет. Тому, за замовленням робота виставки супроводжується екскурсіями та заняттями з підготовкою одноденних виставок музейних предметів, котрі працюють в присутності музейного співробітника.

Пізніше, в 2013 році була створена постійно діюча виставка «Від городища до фортеці», присвячену салтівському етапу існування укріплених споруд та початковому етапу нової історії міста (з 1638 по 1817 роки), а також одне з занять з циклу «Найдавніше минуле краю» (про цю форму роботи мова піде нижче). З огляду на те,

що експозиції, присвяченої початковому періоду існування міста, в Музеї не було з 2009 року, в перший рік виставка викликала жвавий інтерес. На її основі було проведено акцію «Ніч в музеї-2013», що стало логічним продовженням минулорічного заходу. Протягом року виставку відвідало також декілька організованих груп школярів, котрим вчителі в Музеї провели тематичні уроки і проводять їх по сьогодні.

Ще на етапах підготовки як сумісної з МАХНУ виставки «Найдавніше минуле краю», так і постійно діючої «Від городища до фортеці» колектив музею зіткнувся з проблемою добору ілюстрацій. Майже всі предмети втратили свій колишній вигляд – посуд побився, металеві вироби були деформовані та піддалися дії корозії. І навіть якщо їм пощастило побувати в руках реставраторів, більшості предметів важко змагатись в яскравості картинок, котрі пропонують всі сучасні гаджети. Крім того, призначення окремих предметів чи способи їх використання є незрозумілими відвідувачам. Для всього цього і потрібні ілюстрації. До них висунуто цілий ряд вимог: для відтворення в залах музеїв зображення мають бути достатньої розподільної якості (як мінімум – не розпливатись на пікселі і не бути зернистими при відтворенні); мають відповідати пануючій науковій думці і бути створеними на основі досліджень, а не на основі фантазії художника-аматора; крім того, вони мають бути дотичними до предметів у вітрині, а не представляти навіть ту ж епоху, але в іншій частині земної кулі. Ну і ще одне правило, на котре, на жаль, не завжди звертають увагу – відтворення тих чи інших ілюстрацій не має порушувати авторські права. Матеріали, викладені у відкритий доступ в мережі Internet, часто не відповідають жодному з озвучених критеріїв. В науковій літературі кольорових ілюстрацій та ще і великого формату теж не спостерігається. Тому і кочують по експозиціям ілюстрації, виконані художниками на замовлення великих музеїв чи видавництв. Дуже часто ігноруючи останнє з озвучених правил. І тут також кожна установа діє на власний розсуд: можливо хтось може дозволити собі замовляти ілюстрації до конкретних виставок та експозицій. Хтось ж обмежується ілюстраціями з мережі, в кращому випадку обмежившись згадуванням ресурсу чи автора в концепціях та тематико-експозиційних планах. Проте, нам не доводилось жодного разу бачити археологічної експозиції, виконаної без жодної ілюстрації. Підбір ілюстрацій для обох згаданих виставок

перетворився на окрему науково-дослідницьку роботу. Кожна ілюстрація перевірялась, за можливості знаходилося її першоджерело і автор. Якщо вже її, ілюстрації, затверджували для використання в виставці, всі вихідні дані поміщались і в ТЕП, і в наукову концепцію. Як виявилось, найскладніше добрати ілюстрації до того, що стосується речей жіночого побуту, одягу та прикрас. І в першому випадку під час добору ілюстрацій було допущено помилку і використано замість ілюстрацій побуту скіфських жінок у вітрині було зображення жінок епохи бронзи. В якості ж ілюстрацій до жіночого побуту в середовищі салтівської культури ми використали фотографію намиста з верхньо-салтівського могильника .

Для покращення сприйняття інформації з виставки, а також для створення позитивного враження від неї в дошкільній та учнівській молоді в рамках виставки постійно діють інтерактивні куточки, де можна влаштувати свої міні-розкопки, намолоти борошна. Також розроблені ігрові путівники залом, що також сприяє закріпленню отриманих знань.

Варто відзначити, що ХММ – не єдиний музей в Україні, котрий вводить інтерактивні форми комунікації в свою роботу з відвідувачами. Актуалізація культурної спадщини в нових соціокультурних умовах передбачає орієнтацію не на зміст експозиції, а вагомішими стають нові смисли, що відкриваються відвідувачам, відчуття та асоціації, що виникають при спогляданні музейних предметів. Музей покликаний забезпечувати можливість для особистості досліджувати шляхи, яким чином минуле допомагало формувати різні ідентичності, спільні культури [1, с.52]. Так вже сталося, що сучасне покоління звикло пізнавати світ через дію і взаємодію з ним. Тому контактні форми роботи – один із варіантів для Музею привернути до себе увагу потенційного відвідувача і тримати її протягом певного часу.

Ні виставки, ні експозиції не вичерпують всіх можливостей музею, рівно як екскурсія залом не є єдино-можливою формою роботи з відвідувачем. Всі, хто має хоч якесь відношення до музейної справи, знає, що жоден музей не має змоги представити в експозиційних залах ВСЮ свою колекцію. На кількість предметів в вітринах впливають обмеженість площ, концепція експозицій, однотипність предметів, правила раціональної побудови виставок. Так, протягом певного часу активно розвивається такий напрямок роботи з відвід-

увачами, як музейна педагогіка. Аби забезпечити громадськості доступ до них та виховувати цікавість до історії краю у підростаючого покоління, старожитності, не представлені у вітринах Музею, активно використовуються в проведенні музейних занять з циклу «Найдавніше минуле краю» [11, с. 251-260; 5]. На сьогоднішній день цей цикл нараховує сім різнопланових занять. І якщо раніше основною категорією відвідувачів, для котрих замовлялись заняття, були школярі, то тепер їх все частіше замовляють і для дорослих відвідувачів. Так, власне для дорослих і розроблялось заняття «Половці: скам'яніла історія». Це є відображенням того, що і в наше життя проникає тенденція до безперервного навчання протягом всього життя. Мова не йде про так званих вічних студентів. Безперервна освіта - це процес росту освітнього (загальної та професійної) потенціалу особистості протягом життя, організаційно забезпечений системою державних і громадських інститутів і відповідає потребам особистості і суспільства. У нього залучено безліч освітніх структур – основних і паралельних, базових і додаткових, державних і громадських, формальних і неформальних. Музеї можуть мати своє місце в цьому процесі. Головне – самим його усвідомити і гучно про нього заявити. Основним завданням, котре вирішується в ході музейного заняття є надання інформації про давню історію території самого міста та його околиць в давній час, спираючись на відомості з археології, а також показати включеність цих процесів в загальноісторичні. Є ще одне завдання, постановка котрого на сьогодні стоїть досить гостро з огляду на поширення так званої «чорної археології», а фактично – безкарного грабунку пам'яток археології. Безкарність таких дій криється не лише в недосконалому законодавстві. Проблема ще і в низькій археологічній грамотності населення. А саме в школі і закладається фундамент цієї та інших видів грамотності. Тому досить важливо дітям, а за часту і дорослим, пояснити цінність всього археологічного матеріалу, а не лише «золота». Необхідно пояснити, що порушений одного разу культурний шар, вже ніколи не буде таким же, витягнуті з землі речі назад вже не покладеш [2, с.11-12.]. Аби пояснити шкоду від таких непрофесійних втручань і для пояснення того, що цінність може бути не лише матеріальною, в роботі з дітьми використовується фрагмент одного з популярних мультфільмів, котрий цікавий молодшим школярам, але також справляє враження і на старших. Доросла аудиторія сама в ході заняття доходить до та-

ких висновків, отримуючи аргументовані відповіді на питання «Що найціннішого Ви знаходили?». Крім того, в кінці заняття нами використовується інформація про те, що історія – найцінніше з того, що є в людини. Наша пам'ять – одна з ознак, за котрою людина відрізняється від тварин. Необхідно пам'ятки історії оберігати, зберегти для наступних поколінь. Так, апелюючи до емоцій дитини (а часто і – дорослих людей), можна вирішити одне з найважчих педагогіко-психологічних завдань – включення загальнолюдських цінностей до внутрішнього духовного світу дитини [6, с. 7].

Це далеко не всі форми комунікації, котрі можливі на основі колекції «археологія». Так, ми маємо досвід написання дослідницьких робіт по лінії Малої академії наук України. Маємо і певний досвід проведення екскурсій і занять безпосередньо на території пам'яток археології. Проте, це не так широко застосовується, як екскурсії та музейні заняття в залах Музею. А щодо екскурсій безпосередньо на пам'ятки археології – практика викликає багато дискусій і остаточної думки щодо такої форми комунікації все ще не вироблено.

Отже, навіть незначна в порівнянні з провідними археологічними музеями колекція артефактів в краєзнавчих музеях дозволяє ефективно їх використовувати в роботі з відвідувачами. Таким чином не лише забезпечується доступ громадськості до надбань музейного фонду України та дотримується дія законодавства. Завдяки тому, що музеї є посередником в передачі інформації від дослідника-археолога до пересічного громадянина. Розумно використавши свій потенціал як медіатора, а також постійно працюючи над собою і пропонуючи все нові і нові форми роботи (а не лише екскурсію експозицією) з відвідувачами, музеї доводять свою потрібність в світі інформаційних технологій, адже тільки вони можуть гарантувати особистий контакт з минулим, а не його віртуальною копією.

1. *Вербицька П.В.* Міжкультурний простір музею /П.В. Вербицька // Всеукраїнський музейний форум. Матеріали науково-практичної конференції. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – С.51-54.
2. *Горбцов А.А.* Вопросы охраны и пропаганды археологических памятников в школе / А.А. Горбцов // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов обласной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С.11-12.
3. *Дегтярь А.К.* Комплекс из погребения воина у с.Кочеток на Северском Донце. /А.Г. Дегтярь. // СА - №2 – М.: 1984. – С. 241 – 244
4. *Квитковский В.И.* Селище Салтово-маяцкой культуры Пятницкое-І (Основные этапы исследования). / В.И. Квитковский // Салтово-маяцка археологічна культура. 110 років досліджень на Харківщині. Збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцять Слобожанські читання» - Харків 2011. – С.14-20
5. Музейні заняття [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.gerpin.in.ua/uk/muzeyni-zanyattya>
6. *Пискун В.Н.* Использование памятников археологии в краеведческой работе в школе. /В.Н. Пискун // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов обласной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С.13-14.
7. *Шевченко О.О.* Історія створення музею І.Ю. Репіна в Чугуєві / О.О. Шевченко // Сучасний контент. Музейна галузь: історія, здобутки та перспективи. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 90-річчя заснування Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття імені Й. Кобринського. – Коломия, 2016. – 111-116 с.
8. *Шрамко Б.А.* Погребения VIII-X вв. у с. Пятницкое в Харьковской обл. /Б.А. Шрамко. // Древнерусское государство и славяне: материалы симпозиума, посвящено 1500 летию Киева. – К.: Наука и техника. 1983. – С.48-50.
9. *Юрченко А.В.* Археологія в музейній педагогіці / А.В. Юрченко // Вісімнадцять Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції "Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства".-Харків "Майдан", 2012.-С.130-137.
10. *Юрченко А.В.* З досвіду співпраці Художньо-меморіального музею І.Ю. Репіна та Музею археології та етнографії Слобідської України ХНУ ім. В.Н. Каразіна / А.В. Юрченко //ДЕВ'ЯТНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції

«Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» (проводиться в рамках XIX Сумцовських читань) - Харків: Майдан; 2013. – С. 89-93

11. Юрченко А.В. Популяризація збірки «Археологія» з фондів КЗ «Художньо-меморіальний музей І.Ю. Репіна» через музейні заняття з циклу «Найдавніше минуле краю» / А.В. Юрченко // Конотопські читання. Випуск V. Збірник публікацій за результатами Конотопських читань 2014 року. – Донецьк: «Ноулідж» (Донецьке відділення), 2014. – 274 с. – С.251-260.

Yurchenko A.V. ARCHEOLOGY-MUSEUM-SOCIETY: finding common ground in small museums. *The work deals with the forms of communication possible on the basis of the collection "archaeology" in the non-core museums. The author comes to the conclusion that with even a minimal collection of artifacts, you can build high-quality and two-way communication between the archaeologists and Museum workers, on the one hand and society on the other.*

Key words: *Museum, communication, collection of Archeology, a tour of the Museum activity*

Юрченко А.В. АРХЕОЛОГИЯ-МУЗЕЙ- ОБЩЕСТВО: поиски точек соприкосновения в маленьких музеях. *Работа посвящена рассмотрению форм коммуникации, возможных на основе коллекции «Археология» в непрофильных музеях. Автор приходит к выводу, что имея в своем распоряжении даже минимальную коллекцию артефактов, можно построить качественную и двустороннюю коммуникацию между археологами и музейщиками с одной стороны и обществом с другой.*

Ключевые слова: *Музей, коммуникация, колекция «Археология», экскурсия, музейное занятие*

**Роль наукових, навчальних та музейних установ
у археологічному вивченні с. Мохнач та його округи**

В. В. Колода

У статті розглядається історія дослідження старожитностей с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл. та його округи. Виділяються кілька етапів. Початковий – до XII Археологічного з'їзду (1902 р.) здійснюється силами науковців Харківського університету. Наступний етап (друга половина XX ст.) характеризується участю в дослідженнях представників Академічних закладів Росії (Інститут археології та Інститут історії матеріальної культури) та України (Інститут археології), а також вченими Харківського держуніверситету. На сучасному етапі (з кінця XX ст.) масштабні комплексні дослідження проводить експедиція Харківського педагогічного університету та, спорадично, співробітники Зміївського краєзнавчого музею. Завдяки зусиллям багатьох науковців проведені значні дослідження на городищі Мохнач; виявлено і частково досліджено 20 навкопишніх селищ. Це дає можливість відновити поетапну історію вказаного мікрорегіону від часів кам'яної доби до нового часу.

Ключові слова: Слобожанщина, Мохнач, городище, селище, мікрорегіон.

XII Археологічний з'їзд (Харків 1902) дав значний поштовх у розвитку археологічних досліджень на теренах Слобожанщини. Пошук, фіксація археологічних пам'яток, розкопки та публікація матеріалів, головними "модераторами" чого були науковці тогочасного Харківського університету, стали невід'ємною частиною наукового життя регіону. Цей процес майже безперервно триває вже понад століття. Створення першої археологічної карти Харківської губернії напередодні з'їзду дало можливість подальших планомірних тематичних та культурно-хронологічних досліджень краю. Це втілювалося більш локальними обстеження окремих територій (здебільшого прив'язаних до конкретних ділянок річкових систем), що є характерним для археологічних розвідок починаючи з другої половини XX ст.

Однією з головних рис сучасного етапу археологічних досліджень є детальне обстеження території навколо конкретної археологічної

пам'ятки, що є предметом довготривалого планомірного вивчення. Однією з таких пам'яток регіону є городище Мохнач, що розташоване в однойменному селі Зміївського району Харківської обл. Воно займає високий мис правого берега Сіверського Дінця, який обмежується заплавою ріки та великим розлогим яром, по якому ще наприкінці ХХ ст. протікав струмок – колишня річка Мохначка. Дана пам'ятка та її довкілля неодноразово привертала увагу дослідників, що дозволило відкрити та частково вивчити чимало навколишніх поселень в межах умовно припустимої господарчої зони (діаметром в 5 км навколо городища). На наш час таких відомо 20 (табл. 1; рис. 1).

Таблиця-1. Селища навколо городища Мохнач

Назва	Кам'яна доба	Бронзова доба	Рання залізна доба	Черняхівська культура	Пеньківська культура	Салтівська культура	Роменська культура	Новий час	Дослідження: розкопки (Р), шурфування (Ш), зачистки (З)
А						++	+		Р
Б		+				++		++	Р
В		+				++		+	Ш
Г			+			+		++	
Д		+	+			+		++	
Е		+	+			+		++	
Ж			+		+	+		+	
З			+						
И		+				+			
К			+			++			
Л						+			Ш
М			+						Ш
Н						+			
О						+			Ш
П		+			+	++			Р
Р	+	+				+			З
С						+		+	
Т		+				++			Р
У		+				++			Р
Ф				+		++			
Всього	1	9	7	1	2	18	1	7	

Примітки: + – наявність артефактів певного часу (культури),
++ – домінування знахідок певного часу (культури)

Історія археологічного вивчення даного мікрорегіону і стане предметом нашого дослідження в даній роботі. Слід зауважити, що

дане питання вже ставилося в одній спеціалізованій статті (16, с. 42-45) та частково і побіжно розглядалося у зв'язку із викладенням матеріалу по окремих пам'ятках – городище та окремі селища навколо с. Мохнач (Наприклад: 3, с. 22-24; 13, с. 11-16; 15, с. 16-18). Однак, практично щорічно в околицях згаданого села відкриваються нові пам'ятки, що актуалізує дане дослідження.

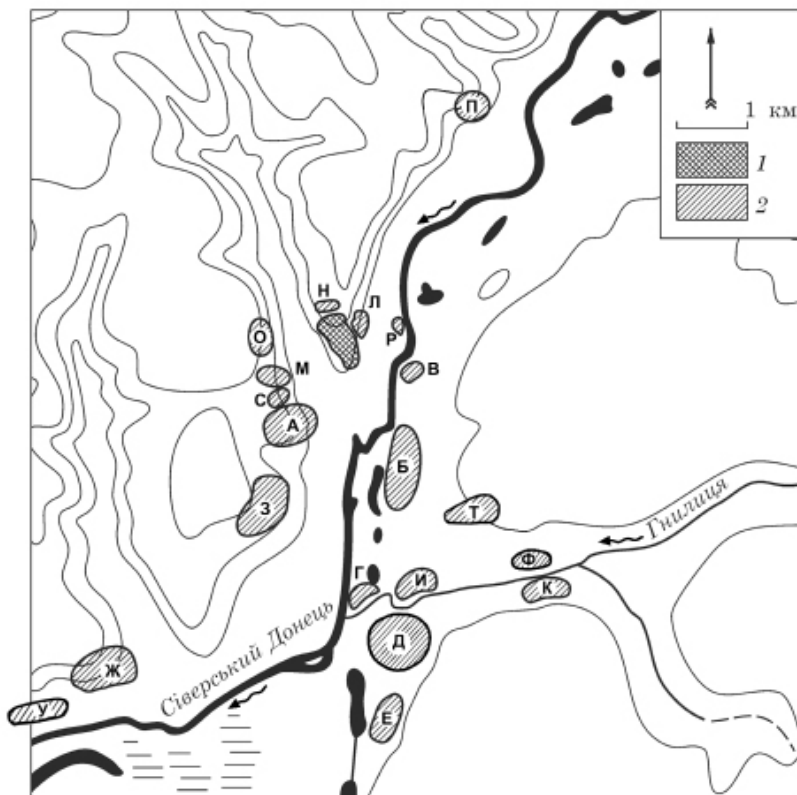

Рис. 1. План-схема мікрорегіону с. Мохнач: 1 – городище, 2 – селища.

Само городище відомо з першої третини XVII ст. (5, с. 71). В середині XIX ст. його згадує у своїй краєзнавчій роботі історик та ет-

нограф Харківського університету В.В. Пассек (23, с. 216).¹ Зазначимо, що в матеріалах XII (Харківського) Археологічного з'їзду старожитності с. Мохнач представлені відомим харківським університетським істориком Д.І. Багалієм лише згадкою про квадратну за формою фортецю нового часу ("Турецьке" городище) на лівому березі С. Дінця та городище "Запорізьке" – "...в 3-х верстах від села" [КВ – ?] (1, с. 32-33). Це підтверджує нашу думку, що В.В. Пассек особисто не був в с. Мохнач, і не бачив городища, а інформацію про нього взяв з "Книги Большому Чертежу". Таким чином, городище та навколишні селища потрапили в поле зору фахівців-археологів лише в середині ХХ ст.

Перше поселення з артефактами салтівського та нового часу було відкрито Дніпровською лівобережною археологічною експедицією ІМК СРСР на чолі з І.І. Ляпушкіним у 1948 р. Воно локалізовано на лівому березі Дінця навпроти села, праворуч мосту; відзначено і наявність в селі городища (22, с. 203). Вже у 1950 р. на городищі Мохнач та в його окрузі проводив дослідження Б.О. Рибаків, що представляв Інститут археології СРСР (Москва). Він здійснив розріз у південно-західній частині валу, виявивши його двошарову структуру. Нижній шар він відніс до ранньої залізної доби, а верхній – з домішкою рваного каміння – до раннього середньовіччя. Окрім того, він відзначив два селища, давши їм кириличну літерну нумерацію, яка продовжується і понині. Селище "А" розташоване на правому березі Дінця навпроти південного кінця городища (через яр), а селище відкрите експедицією І.І. Ляпушкина на лівому березі Дінця на південний схід від городища отримано позначку – "Б" (24, с. 1, 2, 26; 31, с. 77).²

У 1953 р. тут працює молодий науковець Харківського держуніверситету – Б.А. Шрамко (29, с. 11-16). На городищі він закладає три розкопи.³ Розкоп І (S=14 м²) являє розріз зовнішнього валу у

¹ В одному з довідників помилково написано про дослідження його на Мохначанському городищі (31, с. 77). Згодом ця помилка перекочувала в одну з наших робіт (3, с. 23), хоча підстави навіть про те, що В.В. Пассек відвідував Мохнач в його працях відсутні (контекст його інформації про дане городище практично збігається з текстом "Книги Большому Чертежу"). При нагоді просимо вибачення за нашу попередню недолугість.

² Нажаль нам не вдалося відшукати в архіві ІА РАН звітних матеріалів самого Б.О. Рибаків щодо робіт на Мохначі.

³ У звіті з креслень є лише загальний план городища із вказівкою місць розкопів та профіль денної поверхні розкопу І.

його північно-східній частині. Автор без аргументів відносить цей ґрунтовий вал до скіфського часу. Розкоп II ($S=48 \text{ м}^2$) – це розріз зовнішнього валу у його найбільш східній частині. До нього примикає 4 шурфи (по 6 м^2). Розкопки валу виявляють двошпанцирну кам'яну кладку із забутуванням сумішню м'якого ґрунту та рваного каміння, яку дослідник обережно відносить до роменського часу. Бідний на знахідки та археологічно не визначений культурний шар шурфів складає від 15 до 30 см. Розкоп III ($S=56 \text{ м}^2$) закладено на другому з півдня дворищі. Тут досліднику вдалося вивчити два роменських заглиблених житла (в кожному з яких віднайшли ротаційні жорна) та одну землянку XVIII ст. В роменських житлах і в культурному шарі виявлені не лише рештки ліпної сіверянської кераміки, а й салтівської гончарної (судячи з фото звіту, це, амфори, кухонний та столовий посуд). Окрім цього тут знайдено залізне ковадло-шперак та черешкове вістря стріли, що відносяться до салтівського кола старожитностей. Окрім цього на селищі "А" закладено два шурфи по 8 м^2 та розкоп площею 64 м^2 , у якому виявлено лише рештки салтівського і роменського посуду (24, с. 25-26; 29, с. 15). У звіті повідомляється, що "в лісі на південний захід від городища, поблизу Солонецького яру виявлено ще одне городище", яке не досліджувалося (29, с. 16).

У наступному (1954) році дослідження в с. Мохнач проводила тоді ще молодий науковець – С.О. Плетньова, яка очолювала невеликий (9 осіб) пошуковий Сіверо-Донецький загін Таманської експедиції ПМК. У звіті, не згадуючи північно-східний розріз валу Б.А. Шрамка, вона повідомляє про його два інших розкопи і сама закладає два своїх розкопи: № 4 та № 5.

Її розкоп № 4 поглинає розкоп III попередника і разом із прирізками в кінцевому вигляді становить 174 м^2 дослідженої пощі. В культурному шарі виявлені уламки роменського ліпного посуду, а також фрагменти гончарних посудів салтівської культури та нового часу. Окрім цього, тут знайдено і частково досліджено близька десятка могильних ям XVII – XVIII ст., з чого зроблено висновок про існування тут цвинтаря нового часу (24, с. 12-22). Розкоп № 5 закладається на валу, що відділяє найбільш південне дворище городища і становить 100 м^2 . В ньому було виявлено рештки найбільш південної лінії захисту, яку дослідниця віднесла до салтівського часу. В культурному шарі розкопу виявлено уламки салтівського та роменського посуду (24, с. 22-25).

Загалом дослідниця відносить пам'ятку до "скіфської" та "салтівської" епох та відзначає, що територія городища скіфського часу була "вдвічі більша за салтівське". У своєму звіті вона відзначає наявність окрім загального валу по периметру три додаткових вали салтівського часу ("з каменю та щебню"), що вибором місця свого розташування пов'язані із природними ярами, які полегшували створення ровів. Таким чином, вона виділяє чотири дворища на городищі (північне – скіфське, та три південних – салтівських), на відміну від Б.А. Шрамка, на плані якого можна бачити лише три дворища. (24, план городища; 29, табл. VI, 2;). Окрім того, вона відмічає наявність валів, які супроводжували дорогу, що веде на городище з півдня, відносячи їх до середньовіччя (24, с. 2-6). Вона оновлює зачистку розрізу східного валу, який зробив за рік до неї Б.А. Шрамко (розкоп II) і надає докладний опис його конструкції (24, с. 7-11).

Значні роботи проведені С.О. Плетнєвою і на навколишній до городища території (24, с. 25-32). На селищі "А" зібраний підйомний матеріал, який за номенклатурою співпадає із матеріалами досліджень Б.А. Шрамка. На селищі "Б" закладено розкоп 25 м², який дав матеріал салтівської культури та нового часу. Значні розвідувальні роботи дозволили виявити ще 8 відкритих поселень ("В" – "К") по обох берегах С. Дінця та його лівої притоки – р. Гнилиця (табл. 1, рис. 1).

В наступному сезоні (1955 р.) розвідки в районі с. Мохнач проводив В.І. Кадеєв – тодішній студент історичного факультету ХДУ (4, с. 4-6). Ним було оглянуто селище "Б" та відкрито 4 нових селища на лівому березі С. Дінця, яким він дав свою, відмінну від С.О. Плетнєвої, нумерацію.⁴ На всіх зібрано незначний і маловиразний матеріал бронзової доби. Ці роботи не мали продовження, а тому в науці закріпилася нумерація та локалізація поселень С.О. Плетнєвої.

Таким чином, завдяки роботам першої половини 1950-х рр. в науковий обіг введено групу археологічних пам'яток в с. Мохнач та його окрузі, центральним з яких було городище. І хоча відомості про них увійшли до узагальнюючої археологічної літератури (22, с. 90, 203; 30, с. 188, 190, 191, 290, 294, 296, 305, 308, 317; 25, с. 28, 192), дослідження їх відкладалося за далекий термін. Не прискорило дослідження городища і його огляд з боку фахівців з ІА УРСР відомими археологами-славістами – М.П. Кучерою та О.В. Сухобо-

⁴ У звіті бракує топографічних планів нових поселень, а ті, що є, поступаються загальному плану поселень С.О. Плетнєвої, що унеможливило співставлення селищ, які відкрив В.І. Кадеєв.

ковим (20, с. 4-6). Таке ставлення можна відсутністю якісних шляхів сполучення з городищем та його неоднозначною характеристикою: наявність складної системи оборони, присутність різних за культурно-хронологічним визначенням відкладень, що призводило до різного тлумачення пам'ятки.

З 1991 р і по сьогодні старожитності с. Мохнач досліджує Середньовічна археологічна експедиція Харківського національного педагогічного університету під керівництвом автора. Основну увагу привертає саме городище, але цілеспрямовані розвідки в окрузі та пошуки могильника (які досі не увінчалися успіхом) значно збільшили кількість навколишніх поселень: на 9 (від "Л" до "У" – рис. 1). На чотирьох відкритих поселеннях ("Б", "П"⁵, "Т", "У") проведені розкопки. Все це значною мірою збагатило розуміння етапів заселення мікрорегіону у різні етапи людської історії.

Городище досліджується планомірно, комплексно, широкими площами. З метою вивчення кожної складової частини пам'ятки загальна кількість розкопів доведена до тринадцяти. Два найбільших з них (на північному дворі) зараз з'єднані у спільну розкопану площу в понад 7000 м² (загальна досліджена на городищі площа за всі роки становить ≈ 9000 м²). Комплексність дослідження полягає у залученні фахівців природничих дисциплін: палеоботаніків (наприклад: 2, с. 64-74; 14, с. 161-180; 18, с. 84-93;), археозоологів (17, с. 297-298), ґрунтознавців (наприклад: 21, с. 160-165; 32, с. 337-340), палеокліматологів (19, с. 247-267), що дозволяє повніше відновити минуле округи Мохнача. Це дало можливість перейти від накопичення фактів та публікації окремих матеріалів до узагальнюючих робіт, що характеризують життя не тільки мохначанського мікрорегіону, а й взагалі історію лісостепового населення Дніпро-Донського межиріччя, особливо у ранньому середньовіччі. Вийшли праці з розвитку сільського господарства (3, с. 65-67, 75-115; 15, с. 56-59, 76-94, 108-126), ремесла (6, с. 69-78; 9, с. 149-163; 10, с. 68-74), фортифікації (27, с. 117-119; 28, с. 77-81; 32, с. 337-340), етнополітичної історії (8, с. 311-323; 11, с. 54-91; 12, с. 481-495), етапів розвитку городища (7, с. 9-15)⁶.

⁵ На цьому селищі єдиним розкопом вивчено ≈ 4000 м².

⁶ На теперішній час виділяються 3 періоди його розвитку: скіфський етап ранньої залізної доби, раннє середньовіччя (пеньківська, салтівська та роменська археологічні культури) та новий час (слобожанська культура) та 4 етапи фортечного будівництва: скіфський, салтівський, роменський, слобожанський.

Необхідно згадати і краєзнавців, що зробили свій внесок у вивчення округи с. Мохнач: за допомогою директора Зміївського краєзнавчого музею – М.І. Саяного було відкрито селище "Мохнач-У". Він же виявив селище "Мохнач-Ф", а також віднайшов городище в Соловецькому яру (26, с. 18–22). Про цю пам'ятку двічі згадує Д.І. Багалій (1, с. 33, 38)⁷ та одного разу Б.А. Шрамко (29, с. 16)⁸.

Таким чином, завдяки праці професійних археологів з багатьох наукових установ СРСР та України, а також істориків і краєзнавців Харківщини, було обстежено значну територію навколо с. Мохнач Зміївського р-ну Харківської обл., завдяки чому вдалось відкрити та дослідити значну кількість археологічних пам'яток. Отримані матеріали дали можливість із значною повнотою відтворити перебіг історичних подій вказаного мікрорегіону Слобожанщини.

1. *Багалей Д.И.* Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии / Д.И. Багалей // Труды XII АС. – М., 1905. – Т. 1. – С. 1-92
2. *Горбаненко С.А.* Про землеробство жителів Мохначанського городища (роменська культура) / С.А. Горбаненко // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали Міжнародної наук. Конф. 17-18 травня 2002 р. – Луганськ, 2002. – С. 64-74.
3. *Горбаненко С.А., Колода В.В.* Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. / С.А. Горбаненко, В.В. Колода. – К., 2013. – 236 с.
4. *Кадеев В.И.* Отчёт об археологических разведках в Харьковской области в 1955 году / НА ІА НАНУ. – № 1955/14.
5. *Книга* Большому чертежу. – М.-Л., 1950. – 228 с.
6. *Колода В.В.* Усадьба средневекового кузнеца на Мохначанском городище / В.В. Колода // Хазарский альманах. – 2002. – Т. I. – С. 69-78.
7. *Колода В.В.* Створення оборонних споруд Мохначанського городища та динамка заселення його округи / В.В. Колода // Археологія. – 2007. – № 2. – С. 9-15.

⁷ Збираючи дані для своєї мапи археологічних пам'яток Харківської губернії від різних інформаторів він двічі позначає одну й ту ж пам'ятку, прив'язуючи її до с. Мохнач (1, с. 33) та с. Черемушне (1, с. 38), що добре узгоджується із даними сучасної картографії.

⁸ У своєму звіті дослідник повідомляє про наявність городища біля "Солонецького" яру "на південний захід від городища" в с. Мохнач; тут вказана відстань збігається із сучасною картографією та майже тотожні назви яру.

8. Колода В.В. Техника создания славянских оборонительных линий на городище Мохнач как отражение межэтнических контактов в раннем средневековье / В.В. Колода // Древности Юга России: памяти А.Г. Атавина. – М., 2008. – С. 311-323.
9. Колода В.В. Жилище и мастерская гончара на городище Мохнач / В.В. Колода // Верхнедонский археологический сборник. – Вып. 5. – Липецк, 2010. – С. 149-163.
10. Колода В.В. Специализированные ремесленные инструменты салтовского периода на городище Мохнач / В.В. Колода // Археологія і давня історія України. – Вип. 13. – Археологія: можливості реконструкцій. – 2014. – Вип. 2. – С. 68-74.
11. Колода В.В. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце: этнокультурный аспект / В.В. Колода // ПА. – 2015 – № 4 – С. 54-91.
12. Колода. Жилища летописных северян на городище Мохнач как пример контактов восточных славян и населения Хазарского каганата / В.В. Колода // Проф. д-р Борисов Д. Борисов – ученици и приятели. ВТУ "Св. св. Кирилл и Методий" и българската археология. – 2. – Велико Търново, 2016. – С. 481-495.
13. Колода В.В. Культурно-хронологическая интерпретация селища "Мохнач-Ж" / В.В. Колода // LAUREA II. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, к 90-летию со дня рождения. Материалы. – Харьков, 2017. – С. 11-16.
14. Колода В.В., Горбаненко С.А. Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначанського городища) / В.В. Колода, С.А. Горбаненко // Vita antiqua. – Київ, 2009. – № 7-8. – С. 161-180.
15. Колода В.В., Горбаненко С.А. Сельское хозяйство носителей салтовской культуры в лесостепной зоне / В.В. Колода, С.А. Горбаненко. – К., 2010. – 216 с.
16. Колода В.В., Колода Т.О. Старожитності с. Мохнач та його округи / В.В. Колода, Т.О. Колода // Археологічний літопис лівобережної України. – 2001. – Ч. 2. – С. 42-45.
17. Колода, В., Кройтор, Р. Животноводство населения салтовской культуры в лесостепной части Северского Донца (Украина). Часть 2 / В.В. Колода, Р.В. Кройтор // Revista Arheologică, seria nouă, – V. 12 (nr. 1-2). – 2016. – С. 296-303.
18. Колода В.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Землеробство жителів городища Мохнач (салтівської археологічної культури середини VIII – X ст.) / В.В. Колода, Г.О. Пашкевич, С.А. Горбаненко // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 84-93.

19. Колода В.В., Чендев Ю.Г., Борбукова Д.А., Дудин Д.И. Эволюция почв и природной среды на южном участке восточноевропейской лесостепи (на примере исследования городищ Харьковской области) / Колода В.В., Чендев Ю.Г., Борбукова Д.А., Дудин Д.И. // ПА. – 2014. – № 1. – С. 247–267.
20. Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагіню Інституту археології АН УРСР за 1971 р. / НА ІА НАНУ. – № 1971/17а.
21. Лисецкий Ф.Н., Голусов П.В. Датировка почв разновозрастных поверхностей городища Мохнач почвенно-хронологическим методом / Ф.Н. Лисецкий, П.В. Голусов // АБУ 2001 – 2002 рр. – Вып. 5. – С. 160-165.
22. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа И.И. Ляпушкин. – МИА. – № 104. – 1961. – 215 с.
23. Пассек В.В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Харьковского уездов / В.В. Пассек // Русский исторический сборник. – 1839. – Т. 3, кн. 2. – С. 201-229.
24. Плетнёва С.А. Отчёт о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции ИИМК ИА РАН летом 1954 г. / Архив ИА РАН. – Р. 1. – № 1025.
25. Плетнёва С.А. От кочевий к городам (салтово-маяцкая культура) / С.А. Плетнёва. – МИА. – № 142. – 1967. – 197 с.
26. Саяний М.І. Соловецьке городище – невідома пам'ятка археології Зміївщини / М.І. Саяний // Харьковский историко-археологический сборник. – Вып. 17. – Харьков, 2015. – С. 18-22
27. Свистун Г.Є. Конструктивні особливості салтівської оборонної лінії Мохначанського городища / Г.Є. Свистун // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – Ч. 2. – С. 117-119.
28. Свистун Г.Е. Исследования восточного участка обороны Мохначанского городища / Г.Е. Свистун // Проблемы історії України. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. – Харків, 2003. – С. 77-81.
29. Шрамко Б.А. Отчёт об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. / НА ІА НАНУ. – № 1953/19.
30. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца / Б.А. Шрамко. – Харьков, 1962.
31. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область / Б.А. Шрамко, В.К. Михеев, Л.П. Грубник-Буйнова. – К., 1977. – 155 с.
32. Чендев Ю.Г., Колода В.В. Архитектура земляных валов городища Мохнач с точки зрения палеогеографии и почвенной геохимии / Ю.Г. Чендев, В.В. Колода // АБУ 2002 – 2003 рр. – Вып. 6. – С. 337-340.

Koloda V.V. Role of scientific, educational and museum establishments in archaeological research of Mokhnach village and its neighbourhood.

The investigational history of antiquities from Mokhnach village, Zmijiv region, Kharkov oblast and its neighbourhood is viewed in the article. Several periods are distinguished. The initial stage, before the 12th Archaeological congress (1902), was carried out by the efforts of Kharkiv University's scientists. The next stage (second half of XX cen.) is characterized by the participation of the representatives of Academic establishments of Russia (Institute of Archaeology and Institute for the History of Material Culture) and Ukraine (Institute of Archaeology), and also researchers of Kharkov National University in the investigations. In the modern stage (since the end of XX cen.), the large-scale complex research is carried out by the expedition of Kharkiv Pedagogical University and, sporadically, by members of Zmijiv regional museum. Thanks to the efforts of many scientists, considerable research of Mokhnach hillfort has been done; 20 surrounding settlements have been found and partly investigated. It provides an opportunity to reconstruct stage-by-stage history of the mentioned microregion since the Stone Age to the modern times.

Key words: *Slobozhanshchina, Mokhnach, hillfort, settlement, microregion.*

Колода В.В. Роль научных, учебных и музейных учреждений в археологическом изучении с. Мохнач та его округи. В статье рассматривается история исследования древностей с. Мохнач Змиевского р-на Харьковской обл. и его округи. Выделяется несколько этапов. Начальный – до XII Археологического съезда (1902 г.) осуществляется силами ученых Харьковского университета. Следующий этап (вторая половина XX в.) характеризуется участием в исследованиях представителей Академических учреждений России (Институт археологии та Институт истории материальной культуры) и Украины (Институт археологии), а также учёных Харьковского госуниверситета. На современном этапе (с конца XX в.) масштабные комплексные исследования проводит экспедиция Харьковского педагогического университета и, спорадически, сотрудники Змиевского краеведческого музея. Благодаря усилиям многих учёных проведены значительные исследования на городище Мохнач; выявлено и частично изучено 20 селищ в округе. Это дает возможность восстановить поэтапную историю указанного микрорегиона от каменного века до нового времени.

Ключевые слова: *Слобожанщина, Мохнач, городище, селище, микрорегион.*

***Історія досліджень археологічних пам'яток на території
м. Балаклія та використання їх результатів у процесі
розробки історико-архітектурного опорного плану міста для
Балаклійської міської ради***

В.М. Ряполов, М.Т. Кацанов, В.О. Хесін, С.О. Боровий

У 2016 р. НДІП (Науково-дослідний і проектний інституту цивільного будівництва) «СХІДБУДПРОЕКТ» зібрав архівні та опубліковані дані по пам'ятках археології, які розташовані на території м. Балаклія. Вдалося нанести на історико-архітектурний опорний план міста багатоярусне поселення поблизу перехрестя Замиської вул. і Савінського шосе, поселення бронзової доби Балаклія-2, багатоярусне поселення Балаклія (Ляховка), ранньосередньовічний могильник, територію фортеці XVII ст. Для даних об'єктів визначені охоронні зони, де без спецдозволу заборонені містобудівні та земляні роботи. Крім того, рекомендовано залучити археологів для дообстеження двох неолітичних стоянок та кочовища салтово-маяцької культури з метою їх локалізації на місцевості та встановлення у майбутньому охоронних зон.

Ключові слова: пам'ятки археології, культурний шар, геотопозйомка, локалізація, місто, історико-архітектурний опорний план, охоронні зони.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» м. Балаклія визнається історичним населеним пунктом [27]. Тому, визначення охоронних зон пам'яток історичної та культурної спадщини, історичних вулиць та сталої планувальної побудови кварталів є обов'язковою науково-проектною базою для подальшої розробки генерального плану розвитку м. Балаклії.

У 2016 р. на підставі договору з Балаклійською міською радою Науково-дослідний і проектний інституту цивільного будівництва

«СХІДБУДПРОЕКТ» під керівництвом директора інституту, члена Національної Спільки архітекторів України, дійсного члену національного комітету ICOMOS С.О. Борового і заступника директора, головного архітектора інституту, члена Правління Національної Спільки архітекторів України, дійсного члену національного комітету ICOMOS, академіка Української Академії архітектури В.О. Хесіна розробив історико-архітектурний опорний план м. Балаклія, в рамках якого опрацьована також і інформація відносно пам'яток археології.

На сучасному етапі м. Балаклія є адміністративним центром Балаклійського району Харківської області. Згідно з останнім переписом від 2001 р. його населення складає трохи більше 32 тис. осіб [28, с. 1], що відповідно до Державних будівельних норм України дозволяє віднести цей населений пункт в категорію першої підгрупи малих міст з населенням від 20 до 50 тис. осіб [21, с. 1].

Існують дві версії походження назви міста. За однією з них слово «Балаклія» походить від турецького слова «булак», що перекладається, як «джерело» [25, с. 110; 26, с. 9; 29, с. 12; 33, с. 32; 34, с. 22; 35, с. 88]. За другою, більш вірогідною, версією топонім «Балаклія» бере свій початок від тюркського слова «балик», яке одночасно перекладається і як «селище», і як «риба», з похідною від даного слова фразою «балакла» – «рибне місце» [25, с. 109; 26, с. 9; 29, с. 12, 13; 33, с. 33; 34, с. 22; 35, с. 88]. Деякі дослідники вважають, що тюркське походження топоніму «Балаклія» свідчить про те, що в басейні річок Балаклієк досить довгий час існував татарський юрт (кочовище) [24 с. 9; 29, с. 12; 30, с. 117; 34, с. 88].

Східнослов'янське м. Балаклія виникло у 1663 р. на древньому кордоні лісостепу зі степом в місці злиття річок Крайня Балаклійка, Середня Балаклійка і Волоська Балаклійка з річкою Балаклійкою і впадання останньої в річку Сіверський Донець [31, с. 176, 177]. Землі, що зрошувані трьома Балаклійками і Сіверським Дінцем, були надзвичайно родючі, рясніли кормовими травами і лісом. Тому люди на цій території селилися з глибокої давнини, починаючи ще з епохи неоліту. У гирлі р. Балаклійки на південній околиці міста Б.А. Шрамко виявлено дві неолітичні стоянки [1, с. 327; 31, с. 37] (рис. 1).

У 2007 р. В.С. Аксьонов, О.О. Лаптев, К.Г. Варачова і А.В. Короліна на південно-східній околиці міста поблизу перехрестя Замиської

вул. і Савінського шосе, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Волоська Балаклійка відкрили багатошарове поселення (рис. 1). Його розміри 200×500 м. У західній частині поселення проходить асфальтова дорога, в північній частині знаходяться залишки фундаментів будівель молочно-товарної ферми, а північно-східна частина поселення зруйнована піщаним кар'єром нелегального походження. В стінках кар'єру зафіксовані нашарування культурного шару товщиною до 0,4 м. Зібрано підйомний матеріал епохи бронзи і підйомний матеріал ранньосередньовічної салтово-маяцької культури [17, арк. 1, 2; 18, арк. 1, 2; 19, арк. 1-4; 20, арк. 1].

У 2008 р. В.М. Окатенко на південній околиці міста на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Балаклійки по вул. Береговій відкрив поселення епохи бронзи Балаклія-2 (рис. 1). Вдалося встановити, що його довжина по лінії північ-південь складає 1000 м., а ширина по лінії захід-схід – 500 м. В процесі шурфування виявлено культурний шар потужністю 0,25 м. з фрагментами кераміки епохи бронзи. Частина території поселення задернована, а частина знаходиться на городах садиб, що розташовані на стику вул. Береговій з вул. Набережною [2, арк. 23; 3, арк. 76, 77; 9, арк. 1, 2; 10, арк. 1, 2; 11, арк. 1-4; 12, арк. 1].

У тому ж 2008 р. В.М. Окатенко на південно-західній околиці м. Балаклія, в західній частині вул. Балтійської, на першій надзаплавній терасі р. Ляховка, яка є лівою притокою р. Сіверський Донець, відкрив багатошарове поселення Балаклія (Ляховка) (рис. 1). У 2012 р. його додатково обстежив В.В. Колода. Було закладено 6 шурфів і проведено збір підйомного матеріалу. Це дало можливість встановити, що поселення розташовано впритул до житлової забудови, має довжину по осі південний захід – північний схід 1000 м і ширину по осі південний схід – північний захід 600 м. Воно межує на сході і півдні з сосновим лісом Балаклійського лісгоспу, на заході – з землями Балаклійської міської ради, на півночі – з приватною забудовою садиби В.О. Шакірова. Через поселення проходить ЛЕП [2, арк. 23, 24; 3, арк. 71, 74; 13, арк. 1, 2; 14, арк. 1, 2; 15, арк. 1-4; 16, арк. 1]. На глибинах до 0,3 м. простежується культурний шар нового часу з фрагментами кружальної кераміки 17-18 ст. У цьому ж шарі знайдено масивний сильно зігнутий черешковий залізний ніж з істотно спрацьованим лезом. На глибинах від 0,4 до 1,1 м. знайдені фрагменти груболіпної кераміки епохи бронзи [16, арк. 1].

У 1969 р. В.К. Міхєєв, Є.М. Кадєєва і В.З. Фрадкін провели охоронні розкопки 5 поховань могильника, який було виявлено на околиці м. Балаклії поблизу шляхопроводу через залізницю, по якому проходить шосейна дорога на Волохів Яр [4, арк. 15-21, 38-41; 23, с. 280, 283; 32, с. 37] (рис. 1).

В похованні № 1 на глибині 2 м. виявлено кістяк дорослого чоловіка, покладеного на спині, головою на захід, з руками, що витягнуті вздовж тулуба. Біля правої ключиці знайдено бронзовий штампований бубонець, по правий бік голови – срібна сережка з кулеподібною штампованою підвіскою. У західній стіні могили виявлено підбій, в якому праворуч від голови похованого були залишки поховальної їжі у вигляді хребця та частини ноги бика. На кістках лежав залізний ніж з перехрестям. Поряд з ним стояв ліпний горщик. Біля західної стіни підбою стояла амфора з рифленим орнаментом. Інвентар поховання датується кінцем IX – початком X ст. [4, арк. 16, 17, 38-40; 23, с. 281].

Поховання №2 з північним орієнтуванням було частково зруйновано траншеєю для прокладки комунікацій. На глибині 1,3 м. від кістяка збереглися тільки кістки тазу та ніг. Біля ніг похованого лежала пара стремен кочівницького типу, ліворуч – залишки дерев'яного сагайдака, від котрого збереглися окремі деталі: кістяна накладка, залізна пряжка від ремня, три залізних кільця с залишками шкіри та дерева, фігурна залізна петля з цвяхами для кріплення до дерев'яного каркасу. У сагайдаку було п'ять залізних наконечників стріл різних типів. Біля лівого стегна лежав масивний залізний ніж з залишками дерев'яних піхов [4, арк. 18, 19, 38, 39; 23, с. 281].

Жіноче поховання № 3 мало західне орієнтування. В ньому, крім ліпного горщика, аналогічного горщику з першого поховання, знайдено два прясла, які були виготовлені з амфорної стінки [3, арк. 19, 38, 40; 23, с. 281].

Поховання №4 з північним орієнтуванням не містило ніяких речей, крім залишків зеленого мотузка [4, арк. 20, 38; 23, с. 281].

Поховання № 5 виявилось таким, що відноситься до катакомбної культури [4, арк. 20, 21, 38, 41; 23, с. 280]. А поховання № 1, 2, 3, 5 показали, що тут знаходиться ґрунтовий могильник з могилами салтово-маяцької культури із західним орієнтуванням кістяків та з могилами кочівницького типу IX-XI ст., які відрізняються своїм північним орієнтуванням [23, с. 283].

Місцеве населення свідчить, що навкруги, при ритті погребів та будівництві гаражів балаклійці неодноразово натикались на могили як північної, так і західної орієнтації, і навіть на могили воїнів з конем [4, арк. 15; 23, с. 281]. Отже, могильник займає дуже суттєву площу в межах міста.

У тому ж 1969 р. біля ранньосередньовічного могильника повністю розкопано курган зрубної культури [32, с. 37] (рис. 1), а неподалік від мосту, на правому березі р. Волоска Балаклійка, знайдено кочовище салтово-маяцької культури. [32, с. 37] (рис. 1).

У 1929 р. неподалік від залізничної станції Балаклія в межах міста на вододілі річок Середньої і Волоської Балаклійок при реконструкції залізничної колії було зруйновано курган (рис. 1), в якому краєзнавець Н.В. Сібільов виявив багате сарматське поховання. У похованні знайдені два залізних посріблених псалія з кульками на кінцях, крупна намистина з синього пастового скла з білими вічками і 10 штампованих срібних фаларів з позолотою. Два фалари прикрашені розетками та геометричним орнаментом, сім – зображеннями левових голів, один – зображенням людської голови [31, с. 239; 32, с. 37]. Всі ці речі потрапили в Ізюмський краєзнавчий музей, а з нього в 1932 р. зникли при загадкових обставинах [31, с. 239; 32, с. 37].

У центральній частині міста на території міського парку та його околиць знаходиться культурний шар фортеці XVII ст. Балаклії (або Буликлії) і навколишніх посадів, що в сукупності ми називаємо поселенням Балаклія. Древоземляні оборонні споруди фортеці не збереглися [5, арк. 1, 2; 6, арк. 1, 2; 7, арк. 1-4; 8, арк. 1]. Межі культурного шару пізньосередньовічного міста визначені і нанесені на сучасний план Балаклії (рис. 1) науковими співробітниками відділу археології Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини при Департаменті культури і туризму Харківської обласної державної адміністрації.

Спираючись на історико-архівні та бібліографічні дані, а також на інформаційний лист Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» [22, арк. 1], слід відзначити, що ступінь визначення локалізації на місцевості археологічних пам'яток, що знаходяться в межах м. Балаклії дуже різна. Є генеральні плани розташування поселень Балаклія XVII ст., Балаклія (Ляховка) та ранньосередньовічного мо-

гильнику VIII-XI ст. Для поселень Балаклія-2 і Балаклія (Ляховка) існують схеми розташування та їх плани на топографічних картах місцевості. Для багат шарового поселення доби бронзи і раннього середньовіччя поблизу перехрестя Замиської вул. і Савінського шосе є тільки схема розташування. Зовсім відсутні картографічні матеріали для двох неолітичних стоянок на південній околиці міста і кочовища салтово-маяцької культури на правому березі р. Волосса Балаклійка [22, арк. 1]. Є лише дуже приблизні описи місць їх розташування.

Таким чином, співробітникам НДІП «СХІДБУДПРОЕКТ», вдалося нанести на історико-архітектурний опорний план м. Балаклія з підосною у вигляді геотопозіймки в масштабі 1:5000 п'ять пам'яток археології: багат шарове поселення поблизу перехрестя Замиської вул. і Савінського шосе, поселення бронзової доби Балаклія-2, багат шарове поселення Балаклія (Ляховка), ранньосередньовічний могильник поблизу шляхопроводу через залізницю, територію фортеці Балаклія XVII ст. Для даних об'єктів визначені межі зон охорони археологічного культурного шару загальною площею 10,869 га., де забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини.

Крім того, Балаклійській міській раді рекомендовано залучити фахівців Слобідської археологічної служби, відділу археології Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини та відділу археології ХІМ ім. М.Ф. Сумцова до проведення археологічних розвідок з метою визначення меж двох неолітичних стоянок на південній околиці міста та кочів'я салтово-маяцької культури на правому березі р. Волосса Балаклійка, що дозволить в майбутньому визначити межі зон охорони археологічного культурного шару ще для трьох археологічних пам'яток.

В цілому, слід відзначити, що роботи Сектору історії та теорії архітектури НДЧ і АПРМ №3 НДІП «СХІДБУДПРОЕКТ» дозволили зробити кроки до організації реальної та ефективної охорони пам'яток археології на території м. Балаклія.

1. Археологічні пам'ятки Української РСР: короткий список. – К.: Вид-во АН УРСР, 1966. – 462 с.
2. Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 33: Звіт про археологічні розвідки І.Б. Шрамко, І.В. Голубевої, С.А. Заднікова та ін. у 2008 р. в 2 част. – Част. 1. – 154 арк.
3. Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 33: Звіт І.Б. Шрамко, І.В. Голубевої, С.А. Заднікова та ін. про археологічні розвідки на території Харківської обл. у 2008 р. в 2 част. – Част. 2. – 128 арк.
4. Архів Музею археології ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 9: Звіт В.К. Міхєєва про археологічні розкопки на території Харківської обл. у 1969 р. – 61 арк.
5. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Акт технічного стану археологічної пам'ятки поселення Балаклія. – 2 арк.
6. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Облікова картка об'єкту культурної спадщини поселення Балаклія. – 2 арк.
7. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Паспорт об'єкта культурної спадщини поселення Балаклія. – 4 арк.
8. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Поселення Балаклія: історична довідка / [уклад. В.В. Дідик]. – 1 арк.
9. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Акт технічного стану археологічної пам'ятки поселення Балаклія-2. – 2 арк.
10. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Облікова картка об'єкту культурної спадщини поселення Балаклія-2. – 2 арк.
11. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Паспорт об'єкта культурної спадщини поселення Балаклія-2. – 4 арк.
12. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Поселення Балаклія-2: історична довідка / [уклад. І.В. Голубева]. – 1 арк.
13. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Акт технічного стану археологічної пам'ятки поселення Балаклія (Ляховка). – 2 арк.
14. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Облікова картка об'єкту культурної спадщини поселення Балаклія (Ляховка). – 2 арк.
15. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Паспорт об'єкта культурної спадщини поселення Балаклія (Ляховка). – 4 л.
16. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Поселення Балаклія (Ляховка): історична довідка / [уклад. І.В. Голубева]. – 1 арк.
17. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Акт технічного стану археологічної пам'ятки поселення біля міста Балаклія. – 2 арк.

18. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Облікова картка об'єкту культурної спадщини поселення біля міста Балаклія. – 2 арк.
19. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Паспорт об'єкта культурної спадщини поселення біля міста Балаклія. – 4 арк.
20. Архів ХНМЦОКС при Відділі культури і туризму ХОДА: Поселення біля міста Балаклія: історична довідка / [уклад. К.Г. Варачова]. – 1 арк.
21. ДБН 360-92: Містобудування. Планування і забудова міських і сільських поселень [Текст]. – К.: ОВПП Укртиппроєкт, 1992. – 67 с.
22. Інформаційний лист про картографічні дані відносно розташування археологічних пам'яток на території м. Балаклії від 15.08.2016, № 01-53 / 467 / Надано Обласним комунальним закладом «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» директору НДП «СХІДБУДПРОЕКТ» С.О. Боровому для дослідницьких потреб. – 1 арк.
23. *Кадеєва Є.М.* Роботи на Балаклійському могильнику [Текст] / Є.М. Кадеєва, В.К. Михеєв // Археологічні дослідження на Україні. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 4. – С. 280-283.
24. *Клочан Д.Ф.* Балаклія [Текст] / Д.Ф. Клочан, М.М. Субота, В.В. Суздальцев. – Х.: Прапор, 1965. – 120 с.
25. *Коваль А.П.* Знайомі незнайомці: походження назв поселень України [Текст] / А.П. Коваль. – К.: Либідь, 2012. – 304 с.
26. *Кругляк Ю.М.* Ім'я Вашого міста: походження назв міст і селищ міського типу Української РСР [Текст] / Ю.М. Кругляк. – К.: Наукова думка, 1978. – 151 с.
27. Постанова КМУ від 26 липня 2001 р. № 878 Про затвердження Списку історичних населених місць України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-п>: Харківська область.
28. Сайт міста Балаклія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bal.at.ua/index/0-6>: Население – статистические данные.
29. Топонімічний словник Харківщини [Текст] / [уклад.: А.М. Перепеча, А.П. Ярещенко]. – Х.: ХДНБК, 1991. – 117 с.
30. *Филарет (Гумилевский Д.Г.).* Историко-статистическое описание Харьковской епархии в 5 отделениях [Текст]. – Отд. 4: Чугуевские округа военного поселения, уезды Змиевской и Волчанский / Ф. (Д.Г. Гумилевский). – Х.: Университетская тип., 1857. – 336 с.
31. *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца [Текст] / Б.А. Шрамко. – К.: Наукова думка, 1962. – 404 с.

32. *Шрамко Б.А.* Справочник по археологии Украины: Харьковская область [Текст] / Б.А. Шрамко, В.К. Михеев, Л.П. Грубник-Буйнова. – К.: Наукова думка, 1977. – 156 с.
33. *Янко М.П.* Топонімічний словник України [Текст] / М.П. Янко. – К: Знання, 1998. – 429 с.
34. *Ярещенко А.П.* Топоніміка Харківщини [Текст] / А.П. Ярещенко, В.О. Ярошик. – Х.: ХДНБК, 1990. – 87 с.
35. *Ярещенко А.П.* Український фенікс [Текст] / А.П. Ярещенко. – Х.: Прапор, 1999. – 176 с.

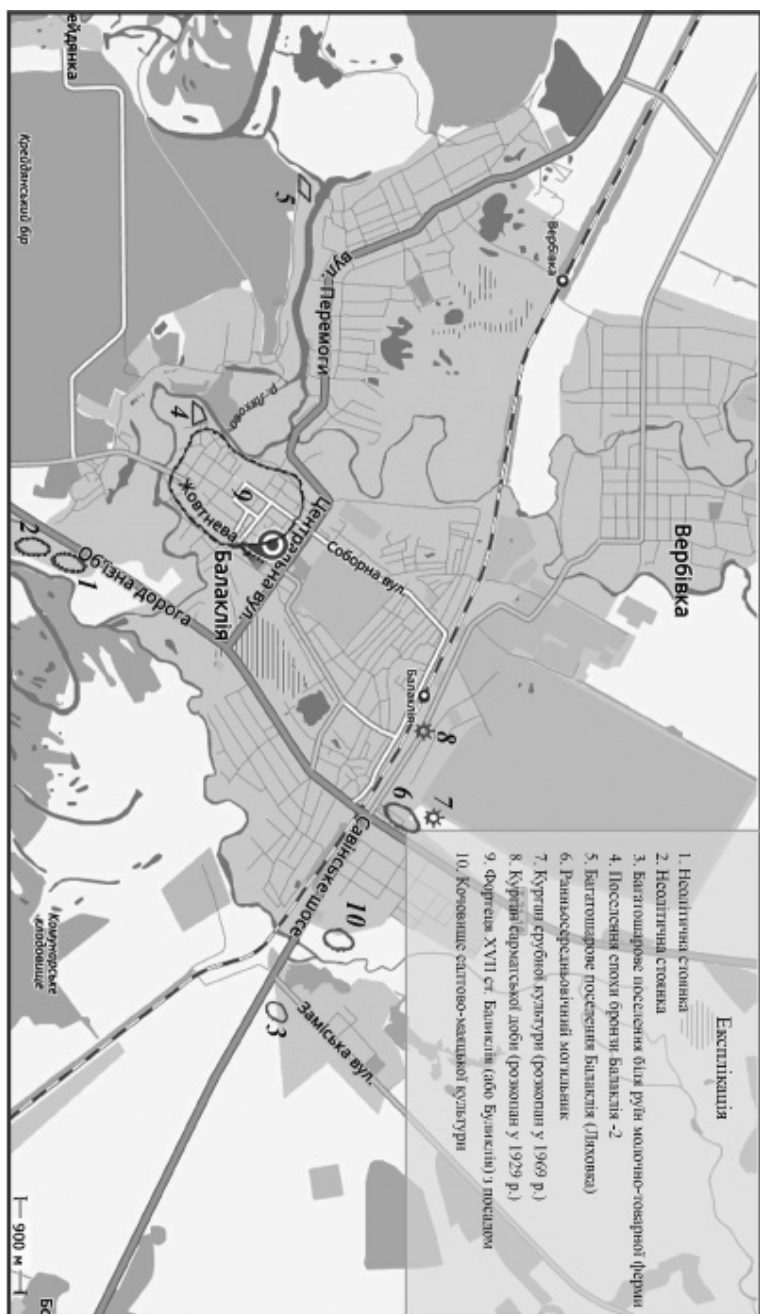
V.M. Riapolov, M.T. Katsanov, V.O. Khesin, S.O. Borovyi. Research History Of Archaeological Memorials On The Territory Of Balakliia City And Use Of The Research Results In The Development Of Historical And Architectural Basic Plan Of The City For Balakliia City Council. In 2016, NDIP (Scientific, Research and Design Institute of Civil Engineering), "SKHIDBUDPROEKT" collected archival and published data on archeological memorials located on the territory of Balakliia City. There was managed to put on the historical and architectural basic plan of the city a multi-layered settlement near the crossroads of Zamiska st. and Savinske highway, the settlement of the bronze Age Balakliia-2, multi-layered settlement of Balakliia (Liakhovka), early medieval burial, territory of the fortress of the XVII century. For these objects, protected zones have been defined, where city-planning and earthworks are prohibited without special permission. In addition, it is recommended that archaeologists are to be engaged for the study of two Neolithic and Nomadic sites in Saltovo-Mayak culture with the aim of their localization in the area and the establishment of future protected zones.

Keywords: archeological memorials, cultural layer, geotopofotographic, localization, city, historical and architectural basic plan, protected zones.

В.М. Ряполов, Н.Т. Кацанов, В.А. Хесін, С.А. Боровой. История исследования археологических памятников на территории г. Балаклея и использование их результатов в процессе разработки историко-архитектурного опорного плана города для балаклейского городского совета. В 2016 НИИП (Научно-исследовательский и проектный институт гражданского строительства) «ВОСТОКСТРОЙПРОЕКТ» собрал архивные и опубликованные данные по памятникам археологии, которые расположены на территории г. Балаклея. Удалось нанести на историко-архитектурный опорный план города многослойное поселение вблизи перекрестка Загородной ул. и Савинского шоссе, поселение бронзового века Балаклея-2, многослойное поселение Балаклея (Ляховка), раннесредневековый могильник, территорию крепости XVII в. Для данных объектов определены охранные зоны, где без спецразрешения запрещаются градостроительные и земляные работы. Кроме того, рекомендуется привлечь археологов для дообследования двух неолитических стоянок и кочевья салтово-маяцкой культуры с целью их локализации на местности и установления в будущем охранных зон.

Ключевые слова: памятники археологии, культурный слой, геотопосъемка, локализация, город, историко-архитектурный опорный план, охранные зоны.

Рис. 1. Схема розташування пам'яток археології на території м. Балаклія Харківської області.

З історії створення «Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» (1984–1999 рр.).

М. В. Хоружа

У роботі розглядаються передумови створення у с. Верхній Салтів історико-археологічного музею, головною темою якого стало висвітлювання історії дослідження археологічної пам'ятки, що дала назву салтово-маяцької культурі (друга половина VIII – перша половина X ст.). Створення музею у с. Верхній Салтів пов'язано з постаттю харківського археолога В.Г. Бородуліна, який і був його першим директором.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, Верхньо-Салтівський могильник, катакомба, алани, музей.

Створення «Історико-археологічного музею-заповідника Верхній Салтів» та перші роки існування цього закладу пов'язані з ім'ям харківського археолога В'ячеслава Георгієвича Бородуліна, який на той час займав посаду зав відділом археології Харківського історичного музею. Посаду провідного археолога музею В.Г. Бородулін обіймав з 1970 р. Основною сферою його інтересів тривалий час було дослідження курганів бронзового та скіфського часів на теренах Харківщини [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Саме його ім'я було пов'язано з тривалими дослідженнями Пісочинського курганного могильника скіфського часу [3, с. 5 - 6], які ознаменувалися низькою цікавих знахідок з дорогоцінних металів [28; 30], склали основу виставки «Таємничі скарби», яка тривалий час демонструвалася у приміщенні Харківському історичному музеї.

У 1984 році В.Г. Бородулін залучився до охоронних досліджень катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів, який був відомий ще з часів XII Археологічного з'їзду 1902 р. у Харкові, і який дав назву всесвітньо відомій археологічній культурі – салтово-маяцької або салтівської. Дослідженням катакомбних поховальних пам'яток

Верхнього Салтова В.Г. Бородулін займався до кінця свого перебування на посаді зав. відділом археології ХІМ (1992 р.) [27, с. 14].

Опанувати методику розкопок ґрунтових катакомб салтівського часу він почав під час охоронних розкопок Старосалтівського катакомбного могильника у 1982, 1983 рр., який розташовувався на території міжколгоспного виробничого центру «Сільгосптехніка» в с. Старий Салтів, що знаходиться в 5 км на південь від городища Верхній Салтів. Допомігав йому у цьому провідний харківський археолог-салтознавець В.К. Міхеев, який очолював експедицію що досліджувала Старосалтівський некрополь у 1983 році. Усього на могильнику було розкопано 21 катакомбне поховання та одна окрема могила коня [2].

У 1984 р. експедицією ХІМ під керівництвом В.Г. Бородуліна були розпочаті охоронні роботи на території головного (першого) катакомбного могильника поблизу с. Верхній Салтів (ВСМ-I). У роботі експедиції музею брала участь у якості наукового консультанта співробітник відділу слов'яно-руської археології АН УРСР О.В. Пархоменко (Ічеська) [23, с. 1]. На території, що була відведена під кооператив «Ізумруд», по північно-західних схилах Капіносового яру, експедицією музею з 1984 по 1989 рр. було досліджено 76 ранньосередньовічних катакомб та 4 поховання коня, що були зроблені в окремих ямах [23; 24; 25; 26]. На ділянках проміж дромосів катакомб експедицією музею було виявлено 17 поховань в звичайних ґрунтових ямах, у ямах з підбоям, що належали дітям та підліткам.

Експедиціями музею в 1989–1992 рр. під керівництвом В.Г. Бородуліна проводила дослідження третього катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III) [13; 14; 16; 17], котрий був відкритий ще на початку ХХ ст. В.О. Бабенком. Під керівництвом В.Г. Бородуліна на даному могильнику було розкопано 34 катакомби, 4 поховання у ґрунтових ямах, два поховання коня в окремих ямах.

У 1987 р. експедиція Харківського історичного музею на чолі з В.Г. Бородуліним дослідила 14 катакомбних поховань, котрі були випадково виявлені при земляних роботах з розширення стрільбища на полігоні Харківського військового училища військ тилового забезпечення. Полігон розташовується на північній околиці с. Рубіжне Вовчанського району, на відстані близько 4 км на північ від ВСАК [26, с. 1 - 18]. Вважається, що Рубіжанський могильник маркує північний кордон Верхньосалтівського комплексу.

У 1989 р. у 500 м на північ від околиці с. Верхній Салтів, на східному схилі Нетечінського яру завдяки провалу над поховальною камерою В.Г. Бородуліним було випадково відкрито катакомбне поховання, що стало початком дослідження Верхньо-Салтівського IV катакомбного могильника (ВСМ-IV). У 1989, 1990 рр. експедицією Харківського історичного музею тут було розкопано 17 катакомб [14, с. 24 - 37; 15], після чого роботи на могильнику призупинилися.

Попри активну роботу з дослідження могильників Верхнього Салтова, В.Г. Бородулін не намагався навіть вводити отримані матеріали у науковий обіг. В.Г. Бородулін дослідив значну кількість поховальних комплексів на всіх відомих ділянках могильника біля с. Верхній Салтів (127 катакомб, 26 ямних поховання, 7 поховань коней) та відкрив нову, раніш не відому, ділянку некрополя на східних схилах Нетечінського яру, Старосалтівський та Рубіжанський катакомбні могильники. Головним недоліком у роботі В.Г. Бородуліна було те, що він полюбляв шукати, знаходити та досліджувати поховальні комплекси, проте зовсім не цікавився їх інтерпретацією та введенням до наукового обігу. Його не чисельні публікації матеріалів розкопок могильника мають виключно тезисний характер [12; 22], проте результати археологічних досліджень широко висвітлювалися у місцевих засобах масової інформації [19; 20]. Втім, найголовнішим досягненням В.Г. Бородуліна є те, що розширився список пам'яток, які входять до Верхньо-Салтівського комплексу (Старосалтівський, Рубіжанський могильники, ВСМ-IV). Його дослідження надали багато цікавих артефактів, що стали експонатами Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова.

Роботи на катакомбному могильнику на чолі з В.Г. Бородуліним дозволили створити в 1984 р. у с. Верхній Салтів невеличкий музей на громадських засадах, котрий був немов «філія» ХІМ. Під музей у цей час рішенням Рубіжанської селищної ради була відведена одна кімната у будівлі клубу с. Верхній Салтів. В цій кімнаті репрезентувалися для відвідувачів результати щорічних археологічних досліджень експедиції, водночас вона була і камеральною лабораторією, і фондосховищем, і приміщенням де зберігалось майно експедиції.

Наслідком робіт експедицій ХІМ на пам'ятках Верхньо-Салтівського комплексу та завдяки зусиллям В.Г. Бородуліна рішенням Харківського облвиконкому № 33 від 23 січня 1984 р. на всій площі Верхньо-Салтівського археологічного комплексу (ВСАК), а також

на території навколо нього на відстані 50 м від його меж була встановлена охоронна зона. Наслідком обговорення проблеми збереження археологічних пам'яток біля с. Верхній Салтів у харківській пресі [21] стало рішення облвиконкому № 259 від 15 червня 1987 р., за яким уся територія комплексу була оголошена заповідною зоною, у межах якої були заборонені будь-які будівельні, земляні та інші роботи без узгодження з органами охорони пам'яток [1, с. 76].

У 1989 році В.Г. Бородулін подав до Харківської облради пропозицію створити на базі Верхньо-Салтівського комплексу археологічний музей-заповідник та ініціював внесенням пам'ятки до списку видатних пам'яток історії та культури ЮНЕСКО.

У 1991 року В.Г. Бородулін виходить з пропозицією до адміністрації Вовчанського району створити у с. Верхній Салтів археологічний музей районного підпорядкування, аргументуючи це тим, що всі приміщення клубу у с. Верхній Салтів за домовленістю з Рубіжанською селищною радою віддані для потреб археологічної експедиції ХІМ. На то й час у трьох кімнатах клубу розмістилася археологічна експозиція, у великому кінозалі була представлена виставка з української етнографії та історії с. Верхній Салтів. В.Г. Бородулін майже самотужки створив у трьох невеликих за площею кімнатах повноцінну археологічну експозицію, де були представлені матеріали починаючи з кам'яного віку і закінчуючи ранньосередньовічною добою – скорочену версію розвитку людської спільноти на теренах сучасної Харківської області. За насиченістю археологічними експонатами ця виставка перевершувала тогочасну експозицію з археології Харківського історичного музею, яка тоді розміщувалась усього у шести вітринах. В.Г. Бородулін залучив для створення виставки значну кількість музейних предметів з фондів ХІМ, які дозволяли якісно репрезентувати культуру стародавнього населення енеоліту, бронзової доби, скіфського часу. На виставці були представлені чисельні новороби, які представляли керамічний посуд різних епох (неоліт, бронзова доба, скіфський час). В двох з трьох кімнат виставки були представлені речі, що були знайдені експедиціями музею при дослідженнях катакомбних поховань Верхнього Салтова як у поточному польовому сезоні, так і в попередні роки. Частина експозиційного обладнання для створення виставки була привезена з ХІМ До художнього оформлення виставки був залучений головний художник музею Ю.О. Тітінюк.

Своїми враженнями про цей етап існування музею ділиться один з дослідників салтівської культури на Харківщині В.В. Колода. Він

відзначає, що В.Г. Бородулін майже одноосібно, своїми силами, без підтримки наукових співробітників (їх просто не було), та обласного музею і органів влади в приміщенні сільського клубу створює багатокімнатний археологічний музей, експонатам якого могли б заздрити провідні музеї країни. Це був справді перший музей салтово-маяцької культури в Україні [29, с. 26]. На той час В.Г. Бородулін спромігся налагодити позитивне ставлення місцевого населення до музею і до археології, а завдяки його розкопкам музей поповнювався новими знахідками [29, с. 26]. Місцеві жителі допомагали у поповненні етнографічної колекції та колекції, що розповідала про події війни 1941–1945 рр.

Проте отримання статусу районного музею призвело до того, що зроблена В.Г. Бородуліним археологічна виставка майже припинила своє існування, бо експозиційне обладнання та музейні предмети, що не належали Харківському історичному музею були повернуті до Харкова. Залишилася тільки етнографічна колекція та речі пов'язані з військовими подіями 1941 – 1943 рр.

В очікуванні наказу про створення у Верхньому Салтову археологічного музею районного підпорядкування В.Г. Бородулін в грудні 1992 р., звільняється з посади зав відділом археології Харківського історичного музею та становить завклубом у с. Верхній Салтів. Він плекає надію, що мін зможе переконати адміністрацію Вовчанського району створити музей, який він збирався очолити, посилаючись на свій багаторічний опит як польовою так і музейної роботи. В.Г. Бородулін переїжджає з Харкова до Верхнього Салтова, оселяється тут на постійній основі. Виконуючи обов'язки завклубом, В.Г. Бородулін не припиняє збір етнографічних експонатів для майбутнього музею. Користуючись невизначеністю у пам'яткоохоронній діяльності молодой незалежної України він проводить несанкціоновані археологічні розкопки на ВСМ-III. Матеріали цих розкопок становлять основу колекції майбутнього археологічного музею. Самостійно створює експозицію з матеріалів, що були у його розпорядженні. Усі зусилля В.Г. Бородуліна у ці роки були спрямованні на отримання згоди Управління культури Харківського облвиконкому на створення у Верхньому Салтові археологічного музею. Ним розробляється устав та штатний розклад майбутнього культурного закладу у с. Верхній Салтів.

Зусилля Б.Г. Бородуліна увінчалися успіхом у 1997 році. 20.10. 1997 р. розпорядженням Вовчанської райдержадміністрації за

№ 648 було прийнято рішення про заснування на базі Верхньо-Салтівського комплексу Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» з фінансуванням з бюджету Вовчанського району Харківської області. Першим директором якого й став В.Г. Бородулін [26, с. 14]. Це рішення вдалося прийняти завдяки підтримки заступника Голови Харківської облдержадміністрації В.Ф. Мещерякова, котрий був студентським товаришем В.Г. Бородуліна. За наказом Міністерства культури і мистецтв України від 15.06 1999 р. за № 393 (на підставі Постанови Кабінету Міністрів від 12 серпня 1992 р. № 466) Історико-археологічний музей-заповідник «Верхній Салтів» було внесено до Державного реєстру національного культурного надбання за № 38.

На жаль скрутне фінансове становище в державі не дозволило створеному музею плідно працювати, бо його персонал за штатним розкладом становив усього три одиниці: директор – 1, завгосп – 1, прибиральниця – 0,5, сторож – 0,5. Відповідно в особі В.Г. Бородуліна музей мав і головного адміністратора, і головного зберігача фондів, і єдиного наукового співробітника, і екскурсоведа. Цих сил було явно не достатньо для належної охорони території Верхньо-Салтівського комплексу та проведення повноцінних археологічних робіт на пам'ятках комплексу.

Посаду директора Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» В.Г. Бородулін займав до 1999 року, коли він був змушений залишити музей та переїхати жити з Верхнього Салтова до Верхньої Писарівки Вовчанського району. На посаді директора музею-заповідника В.Г. Бородуліна змінила Н.М. Бражнік, яка до цього працювала у музеї на посаді завгоспа. Таким чином, археолога-практика з великим досвідом польової та музейної роботи на посаді директора Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» змінює людина без фахової освіти. Зміна керівництва не пішла на користь музею в с. Верхній Салтів. Як пише В.В. Колода, що музей у с. Верхній Салтів після цього став жалюгідною тінню минулої розкоші, яка свого часу вразила його, коли він був ще відносно молодим дослідником [28, с. 26].

Таким чином, в останні роки існування СРСР у с. Верхній Салтів з ініціативи професійних археологів, музейних працівників виник та зробив перші кроки археологічний музей, який у подальшому повинен був перетворитися у музей однієї археологічної пам'ят-

ки – Верхньо-Салтівського археологічного комплексу, що дав назву яскравій археологічній культурі останньої чверті I тис. н.е. Цей музей у подальшому узяв би на себе не тільки завдання плідного вивчення пам'яток комплексу, а і став би осередком пам'яткоохоронної діяльності та одним з провідних музейних центрів Харківщини. Проте скрутне становище, у якому опинилася молода незалежна Українська держава, призвело до того, що професійні археологи та музейні працівники відійшли від справ у створеному державою «Історико-археологічному музеї-заповіднику Верхній Салтів», а їх місце зайняли аматори, Наслідком цього стало падіння рівня експозиційної та пам'яткоохоронної діяльності цієї музейної установи.

1. Аксенов В.С. К проблеме создания районных краеведческих музеев (на примере Верхне-Салтовского историко-археологического музея-заповедника) / В.С. Аксенов // З досвіду роботи музеїв Донецької, Харківської, Луганської областей: матеріали обласного науково-практичного семінару музейних працівників Донецької області. – Донецьк: Донецький обласний краєзнавчий музей, 2003. - С. 69-74.
2. Аксенов В.С. Старосалтовский катакомбный могильник / В.С. Аксенов // Vita antiqua. - 1999. - № 2. - С. 137 - 149.
3. Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени / Бабенко Л.И. – Харьков, 2005. – 284 с.
4. Бородулин В.Г. Раскопки Краснопавловского отряда / В.Г. Бородулин // АО 1972 года. – М.: Наука, 1973. – С. 262.
5. Бородулин В.Г. Исследования в зоне затопления Краснопавловского водохранилища / В.Г. Бородулин // АО 1973 года. – М.: Наука, 1974. – С. 250-251.
6. Бородулин В.Г. Исследования в зоне сооружения Краснопавловского водохранилища / В.Г. Бородулин // АО 1974 года. – М.: Наука, 1975. – С. 261-262.
7. Бородулин В.Г. Работы Харьковского исторического музея / В.Г. Бородулин // АО 1975 года. – М.: Наука, 1976. – С. 308.
8. Бородулин В.Г. Исследования на территории Харьковской области / В.Г. Бородулин // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 271-272.

9. *Бородулин В.Г.* Исследования Харьковского исторического музея / В.Г. Бородулин // АО 1977 года. – М.: Наука, 1978. – С. 301-302.
10. *Бородулин В.Г.* Исследования кургановскифского времени в Харьковской области / В.Г. Бородулин // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 306.
11. *Бородулин В.Г.* Раскопки Песочинского курганного могильника / В.Г. Бородулин // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 254.
12. *Бородулин В.Г.* Раскопки Верхнесалтовского катакомбного могильника / В.Г. Бородулин // АО 1986 года. – М.: Наука, 1988. - С. 256.
13. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника и кургана, расположенного на территории колхоза имени Пархоменко Лозовского р-на в 1988 г. / Бородулин В.Г. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 23051–23052.
14. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника расположенного на территории колхоза «Украина» в 1989 г. / Бородулин В.Г. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 23625–23626.
15. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1990 г. / Бородулин В.Г. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 24040.
16. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1991 г. / Бородулин В.Г. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 24577.
17. *Бородулин В.Г.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1992 г. / Бородулин В.Г. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 25211.
18. *Бородулін В.Г.* Дотик до минулого / Бородулін В.Г. // Соціалістична Харківщина. – 1982. – 10 грудня. – С. 4.
19. *Бородулін В.Г.* Що приховують катакомби / Бородулін В.Г. // Вечірній Харків. – 1982. – 2 грудня. – С. 4.
20. *Бородулін В.Г.* Катакомби розкривають таємниці / Бородулін В.Г. // Вечірній Харків. – 1983. – 14 грудня. - С. 4.
21. *Бородулін В.Г.* Заповідник чи дачі? / Бородулін В.Г. // Вечірній Харків. – 1986. – 25 червня. – С. 4.
22. *Бородулин В.Г., Пархоменко О.В.* Верхнесалтовский катакомбный могильник / В.Г. Бородулин, О.В. Пархоменко // АО 1984 года. – М.: Наука, 1986. - С. 218.
23. *Бородулин В.Г., Пархоменко О.В.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1984 г. / Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 21362 – 31263.

24. *Бородулин В.Г. Пархоменко О.В.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1985 г. / Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 21790 – 21791.
25. *Бородулин В.Г. Пархоменко О.В.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1986 г. / Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. // НА ІА НАНУ. - Ф.э. № 22037 – 22038.
26. *Бородулин В.Г., Пархоменко О.В.* Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1987 г. / Бородулин В.Г., Пархоменко О.В. // НА ІА НАНУ - Ф.э. № 22658 – 22659.
27. *Відділ археології Харківського історичного музею (1991 – 2010):* Бібліографічний покажчик / Укладачі В.С. Аксьонов, Л.І. Бабенко. – Харків, 2011. – 48 с.
28. *Иванов А.* Сокровища скифов / Иванов А. // Известия. – 1979. – 10 января. – С. 4.
29. *Колода В.В.* Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований) / В.В. Колода // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. – Харків, 2011. – С. 21 – 31
30. *Томский С.* Где жили скифы / Томский С. // Комсомольская правда. – 1979. – 17 ноября. – С. 4.

Excerpts on the history of foundation of the “Historical archaeological museum-preserve “Verkhniy Saltiv” (1984 – 1999). The paper presents background to the foundation of the historical archaeological museum in the village Verkhniy Saltiv, which central theme is historic coverage of the research of archaeological monument, that gave name to the saltovo-mayats’ka culture (latter half of the VIII – first half of the X century). The foundation of the museum in the village Verkhniy Saltiv is strongly associated with the person of Kharkiv archaeologist V.G. Borodulin, who was its first director.

Key words: *saltovo-mayats’ka culture, Verkhn’o-Saltivs’kyi mohyl’nyk (Verkhn’o-Saltivs’kyi burial ground), catacomb, alans, museum.*

Хоружая М.В. Из истории создания «Историко-археологического музея-заповедника «Верхний Салтов» 1984–1999 гг.).

В работе рассматриваются предпосылки создания в с. Верхний Салтов историко-археологического музея, главной темой которого стала освещение истории исследования археологического памятника, давшего название салтово-маяцкой археологической культуре (вторая пол. VIII– первая пол. X вв.). Создание музея в с. Верхний Салтов связано с личностью харьковского археолога В.Г. Бородулина, который и был его первым директором.

Ключевые слова: *салтово-маяцкая культура, катакомба, Верхне Салтовский могильник, аланы.*

УДК 902.03(477.54)"1900/2017":903.57

Методи та особливості досліджень Верхне-Салтівського катакомбного могильника (1900 – 2017 рр.)

В. С. Аксьонов

У роботі показано як змінювалась методика пошуку та дослідження катакомбних поховань на Верхньо-Салтівському ранньосередньовічному могильнику за більш ніж століття розкопок пам'ятки.

Ключові слова: салтово-маяцька культура, катакомба, Верхньо-Салтівський могильник, алани.

Ранньосередньовічний катакомбний могильник біля с. Верхній Салтів був відкритий місцевим вчителем В.О. Бабенко у 1900 р. Матеріали цих досліджень були репрезентовані науковій спільноті на XII Археологічному з'їзді, який відбувся у Харкові у 1902 р., та заявити про відкриття нової – салтово-маяцької археологічної культури (друга половина VIII – перша половина X ст.). Дослідження могильника біля с. Верхній Салтів у подальшому продовжувалось різними вченими-археологами, ведуться розкопки на пам'ятці і у наш час. Методика розкопок цієї пам'ятки за більш ніж століття не залишалася незмінною, бо перед її дослідниками стояли різні завдання.

З моменту відкриття біля с. Верхній Салтів перших катакомбних поховань у 1900 р. і до початку Другої Світової війни головним дослідником могильника був місцевий вчитель В.О. Бабенко. Як свідчать джерела, у період з 1900 по 1917 р. на Верхньо-Салтівському могильнику було досліджено 325 катакомбних поховань, з яких В.О. Бабенко розкопав 255 [14, с. 145; 24, с. 117, табл.]. Скільки їх було розкопано потім, з 1917 по 1941 р., точно невідомо, оскільки польова документація не збереглася, а у періодичних виданнях були відбиті далеко не всі роботи, які він проводив на могильнику [18, с. 87]. Так, відомо, що з 1920 по 1927 р. до Верхнього Салтова щоріч-

но відправляються археологічні експедиції Харківського та Одеського археологічних музеїв, Політпросвіту, Музею імені Г.С. Сковороди, Вовчанського культурно-історичного музею [22, с. 353–356]. У роботах цих експедицій активну участь брав В.О. Бабенко. За цей період на могильнику біля с. Верхній Салтів було досліджено близько 60 катакомб [5, с. 5]. В цілому ж до початку Другої Світової війни на могильнику було розкопано від 400 до 500 катакомб.

Те що В.О. Бабенко не був професійним археологом призвело до того, що роботи на могильнику проводилися на недостатньому методичному рівні, фактично розкопки зводилися до вилучення артефактів, креслення планів поховальних камер з розташуванням в них людських кістяків та поховального інвентарю у переважній більшості не робилися, опис самих поховань був доволі стислий. Досліджувалися лише ті катакомбні споруди, входи до яких відкривалися в промоїнах яруг навесні або після дощів. Переломним роком став 1908 р., коли В.О. Бабенко почав застосовувати траншейний метод пошуку катакомб [4, с. 226], а не тільки проводити розкопки лише в місцях, де схили ярів оголяли катакомбі поховання. Проте він закладав кілька вузьких траншей вздовж країв яруг на значній відстані одна від іншої лише з метою виявлення дромосів катакомбних поховань. Виявлені дромоса не досліджувались у повному обсязі. Розкопувалася лише та частина дромосу, що знаходилася безпосередньо перед поховальною камерою. Протилежна частина дромосу залишалася не дослідженою, що не дозволяло скласти повну уяву про конструкцію вхідного коридору катакомби. В цілому у цей період йшло звичайне накопичення матеріалів, які надходили до колекцій різних музейних установ. Більша частина цих матеріалів зберігалася у Харківському археологічному та Вовчанському культурно-історичному музеях. Проте від час війни 1941 – 1945 рр. ці колекції було втрачено разом з польовою документацією.

Розкопки могильника відновилися після закінчення війни. У 1946–1949 рр. роботи на могильнику проводила археологічна експедиція Харківського держуніверситету на чолі з професором С.А. Семеновим-Зусером, який не був фахівцем у галузі середньовічної археології, а опікувався проблемами раннього залізного віку. За свідченнями професора Б.А. Шрамка, який на той час був аспірантом Харківського університету та брав участь у розкопках могильника, досліджувати катакомбний могильник біля с. Верхній

Салтів С.А. Семенова-Зусера вмовив саме В.О. Бабенко [26, с. 145]. В.О. Бабенко під час робіт на могильнику консультував керівника експедиції та навчав молодих співробітників методу пошуку катакомб за допомогою траншей [26, с. 145]. За три роки робіт на могильнику було розкопано 57 катакомбних поховань [20, с. 112–135; 21, с. 271–284], з них 49 катакомб на ділянці некрополя що постійно досліджувалась ще у дореволюційні часи (ВСМ-I), а інші – на так званому третьому могильнику (ВСМ-III), відкритому В.О. Бабенком у 1905 р. Вплив В.О. Бабенко на керівника експедиції С.А. Семенова-Зусера був дуже помітний. Це позначилось у тому, що як і у дореволюційні часи пошук поховальних споруд відбувався за допомогою вузьких траншей, у деяких випадках розкопувалася лише та частина дромосу, що знаходилася безпосередньо перед поховальною камерою. Проте значно поліпшився стан польової документації, робилися креслення дромосу, поховальної камери, ретельно фіксувалося розташування поховального інвентарю. Ці дослідження знайшли своє відображення у розділі «Салтовская культура» монографії Б.А. Шрамка «Древности Северского Донца» (1962 р.). Тут ми бачимо кваліфікований науковий опис поховальних споруд Верхнього Салтова, приклад креслення катакомби (профіль і план), виконане точно, в масштабі, орієнтовано по сторонах світу, яке може вважатися за хрестоматійне [25, с. 278, рис. 108]. Роботи на некрополі експедиції С.А. Семенова-Зусера були спрямовані у першу чергу на відновлення колекції Археологічного музею Харківського держуніверситету, яка повністю загинула у часи війни. Проте, не зважаючи на те, що всі дані, які використовував Б.А. Шрамко були вже відомі у попередній період вивчення комплексу, тут ми спостерігаємо якісно новий рівень узагальнення та усвідомлення емпіричного матеріалу. Характерна для цього дослідника виразиста наукова думка, точність та ясність її висловлення призвели до того, що разом із узагальненнями М.Я. Мерперта та І.І. Ляпушкіна [18, с. 90-148; 19] археологія салтівської культури з періоду накопичення польового матеріалу поступово переходить до аналітичної стадії розвитку наукового знання.

Наступне вивчення катакомбних поховань Верхнього Салтова пов'язано з роботами Кочетокської експедиції Інституту археології АН УРСР 1959–1961 рр. на чолі з Д.Т. Березовцем, який був фахівцем зі слов'янських старожитностей та не мав досвіду розкопок ранньо-

середньовічних катакомбних поховань. Роботи експедиції носили пам'яткоохорону спрямованість та були обумовлені будівництвом Печенізького водосховища. Ціль експедиції обумовила методи досліджень. Роботи експедиції були сконцентровані на третій ділянці могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III), котра розташовується на східних схилах високого правого берега р. Сіверський Донець на північ від Верхньосалтівського городища. Метою цих робіт було визначення розмірів могильника та з'ясування особливостей поховального обряду. Роботи велися високими темпами, із залученням землерийної техніки (бульдозера). На схилах правого берега, зразу за захисними спорудами городища, бульдозером були зроблені траншеї, за три роки загальна площа яких склала 1800 кв. м [6, с. 2, 5]. В межах цієї площі було виявлено 80 катакомбних споруд, з котрих було досліджено лише 23 [6, с. 5]. За усним повідомленням професора В.К. Михєєва, на той час лаборанта Археологічного музею ХДУ, це було пов'язано з тим, що дослідники не мали досвіду розкопок земляних катакомб, до робіт залучалися не кваліфіковані археологи, а місцеві колгоспники та дітлахи. З їх слів проводився і опис поховань і фіксація місцезнаходження артефактів [17, с. 25]. Тому доволі часто забиті глиною входи до поховальних камер ними не виявлялися, а Д.Т. Березовець вважав такі споруди за кенотафи [6, с. 3].

Таким чином, відмінністю цих досліджень від попередніх робіт на могильника був їх пам'яткоохоронний характер. Це обумовило відхід керівником експедиції Д.Т. Березовцем від загальноприйнятої методики дослідження поховальних пам'яток – залучення до розкопування ґрунтових могильників землерийної техніки, використання при роботах з поховальними комплексами некваліфікованої робочої сили (колгоспники та дітлахи). Це не могло не призвести до часткової втрати інформації відносно деяких рис поховального обряду. Оцінюючи цей аспект робіт, можна тільки приєднатись до думки В.С. Флєрова: «...не зависимо от наших мнений результаты раскопок оказались чрезвычайно неполноценными. Непростительно отсутствие отчетов, независимо от причин» [23, с. 68].

У 1965, 1967 рр. під керівництвом Д.Т. Березовця проводилися незначні за обсягом роботи на ВСМ-III. Вздовж схилу було закладено кілька вузьких траншей, на незначній відстані одна від одної, для пошуку дромосів катакомбних споруд. Кількість досліджених

катакомб на цій ділянці некрополя було доведена, з урахуванням катакомб розкопаних у 1959-1961 рр., до 36. Обмеженість у часі призвела до того, що при дослідженнях могильника у 1965, 1967 рр. Д.Т. Березовець повернувся до хибної методики дослідження території некрополя, започаткованої ще В.О. Бабенко, - за допомогою вузьких траншей розташованих на відстані одна від одної. При такій методиці розкопок площа між дромоса катакомб залишала не дослідженою, хоча тут могли знаходитися, як свідчать розкопки могильників суцільною площиною, ритуальні комплекси та окремі поховання у ґрунтових ямах.

Роботи на могильнику біля с. Верхній Салтів відновилися у 1984 р. Роботи на могильнику проводились зусиллями експедиції Харківського історичного музею на чолі з В.Г. Бородуліним. Як і в попередні часи керівник робіт мав малий досвід у дослідженні ранньосередньовічних катакомб, бо до цього В.Г. Бородулін займався переважно розкопками курганних старожитностей бронзової доби та скіфського часу [7, с. 250-251; 8, с. 271-272; 9, с. 306; 10, с. 254]. Опанувати методику розкопок ґрунтових катакомб салтівського часу він почав лише під час охоронних розкопок Старосалтівського катакомбного могильника у 1982, 1983 рр. Допомагав йому у цьому археолог-салтознавець В.К. Міхєєв, який набув досвід розкопок катакомб на Маяцькому могильнику (Вороніжська область), перебуваючи у складі радянсько-угорської археологічної експедиції під керівництвом провідного московської дослідниці салтівських старожитностей С.О. Плетньової [13, с. 6].

Роботи на головному могильнику, відомому з дореволюційних часів, експедиція під керівництвом В.Г. Бородуліна проводила з 1984 по 1989 р. Ці роботи мали пам'яткоохороний характер та були пов'язані з виділенням земель по схилам яруг під садові товариства. Пам'яткоохороний характер проведення цих робіт обумовив методику проведення розкопок. Пошук дромосів катакомб здійснювався за допомогою вузьких (0,5 м) траншей довжиною від 15 до 30 м. При виявленні дромосу робилися прирізки для визначення повної його довжини. Дромос, на відміну від досліджень В.О. Бабенко, С.А. Семенова-Зусера, розкопувався по всій його довжині. Відстань між пошуковими траншеями в середньому складала 4 – 5 м. Таким чином, значні площі між дромосами катакомб залишалися не дослідженими. З 1987 р. В.Г. Бородулін почав закладати пошукові тран-

шеї завширшки 4 м, на відстані 1 м одна від одної. Завдяки цьому простір між дромосами катакомб був досліджений майже повністю. За час робіт на цій ділянці некрополя дуло розкопано 76 катакомб, 14 поховань у звичайних ґрунтових ямах та 4 поховання коня у окремих ямах.

У 1989 – 1992 рр. під керівництвом В.Г. Бородуліна велися дослідження на третього катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-III), котрий був відкритий ще на початку ХХ ст. В.О. Бабенком. У зв'язку з тим, що територія некрополя покрита лісом, то пошук дромосів катакомб здійснювався за допомогою траншей, ширина яких була зумовлена вільним простором між рядами дерев (в середньому 1,5 м), а орієнтація траншей – напрямком рядів дерев – вздовж лінії південь – північ з незначним відхиленням на схід. Таким чином, на некрополя залишилися не дослідженими смуги між рядами дерев завширшки до 2,0 м. Проте, на цій ділянці некрополя розкопано 34 катакомби, 4 поховання у ґрунтових ямах, два поховання коня в окремих ямах.

У 1989 р. на східному схилі Нетечінського яру завдяки провалу над поховальною камерою В.Г. Бородуліним була відкрита раніш невідома ділянка некрополя яка отримала назву Верхньо-Салтівського ІV катакомбного могильника (ВСМ-IV). Роботи тут проводились у польові сезони 1989, 1990 рр. Пошук поховальних споруд тут був здійснений за допомогою трьох паралельних траншей завширшки 3 м та довжиною 38 м, закладеним на відстані 1,0 м одна від одної. Завдяки чому частина некрополя була досліджена майже суцільною площею. Усього тут було розкопано 17 катакомбних поховань.

Таким чином, з 1984 по 1992 р. під керівництвом В.Г. Бородуліна біля с. Верхній Салтів на різних ділянках некрополя біло розкопано 127 катакомб, 26 ямних поховання, 7 поховань коней. Виконуючи пам'яткоохоронні роботи на ВСМ-I, В.Г. Бородулін змушений був досліджувати цю ділянку некрополя в стислі терміни та траншеями, котрі розташовувалися одна від одної на відстані у кілька метрів. За допомогою траншей, які розташовувались на деякій відстані одна від одної, досліджував В.Г. Бородулін і ВСМ-III, бо цей могильник розташовується на схилах вкритим лісом, а відстань між траншеями обумовлювалась його щільністю. Лише ділянка на ВСМ-IV досліджувалась загальною площею за допомогою траншей у перевалку. Це обумовило той факт, що на ВСМ-I та ВСМ-III залив-

ся не дослідженим простір між дромосами катакомб, іноді доволі значний, де могли знаходитися окремі ямні поховання та тризни. Звітна документація В.Г. Бородуліна відрізняється в кращій бік від документації В.О. Бабенка, бо вона зроблена відповідно з вимогами Інституту археології радянського періоду, проте і вона не є досконало (описи поховальних споруд та комплексів дано іноді занадто стисло; у більшості випадків відсутні малюнки речей, котрі замінені фотографіями, іноді, поганій якості; креслення поховальних споруд виконано доволі схематично). Головним недоліком у роботі В.Г. Бородуліна було те, що він полюбляв шукати, знаходити та досліджувати поховальні комплекси, проте зовсім не цікавився їх інтерпретацією та введенням до наукового обігу. Його не чисельні публікації матеріалів розкопок могильника мають виключно характер тез [11, с. 256; 12, с. 218].

Подальші дослідження катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів продовжилися у незалежній Україні. У 1996 р. роботи на ВСМ-IV проводила середньовічна експедиція Харківського державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди. Як звітує автор розкопок, тут впритул до розкопів В.Г. Бородуліна, була закладена траншея 43 x 3 м [15, с. 6], що дозволило проводити дослідження могильника суцільною площею. Під керівництвом В.В. Колоди тоді було розкопано 10 катакомбних поховань салтівського часу [16, с. 213]. У подальшому до вивчення ВСМ-IV залучилася експедиція Харківського історичного музею на чолі з автором даної статті. Починаючи з В.В. Колоди, який має великий досвід дослідження пам'яток салтово-маяцької культури, роботи на могильнику почали вестися методом рухомої траншеї, що дозволило не тільки виявляти дромоси катакомб, а і досліджувати простір між ними, що призвело до відкриттів ритуальних комплексів (тризн), до цього часу не відомих на катакомбних могильниках пам'ятки. На 2017 р. на ВСМ-IV досліджено 143 поховальні комплекси (катакомб та поховань в ямах різної конструкції) та одне окреме поховання коня у ґрунтовій ямі.

С початку ХХІ ст. археологи більше уваги почали приділяти дромосам катакомб, при дослідженні яких почалось більш ретельно вивчати стратиграфію їх заповнення. Так, вдалося зафіксувати присутність в дромосах катакомб ходів повторного проникнення до поховальних камер, та пов'язати їх з навмисною руйнацією людських

кістяків, котра здійснювалася невдовзі після здійснення поховання [1, с.98-114; 2, с. 20-44; 3, с. 192-210]. Для більш ретельного вивчення структури заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери дослідники почали залишати контрольну стратиграфічну бровку на незначній відстані (0,3 - 0,7 м) від торцевої стінки дромосу [2, рис. 5]. Більш ретельно почало вивчатися і заповнення самих поховальних камер. Все це дозволило поглибити наші знання про поховальний обряд аланського населення лісостепового варіанту салтово-маяцької культури.

Таким чином слід зазначити, що методика дослідження ранньосередньовічних катакомб могильника біля с. Верхній Салтів впродовж більш ніж століття досліджень зазнала значних змін. Якщо на початку ХХ століття пошук поховальних споруд зводився до виявлення входів до камер у промоїнах на схилах яруг, то на сучасний момент роботи на могильнику ведуться методом рухомої траншеї, що дозволяє вивчати некрополь загальної площею. Значна увага на сьогодні приділяється вивченню стратиграфії заповнення дромосу та самої поховальної камери катакомб, розташуванню та складу людських решток, що дозволяє реконструювати поховальні звичаї аланського населення Подоння у ранньосередньовічний час.

1. Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры / В.С. Аксенов // РА. - 2002. - №3. - С. 98 - 114.
2. Аксёнов В.С. К вопросу о повторном проникновении в катакомбные захоронения салтовской культуры Подонцовья (по материалам Верхне-Салтовского могильника) / В.С. Аксёнов // Хазарский альманах. – К. – Харків: Сучасний друк, 2012-2013. – Т. 11. – С. 20–44.
3. Аксёнов В.С. К вопросу интерпретации разрушенных скелетов в катакомбных захоронениях салтово-маяцкой культуры / В.С. Аксёнов // Древности 2013. - Вып. 12. - Харьков: «НТМТ», 2013. – С. 192-210.
4. Бабенко В.А. Новые систематические раскопки Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года / Бабенко В.А. // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1909. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1911. – Т. 3. – С. 216–231.

5. *Бабенко В.А.* История памятников древней культуры местного края / Бабенко В.А. – Волчанск, 1940. – Рукопись // Архив Волчанского краеведческого музея.
6. *Березовец Д.Т.* Раскопки в Верхнем Салтове в 1959–1961 гг. / Д.Т. Березовец // КСИА АН УССР. – К.: Наукова думка, 1962. – Вып. 12. – С. 18-22.
7. *Бородулин В.Г.* Исследования в зоне затопления Краснопавловского водохранилища / В.Г. Бородулин // АО 1973 года. – М.: Наука, 1974. – С. 250-251.
8. *Бородулин В.Г.* Исследования на территории Харьковской области / В.Г. Бородулин // АО 1976 года. – М.: Наука, 1977. – С. 271-272.
9. *Бородулин В.Г.* Исследования курганов скифского времени в Харьковской области / В.Г. Бородулин // АО 1978 года. – М.: Наука, 1979. – С. 306.
10. *Бородулин В.Г.* Раскопки Песочинского курганного могильника / В.Г. Бородулин // АО 1979 года. – М.: Наука, 1980. – С. 254.
11. *Бородулин В.Г.* Раскопки Верхнесалтовского катакомбного могильника / В.Г. Бородулин // АО 1986 года. – М.: Наука, 1988. – С. 256.
12. *Бородулин В.Г., Пархоменко О.В.* Верхнесалтовский катакомбный могильник / В.Г. Бородулин, О.В. Пархоменко // АО 1984 года. – М.: Наука, 1986. – С. 218.
13. *Володимир Кузьмич Михеев:* До 70-річчя від дня народження. Бібліографічний покажчик / Упор. В.Д. Проконова, Ю.Ю. Полякова; Бібліорг. ред. С.В. Глибицька. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – 28 с.
14. *Кадеев В.И.* Украинский археолог, краевед и этнограф В.А. Бабенко (к 120-летию со дня рождения) / В.И. Кадеев // Древности 1996. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков: БизнесИнформ, 1996. – С. 144-146.
15. *Колода В.В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского комплекса Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1996 г. // НА ИА НАН Украины. – 1996/52. – Ф.е. № 26094. – 101 с.
16. *Колода В.В.* Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. / В.В. Колода // Хазарский альманах. – К – Харьков: Каравелла, 2004. – Т. 3. – С. 213–241.
17. *Колода В.В.* Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований) / В.В. Колода // Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині. – Х.: Савчук О.О., 2011. – С. 21 – 31.

18. Ляпушкин И.И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне Дона / И.И. Ляпушкин // МИА. – 1958. – № 62 – С. 85–150.
19. Мерперт Н.Я. «Верхее Салтово» (Салтовская культура) / Мерперт Н.Я. - Автореф. ... канд. ист. наук. – М.: АН СССР, ИИМК, 1949. – 18 с.
20. Семенов-Зусер С.А. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. / С. Семенов-Зусер // АП УРСР. – К. Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 1. – 112-137.
21. Семенов-Зусер С.А. Дослідження Салтівського могильника / С. Семенов-Зусер // АП УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. 3. – С. 271-284.
22. Тесленко Г.І. Розкоп Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. / Тесленко Г.І. // Наукові записки науково-дослідчої кафедри Української культури. – Харків, 1927. – № 6. – С. 353–357.
23. Флёрв В.С. «Города» и «замки» Хазарского каганата. Археологическая реальность / В.С. Флёрв – М.: Мосты культуры, 2010. – 260 с.
24. Чернігова Н.В. Бабенко В.О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів / Н.В. Чернігова // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 116–120.
25. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца / Б.А. Шрамко. - Х.: ХГУ, 1962. – 403 с.
26. Шрамко Б.А. Из истории первых послевоенных археологических раскопок (воспоминания) / Б.А. Шрамко // Українська історична наука на порозі ХХІ ст.. – Х.: Авеста, 1996. – Вип. 2. – С. 145.

The paper shows the changes in the methods of search and study of the catacomb burials at early-medieval Verkhn'o-Saltivs'kyi mohyl'nyk during more than a century of the monument excavations.

Key words: *saltovo-mayats'ka culture, catacomb, Verkhn'o-Saltivs'kyi mohyl'nyk (Verkhn'o-Saltivs'kyi burial ground), alans.*

**Фортеця скіфської доби в урочищі Городище на Харківщині:
інтерпретація та перспективи дослідження**

В. М. Окатенко

У статті розглядається історія дослідження та питання інтерпретації городища в ур. Городище на Харківщині – однієї з найяскравіших пам'яток сіверськодонецької групи скіфської доби. Особливу увагу приділено перспективам дослідження, пов'язаним з використанням новітніх технологій і методик.

Ключові слова: скіфи, городище, фортеця, урочище Городище.

Характерною рисою розвитку культури та суспільних відносин для давнього населення є виникнення укріплених городищ, більшість з яких оточена селищами та має поблизу курганні могильники, що разом складають єдиний археологічний комплекс. Найбільш укріпленою фортецею ранньої залізної доби на території Харківщини, що має загальну площу 26 га та складну систему укріплень із впускним всередину джерелом води, з потрійною лінією валів і ровів є городище в ур. Городище (рисунок 1; 2).

Одні з перших відомостей про давні пам'ятки Слобожанщини, в т.ч. Одринське городище (тогочасна назва городища в ур. Городище) містяться в описі, зробленому в XVII ст. військово-топографічною експедицією [11, с. 70]. Московський уряд у той час передбачав можливість включення щойно побудованого Можевського острога (“Старі Валки”) до Белгородської лінії укріплень з метою розширення кордонів держави на південь. Для того щоб закріпитись на Муравському шляху, яким просувались татарські загоны, потрібно було збудувати жале місто та стоялий острожек [1, с. 14-16]. Відтак, влітку 1646 р. для дослідження ур. Валки і найближчої місцевості

вздовж течій рік Коломака та Мжи сюди буда відряджена експедиція на чолі з І. Масловим і Г. Жуліновим. Вони зробили топографічну розвідку територій, найбільш придатних для заснування нового міста й острогу, який би слугував перепоною на шляху кочовиків [1, с. 19]. Поряд з іншими урочищами, дослідники зробили ретельний опис Болгiрського та Одринського городищ, які були розташовані на північний схід від Можевського острогу на лівих притоках р. Мжи [11, с. 71]. За описом І. Маслова, Одринське городище було розташоване на підвищенні р. Одринки і складалося з великого та малого укріплень. Крім детальних описів земляних споруд, дослідник надає важливі дані щодо джерела води. Озерце знаходилось на території великого двору, було розташоване напроти малого городища, впущене з річки і завалене насипом [1, с. 25].

У науковій літературі перші згадки про археологічні пам'ятки цього краю з'явилися у кінці 30-х років XIX ст. Так, В. В. Пассек на підставі безпосередніх досліджень навів дані про зовнішній вигляд та планування городищ, а також речі, знайдені на давніх укріпленнях. Особливу увагу дослідник звертає на "чудове" городище Куколівське, за назвою однойменного хутора (зараз ур. Городище) [22]. За припущенням В. В. Пассека, знахідки на цьому поселення свідчать про те, що воно не могло належати ані слобідським козакам, ані татарам, а, можливо, використовувалося як сторожеве місто бойової прикордонної лінії Русі з кочовими народами у XII ст. [22, с. 211-212; 23, с. 116; 24, с. 170; 25, с. 329-331].

Наступним, хто зробив опис Куколівського городища, був харківський архієпископ Філарет (Д. Г. Гумілевський). У своїй праці він відзначає, що городище складається з двох площин, підвищених одна над одною та над сусідньою місцевістю, у такий спосіб, що воно містить у собі дві фортеці – внутрішню (цитадель) і зовнішню (посад). Дослідник звертає увагу на велику площу поселення та високий рівень інженерного мистецтва, застосованого під час будівництва цитаделі. Крім того, Філарет відмічає, що про вік цього городища свідчать знахідки мідних вістрів стріл, а криві шаблі та ножі з півмісяцем, які тут зустрічались, свідчать "тільки про те, що Татари бували на цьому укріпленні під час своїх набігів на Руських". Зрештою автор доходить висновку, що близькість цього поселення до городища Хазарського та його стародавність говорять про те, що його побудували хазари. Пізніше це укріплення слугувало міцним захистом руських проти половців [27, с. 295-297].

На початку ХХ ст. городище Куколівське розглядав Ю. І. Морозов, який використав історико-статистичний опис Філарета та працю В. В. Пассека і підкреслив неповноту цих свідочств. Дослідник називає Куколівське городище поряд з такими поселеннями як Більське та Хорошево. При описі укріплення Ю. І. Морозов погоджується із думкою Філарета щодо хазарського походження цього поселення [17, с. 4-5].

Наступним дослідником Слобідського краю, у роботах якого згадується городище Куколівське, був Д. І. Багалій. Виступаючи на Московському археологічному з'їзді, дослідник підкреслив, що дуже важливими пам'ятками слов'яноруського життя є городища. Д. І. Багалій не сумнівається, що більшість поселень є залишками існуючих тут у домонгольську добу давньоруських міст. На підтримку цієї думки він наводить історичні свідочства, географічну номенклатуру та деякі археологічні дані. Таким чином, Д. І. Багалій вважав, що городище Куколівське слугувало представникам різних народностей – то руським, то тюркам, як в ранній, так і в пізніший час [2, с. 89-90]. Наслідком проведеної роботи стало укладення та публікація карти розташування археологічних пам'яток Харківської губернії.

Цікавою для сучасників є стаття Є. Альбовського, у якій автор висвітлює історію колонізації південних територій Російської держави. Описуючи за архівними свідочствами давні пам'ятки Валківського повіту, Є. Альбовський припускає, що вони належать до однієї епохи і вважає, що “старі фортеці” припинили своє існування не пізніше розгрому Русі татарами. Він доходить висновку, що в давні часи колишні мешканці цього краю, і зокрема городищ, повинні були укріплювати ті ж перелази (вздовж Муравського шляху), що і в ХVІІ ст., захищаючи свої оселі від набігів якихось вершників, кочуючих у тих самих степах, якими пізніше заволоділа Московська держава. Такими вершниками могли бути половці, а ймовірно, більш ранні мешканці “Дикого поля” [1, с. 18].

У кінці 20-х років ХХ ст. городище при хут. Городище було досліджене М. К. Фуксом, який вперше цілком певно відніс його до групи поселень скіфської доби на Харківщині. Дослідник відмічає, що городище розташоване у верхів'ї р. Одринки, у смузі великих лісів, на лівобережжі р. Мжи, у 6-7 км від Муравського шляху. Воно знаходиться на горбовинах, окреслених із заходу долиною р. Одрин-

ки, а з півдня і півночі – ярами, що впадають в цю річку. Городище складається з головного двору та двох передгородь. Під час збору підйомного матеріалу досліднику зустрілися уламки горщиків з дірочками по вінцю, амфор та, рідше, чорнолощеного посуду. На валах другого передгороддя зустрічалося багато перепаленої глини [28, с. 101].

І. І. Ляпушкін також включив короткі відомості про це городище до свого огляду пам'яток Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. Наводячи опис городища, автор спирається на результати досліджень М. К. Фукса, у зв'язку з чим нічого нового нам не повідомляє [15, с. 68].

Новий етап у вивченні городища в ур. Городище настав у післявоєнну добу. Пожвавлення археологічних досліджень скіфських пам'яток починається переважно силами археологів Харківського університету (Б. А. Шрамко), а також Москви (Б. О. Рібаков, П. Д. Ліберов).

Перші професійні дослідження на території городища біля с. Городище були проведені у 1951-1952 рр. Б. А. Шрамко. Він зняв його план, зробив у трьох місцях шурфовку центральної частини головного двору загальною площею 18 кв. м. та нівеліровку валів. На думку дослідника, це одне із найграндіозніших городищ скіфської доби в басейні Дінця – відповідно до плану, його розміри складають 26 га (головний двір – 21 тис. кв. м., першого передгороддя – 48,1 тис. кв. м., другого передгороддя – 194,2 тис. кв. м.) [30, с. 47-49]. Розвідки, проведені Б. А. Шрамко, дали значну кількість місцевої ліпної кераміки, уламків амфор, залишків вотивних посудів, грузил, глиняної обмазки, прясел тощо. Попередньо вчений зробив припущення, що городище виникло не пізніше V ст. до н.е. та існувало до III-II ст. до н.е. Згодом він відмічав, що воно засноване не пізніше VI ст. до н.е. та існувало до III ст. до н.е. На його думку, саме городище в ур. Городище можна розглядати якщо не як місто, то принаймні як “важливий племінний торговельно-ремісничий та адміністративно-військовий центр”, що мають визначити широкомасштабні дослідження шляхом розкопок [31, с. 2-8; 33, с. 58-59; 32, с. 224].

По суті, ці дослідження обумовили рішення П. Д. Ліберова почати вивчення пам'яток Харківщини саме з городища біля хут. Городище. У 1953 р. експедиція, яку він очолював вперше розпоча-

ла тут археологічні дослідження, здійснивши масштабні розкопки самого городища і дослідивши навколишню місцевість (відкривши 3 селища, могильник до 150 курганів біля с. Черемушна і городище біля Чернецького яру). В результаті обстежень дослідник склав коротку характеристику пам'ятника, у якій звернув увагу на деякі топографічні особливості цього укріплення [14, с. 76-77]. Розкоп I загальною площею 459 кв. м., який перерізав вал, було закладено в центральній частині пам'ятника, а розкоп II площею 192 кв. м. – на території другого передгороддя (на території сучасного хутора). В обох розкопах виявлено насичений культурний шар з керамікою та окремими металевими, кістяними і глиняними виробами, предметами зброї та прикрасами. Також П. Д. Ліберов дослідив 3 житла та господарчі ями [14, с. 77-79]. Ці розкопки запевнили П. Д. Ліберова в тому, що городище слугувало не тільки для захисту населення у воєнний час, але й було місцем їх постійного проживання. За знахідками бронзових вістрь стріл та булавок він датує пам'ятник VI–IV ст.ст. до н.е. [14, с. 69]. Не менш важливими для розуміння питань хронології, поховальних традицій та вірувань місцевих племен у скіфський час були проведені дослідником розкопки 9-ти курганів на плато лівого берега р. Черемушна [13, с. 104-109]. За отриманими матеріалами П. Д. Ліберов датував ці поховання кінцем VI – IV ст. ст. до н.е.

В свою чергу Б. М. Граков схиляється до думки, яку висловив Б. А. Шрамко, щодо приналежності цього культурного комплексу меланхленам [8, с. 160]. Автор відзначив, що городище біля с. Городище є найбільшим поселенням в лісостеповій частині Дінця. І хоча головний двір з двома передгороддями у 5 разів менше Західного Більського городища, все ж за своєю площею його можна вважати центром союзу племен меланхленів. Його потрійний характер (головне городище і два передгороддя) дозволили Б. М. Гракову вважати, що у цього народу, як і у будинів, побутовало повір'я про трьох засновників союзу і що тут існував розподіл на три племені [8, с. 164].

Розглядаючи питання про похід персидського царя Дарія I у Скіфію, Б. О. Рибаків спирається на повідомлення Геродота про те, що персам, які вторглися в країну будинів, вдалося спалити залишене населенням дерев'яне укріплення, “під яким можна розуміти будь-яке городище з того згустку городищ, які добре відомі нам на Харківщині” [26, с. 179-180]. Крайніми з південно-східного боку, звідки

могли підійти скіфи і, наздоганяючи їх, перси, за Б. О. Рибаківим, є городища біля с. Водяне, с. Яковлівка та м. Люботин. Розвиваючи цю думку, Є. В. Черненко зазначив, що цим спаленим укріпленням, між іншим, могло бути велике городище біля с. Городище [29, с. 194-195].

У 2001 р. після 50-річної перерви експедиція ХНУ імені В. Н. Каразіна під керівництвом Ю. В. Буйнова відновила розкопки на цьому пам'ятнику [3, с. 93]. Протягом 2001–2003 рр. було уточнено план городища, систему його складних захисних споруд і закладено 7 розкопів загальною площею 1254 кв. м. (5 – на головному дворі, а 2 – на другому передгородді та його валу). В результаті розкопок була встановлена потужність культурного шару в різних частинах пам'ятки і досліджено потужні нашарування золи під валом на західному та північному краю двору. Крім того, експедиції вдалося виявити залишки двох жител та господарчі ями і отримати добре документовані матеріал, серед якого у великій кількості представлена місцева ліпна і антична кераміка, знаряддя праці, кінська упряж, прикраси та багато інших виробів з металу та кістки [18, с. 43-46]. На основі отриманих матеріалів Ю. В. Буйнов датує це городище кінцем VI – IV/III ст. до н. е. [4, с. 12; 5, с. 15]. Автор не підтримує думку Б. М. Гракова, щодо його ролі, як «центру союзу трьох племен» і висловив думку, що городище могло слугувати, як головне укріплення в сіверськодонецькій групі пам'яток.

Спільна із Люботинським музеєм експедиція під керівництвом Ю. В. Буйнова у 2002-2003 рр. продовжила дослідження поховальних пам'яток розташованих навколо урочища. Так, були розкопані: 9 курганів (№№10-18) біля с. Черемушна; 2 кургани (№№ 1 і 2) в ур. Могилки; 1 курган (№1) в ур. Круглик. У цілому, дослідник вважає, що ці поховання синхронні городищу в ур. Городище і відображають соціальну структуру його мешканців [6, с. 9 -13].

В.М. Окатенко відносить вказане поселення до пам'яток пов'язаних із рухливими скотарями [20, с. 84 - 84].

У свою чергу, спираючись на великі розміри та значні незаселені площі, Д. С. Гречко у своїй класифікації відносить зазначену пам'ятку до «загону для худоби», який також використовувався місцевими напівкочівниками як зимівник [9, с. 28; 10, с. 102].

Інтерпретацію фортеці в ур. Городище потрібно розглядати у комплексі із сусідніми пам'ятками, що складають його округу. Так,

в останні роки було ретельно досліджено розташоване у лісі городище біля Чернецького Яру (рисунок 3.1), яке відкрив, ще у 1953 р. П. Д. Ліберов. На цьому городищі-сховищі шурфуванням у різних частинах було встановлено відсутність культурного шару [12, с. 38-43; 7, с. 22-24, рис. 2.1-2.10]. Неподалік виявлені та обстежені поселення із зольниками і невеликі курганні групи пізньоскіфського часу. Деякі розкопані О.В. Бандуровським. Нещодавно, неподалік від Чернецького яру було відкрите нове досить велике городище скіфського часу – Одринське [16, с. 63-65; 19, с. 26-27, рис. 2.68-2.74]. Воно стало відоме завдяки супутниковій зйомці ще у 2014 р., але було обстежене нами тільки у 2016 р. Пам'ятка розташована на території Валківського району, у північно-східній частині с. Одринка, на плато лівого берега р. Чернеча – лівої притоки р. Черемушна.

Наразі городище переважною частиною знаходиться під оранкою, результатом чого стало значне нівелювання кільцевої лінії оборони, влаштованої за системою рів-вал (рисунок 3.2). Його загальна площа складає близько 38,5 га, що робить цю пам'ятку одним із найбільших городищ у басейні Сіверського Дінця. На оранці були знайдені фрагменти ліпного керамічного посуду із вінцями із защипами та наскрізними отворами під ними, керамічне прясельце, стінки амфор грецького виробництва, а також елементи спорядження коня. Попередньо поселення можна датувати в межах VI – IV ст. ст. до н.е.

Протягом 2016 р. автор цієї статті спільно з Д. В. Следюком провели в ур. Городище ряд досліджень із використанням дрона DJI Inspire 1, з камерою X-550 на борту [21, с. 428-441, рис.1; 19-22]. Всі знімки мають GPS-Glance прив'язку центру у системі координат WGS84. Так, були виконані: 1) оглядова аерофотозйомка у різні пори року; 2) зйомка ортофотопланів; 3) географічна прив'язка ортофотопланів; 4) створення карт висот місцевості; 5) створення ізоліній висот на основі карт висот.

Використання зазначеної методики дозволило зробити досить точні плани і GPS-прив'язки пам'ятки, оглядове і об'ємне уявлення про городище, що допомагає розглядати його в нерозривному зв'язку з ландшафтом, у який воно вписане (рисунок 1; 2).

Таким чином, фортеця в ур. Городище настільки вирізняється від інших поселень сіверськонецького регіону, що це дає підставу для багаторічних дискусій відносно його статусу та сприяє висуненню різноманітних гіпотез. Завдяки археологічним дослідженням

(загальна площа складає 1777 кв. м.) стало зрозуміло, що це поселення не було центром союзу племен місцевого населення в скіфську добу, на що вказував Б. М. Граков, чи племінним торговельно-ремісничим або адміністративно-військовим центром, що припускав Б. А. Шрамко. На нашу думку, в топографії розташування городища, захисних спорудах, його плануванні (наявність джерела води) та домобудівництві (малочисельність і специфіка житлових та господарчих будівель) знайшли відображення не тільки тогочасні прогресивні технології, а й особливості господарства мешканців поселення. Наявні дані щодо їхньої матеріальної культури переконають у тому, що городище не було простим общинним поселенням і слугувало захистом не тільки для людей, а і для свійських тварин. Імовірно воно використовувалось для стійлового утримання худоби у зимовий період та слугувало захистом цього «важливого резерву харчування» під час ворожих нападів. Це пояснює грандіозність фортифікаційних укріплень городища і відповідає одному з усталених уявлень про «великі городища». Зазначимо, що остаточно статус городища в ур. Городище ще не визначено, однак його особливість і своєрідність щодо інших поселень Сіверського Дінця очевидна, про що свідчать неоднозначні оцінки дослідниками його місця в системі пам'ятників скіфського часу цього регіону. У будь-якому разі, остаточні висновки можна буде робити після продовження досліджень на цій пам'ятці, використовуючи у тому числі й новітні технології безконтактного зондування: лазерне сканування, георадари тощо.

1. Альбовский Е. А. Валки, украинский город Московского Государства / Е. А. Альбовский. – СХИФО, 1905. – Т. 16. – С. 9-53.
2. Багалея Д. И. Общий очерк древностей Харьковской губернии / Д. И. Багалея // Харьковский сборник. – 1890. – Вып. 4. – Отд. 2. – С. 76-92.
3. Буйнов Ю. В. Раскопки городища скифского времени у хутора Городище на Харьковщине / Ю. В. Буйнов // АБУ 2000-2001. – К., 2002.
4. Буйнов Ю. В., Окатенко В. Н. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище / Ю. В. Буйнов, В. Н. Окатенко // АБУ 2002-2003 рр. – К., 2004. – С. 9-12.

5. Буйнов Ю. В., Гречко Д. С. Некоторые итоги раскопок городища в урочище Городище (к вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры) / Ю. В. Буйнов, Д. С. Гречко // АДУ 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 13-17.
6. Буйнов Ю. В., Бандуровский А. В., Окатенко В. Н. Исследование курганов скифской эпохи в Харьковской области / Ю. В. Буйнов, А. В. Бандуровский, В. Н. Окатенко // АДУ 2003-2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 9-13.
7. Голубева І. В., Окатенко В. М., Варачова К. Г., Квітковський В. І., Колода В. В., Резніченко І. О., Свистун Г. Є., Філатов Д. О. Звіт про наукові археологічні експертизи в Харківській обл. та в м. Харкові в 2013 р. (I–III частини) / І. В. Голубева, В. М. Окатенко, К. Г. Варачова, В. І. Квітковський, В. В. Колода, І. О. Резніченко, Г. Є. Свистун, Д. О. Філатов // Архів ХІМ ім. М. Ф. Сумцова. – Харків, 2014. – 103 с.
8. Граков Б. Н. Скифы / Б. Н. Граков. – М., 1971. – 200 с.
9. Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко. – К., 2010. – 286 с.
10. Гречко Д. С., Шелехань А. В. Гришковский могильник скифов на Харьковщине / Д. С. Гречко, А. В. Шелехань. – К., 2012. – 198 с.
11. Загоровский В. П. Изюмская черта / В. П. Загоровский. – Воронеж, 1980. – 240 с.
12. Корохина А. В., Окатенко В. Н. Новые памятники скифского времени в бассейне Северского Донца / А. В. Корохина, В. Н. Окатенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – Харків, 2004. – Вип. 7. – С. 38-43.
13. Либеров П. Д. Новые материалы из курганов у с. Черемушны / П. Д. Либеров // КСИА. – 1961. – № 83. – С. 104-109.
14. Либеров П. Д. Памятники скифского времени бассейна Северского Донца / П. Д. Либеров // МИА. – 1962. – № 113.
15. Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // МИА. – 1961. – № 104. – 382 с.
16. Масленков И. В. Новые памятники скифского времени Бассейна Северского Донца / И. В. Масленков // «Красзнавство і учитель» – 2016»: Тези доповідей міжнародної наукової конференції (26 лютого 2016 р., Україна, м. Харків). – Харків, 2016. – С. 63-65.
17. Морозов Ю. И. О городищах Харьковской губернии / Ю. И. Морозов. Записки императорского Харьковского университета. – 1901. – Кн. 3. – С. 1-11; 1990. – Кн. 4. – С. 44 – 48.

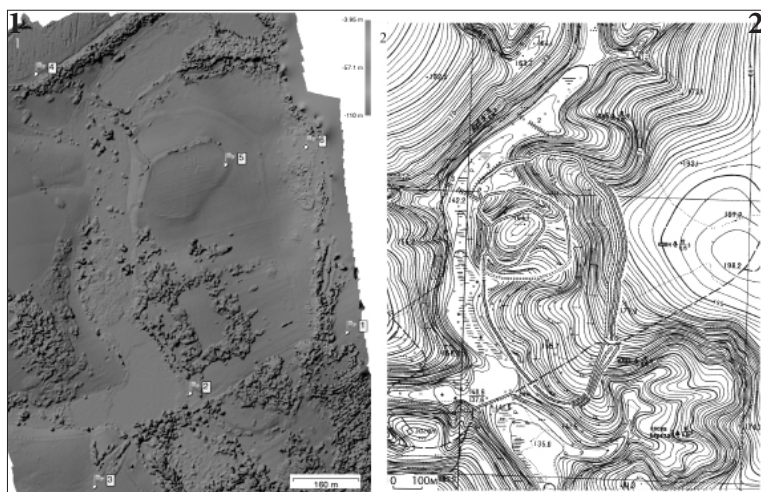
18. Окатенко В. Н. Некоторые результаты новых раскопок городища в урочище Городище / В. Н. Окатенко // Проблемы історії та археології України. – Харків, 2003. – С. 43-46.
19. Окатенко В. М., Голубев А. М. Звіт про археологічні дослідження (наукові експертизи) і розвідки у Харківській області та м. Харкові у 2016 р. / В. М. Окатенко, А. М. Голубев // Архів ХІМ ім. М. Ф. Сумцова. – Харків, 2017. – 312 с.
20. Окатенко В.М., Буйнов Ю.В. Курган з похованням скіфського типу біля Старого Мерчика / Окатенко В.М., Буйнов Ю.В. // Археологія.- 2010. - №1. – С. 78-90.
21. Окатенко В. Н., Следюк Д. В. Изучение топологии археологических объектов фотограмметрическим методом с использованием беспилотного летательного аппарата / В. Н. Окатенко, Д. В. Следюк // Старожитності раннього залізного віку. Археологія і давня історія України. – К., 2017. – Вип. 2 (23). – С. 428-441.
22. Пассек В. В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов / В. В. Пассек // Русский исторический сборник. – 1838. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 201-229.
23. Пассек В. В. О древностях Харьковской губернии / В. В. Пассек // Харьковские губернские ведомости. – 1839. – № 19.
24. Пассек В. В. Очерк Харьковской губернии / В. В. Пассек // Харьковские губернские ведомости. – 1839. – № 26.
25. Пассек В. В. Замечательные городища в Харьковском и Валковском уездах / В. В. Пассек // Харьковские губернские ведомости. – 1841. – № 37.
26. Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / Б. А. Рыбаков. – М., 1979. – 242 с.
27. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет (Гумилевский Д. Г.). – М., 1857. – Отд. II.
28. Фукс М. К. Про городища скитської доби на Харківщині / М. К. Фукс // ВУАК. – К., 1931. – Т. 1. – С. 91-111.
29. Черненко Е. В. Скифо-персидская война / Е. В. Черненко. – К., 1984. – 116 с.
30. Шрамко Б. А. Отчет о работе Северо-Донецкой скифской экспедиции в 1951 г. / Б. А. Шрамко // Архив МАЭСУ. – 1951. – Ф.1. О.1. Д.2.
31. Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета в 1952 г. / Б. А. Шрамко // Архив МАЭСУ. – 1952.
32. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. – Харьков, 1962. – 404 с.

33. Шрамко Б. А. Ф. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии / Б. А. Шрамко // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К., 1984. – С. 218-230.

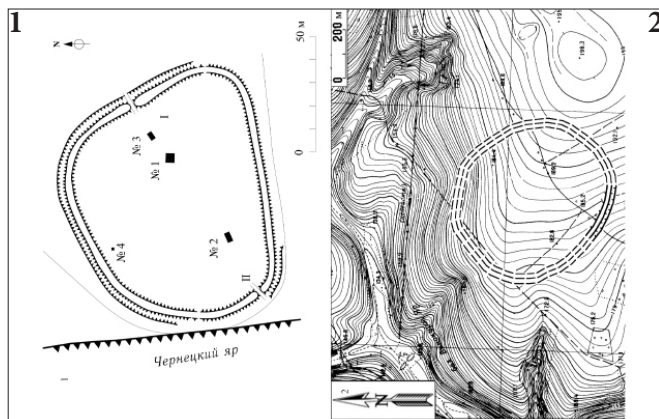
1

2

3

Підписи до ілюстрацій

Рис. 1. Оглядова аерофотозйомка городища в уроч. Городище восени (вид з північного сходу).

Рис. 2. Ортофотоплан городища в уроч. Городище: 1 – карта висот пам'ятки з нанесенням пунктів опорних точок, зафіксованих геодезичним прибором GPS; 2 – нанесення плану городища на топографічну основу.

Рис. 3. Плани городищ: 1 – городище біля Чернецького Яру (зйомка А. В. Корохіної та В. М. Окатынко 2003 р.); 2 – Одринське городище (зйомка В. М. Окатынко та Г. Є. Свистуна 2016 р.).

Окatenко В. Н. Крепость скифской эпохи в урочище Городище в Харьковской области: интерпретация и перспективы исследования. В статье рассматривается история исследования и вопросы интерпретации городища в ур. Городище на Харьковщине - одном из самых ярких скифских памятников на Северском Донце. Особое внимание уделено перспективам исследования, связанным с использованием новейших технологий и методик.

Ключевые слова: скифы, городище, крепость, урочище Городище.

Okatenko V. Fortress of the Scythian age in the tract Gorodische in the Kharkiv region: interpretation and prospects of research. The article deals with the history of research and some issues of the interpretation of the hillfort in the tract Gorodische in the Kharkiv region – one of the brightest monuments of the Siversky Donets group of the Scythian age. Particular attention is paid to the prospects of research related to the use of the latest technologies and methods.

Key words: Scythians, hillfort, fortress, tract Gorodishche.

Список авторів

Скирда Ірина Миколаївна, кандидат історичних наук, викладач-методист КЗ «Харківський вищий коледж мистецтв»

Скирда Валерій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Посохов Сергій Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Каковкіна Ольга Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеса Гончара

Кротова Олександра Олександрівна, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ

Сніжко Ірина Анатоліївна, доцент кафедри історії та мовознавства Харківського державного університету залізничного транспорту

Каряка Олександр Віталійович, зав. науковим архівом ІА НАНУ, м.н.с. відділу Польовий комітет ІА НАНУ

Булик Наталя Михайлівна, докторант відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Принь Олександр Віталійович, канд. іст. наук, старший дослідник, с.н.с. відділу історії академічної науки Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Adrianna Szczerba, doktor, adiunkt, Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego

Палиєнко Сергій Володимирович, доцент кафедри іновачій та інформаційної діяльності в освіті Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Стеблій Наталія Ярославівна, кандидат історичних наук, директор Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка

Петегирич Володимир, науковий співробітник Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Ясновська Людмила Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка

Принь Марина Олегівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського

Юрченко Анна, Наукова співробітниця Красзнавчого відділу КЗ «Художньо-меморіальний музей І.Ю. Рєпіна»

Колода Володимир Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, завідувач науково-дослідною археологічною лабораторією, керівник Середньовічної археологічної експедиції Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Ряполов Віктор Михайлович – мистецтвознавець-реставратор, старший науковий співробітник Сектору історії та теорії архітектури, реставрації пам'яток архітектури НДЧ, завідувач архівного відділу Науково-дослідного і проектного інституту цивільного будівництва «СХІДБУДПРОЕКТ»

Кацанов Микола Тазаретович: Начальник Архітектурно-проектної реставраційної майстерні №3 Науково-дослідного і проектного інституту цивільного будівництва «СХІДБУДПРОЕКТ», член Національної Спілки архітекторів України, дійсний член національного комітету ICOMOS

Хесін Вадим Олександрович – член Правління Національної Спілки архітекторів України, академік Української Академії архітектури, член Асоціації експертів будівельної галузі, дійсний член національного комітету ICOMOS, заступник директора і головний архітектор Науково-дослідного і проектного інституту цивільного будівництва «СХІДБУДПРОЕКТ»

Боровий Сергій Олександрович – член Національної Спілки архітекторів України, дійсний член національного комітету ICOMOS, директор Науково-дослідного і проектного інституту цивільного будівництва «СХІДБУДПРОЕКТ»;

Хоружа Майя Володимирівна, старший науковий співробітник відділу фондів Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова

Аксьонов Віктор Степанович, кандидат історичних наук, зав. відділом археології Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова

Окатенко Віталій Миколайович, заступник директора з наукової роботи ДП ОАСУ «Слобідська археологічна служба» ІА НАН України

Наукове видання
ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Випуск 54
Серія «ІСТОРИЯ»

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск

Скирда В. В.
Комп'ютерне верстання М. В. Гречишкіна
Макет обкладинки І. М. Дончик

Підписано до друку 25.02.19. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 10,2 Обл.-вид. арк. 13,06
Тираж 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб`єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09